

15 00

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI / 1171
Türk Dünyası Edebiyatı Eserleri Dizisi / 7

Prof. Dr. Şamil Allahverdi CEMŞİDOV

KİTAB-I DEDE KORKUD

Türkiye Türkçesine Aklaran
Üçler BULDUK

Ö N S Ö Z

Merhum hocam
Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in
aziz hatırasına...

Günümüzde sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalar siyasi olayların ortaya konmasından çok, içtimai hayatı şekillendiren, ona yön veren unsurlar üzerine yoğunlaştırılmaktadır. Özellikle, bir milletin sahip olduğu medeniyet ve kültürün ortaya çıkarılması, hem geçmişin daha iyi kavranılmasında, hem de geleceğin aydınlatılmasında mühim bir rol oynamaktadır. Artık bilinmektedir ki, her millet kendi millî varlığını ispât edebilme gücüne, ancak oluşturduğu medeniyet ve kültür ile sahip olabilir. Bunu gerçek kılmak ise, tarihe kazandırmış oldukları değerler ve eserlerle mümkündür.

Dede Korkud Kitabı, Türklerin tarihî karakteri ve hususiyetleri üzerine emsalsiz bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Hikâyelerde değil bir olay, bir tek cümlemin veya kelimenin dahi bizler için tarihî ipuçları teşkil ettiği meydandadır. Bu bakımdan, Dede Korkud üzerine yapılacak her çalışmanın ayrı bir değerinin bulunacağı muhakkaktır. Yayına hazırladığımız eser de bu açıdan, dikkati çekmektedir. Diğer Türk destanlarına nazaran daha geniş bir alana yayılan ve hemen hemen bütün Türk kavimleri arasında özünü muhafaza ederek yaşayan Dede Korkud, bu vasfıyla, Türk Dünyasının âdeta, hüviyet cüzdanı olma durumundadır.

* Dede Korkud Destanı'nın Türkiye'den sonra en fazla araştırıldığı diğer bir ülke şüphesiz Azerbaycan'dır. Nitekim 4-5 Temmuz 1988 tarihinde "Türk Kültür Anıtı Olarak Dede Korkud Kitabı" konulu kollokyumun Azerbaycan'da düzenlenmesi oldukça anlamlıdır. Bu toplantı münâsebetiyle her iki ülkenin Dede Korkud destanları üzerine çalışan kıymetli temsilcileri biraraya gelerek, araştırmalarının sonuçlarını sunma imkânına kavuşmuşlardır. İçinde yayınladığımız eserin müellifi olan Şamil A. Cemşidov'un da bulunduğu Azerî ilim adamlarının sunmuş oldukları tebliğlerin muhtevası, Azerbaycan'da Dede Korkud'a verilen değeri gösterir. Ayrıca bu eserde verilen dipnotlar incelendiğinde de aynı sonuca ulaşabiliriz. Ne yazık ki, bu kollokyumun düzenlenmesi, Dede Korkud araştırmaları ve bu araştırmaların ne düzeyde bulunduğunu; her iki ülkenin ilim adamlarının yeterince birbirlerinden haberdar olmadık-

ISBN 975 - 17 - 0616 - 5

© Kültür Bakanlığı / 1990

Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 23.5.1990 tarih ve 928.0-904 sayılı makam onayına dayalı olarak Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü'nün 21.6.1990 tarih ve 1990/101 sayılı makam onayı ile birinci defa olarak 5.000 adet bastırılmıştır.

Sevinç Matbaası — ANKARA

larını gösterir. Bizi böyle bir çalışmaya yönelten sebeplerden birisi de bu eksikliği bir nebze olsun kapatmak olmuştur.

Kitab-ı Dede Korkud'un yazarı Şamil Allahverdi Cemşidov, Azerbaycan İlimler Akademisi üyesidir. Prof. Dr. Cemşidov, 1960 yılından itibaren Dede Korkud Kitabı ile ilgili bir dizi incelemede bulunmuş, çeşitli açılardan konuyu ele alan araştırmalarında Dede Korkud'un Azerbaycan Coğrafyası, Edebiyatı ve Tarihi ile ilgili münasebetini ortaya koymaya çalışmıştır. Yayına hazırladığımız bu eser, yazarın 17 yıllık çalışmalarının bir araya getirildiği, bir senteze varıldığı, son ve en kapsamlı incelemedir. Bu kadar çok çalışması olmasına rağmen Cemşidov Türkiye'de fazla tanınmamaktadır. Nitekim Ahmet Caferoğlu, yazarın "Kitabı Dede Korkud'u Varaklarken" isimli incelemesini tahlil ve tenkid ederken, Cemşidov'un diğer eserleri ve şahsiyeti hakkında bir malumata sahip olmadığını belirtir. (Türkiyat Mecmuası, C. XVI, yıl 1971, s.172-173) Ayrıca Süleyman Tülüçü, Dede Korkud ile ilgili bir bibliyografya denemesinde, Cemşidov ve onun Kitab-ı Dede Korkud adlı eserini zikrederken, yazar ve eseri hakkında bilgisi olmadığını yazar. (S. Tülüçü, "Dede Korkud Hikâyeleri" nin Kitap Halinde Neşirleri Üzerine, TDA, sayı 25 (Ağustos 1983), s.155-156)

Ahmet Caferoğlu'nun adı geçen tenkid yazısında da belirttiği gibi diğer bazı Azerî aydınlarında kendisini gösteren "Azerî taassubu" Cemşidov'un bu eserinde de hissedilmektedir. Yazar, özellikle Dede Korkud'un Azerbaycan ile olan bağlarını göstermek maksadıyla yer yer ilmi zorlamalara yönelmektedir. İç Oğuz-Dış Oğuz (Üçok-Bozok) meselesinde, yer ve şahıs isimlerinin okunusunda ve değerlendirilmesinde bunu hissedebiliriz. Dede Korkud'un ismi ve Azerbaycan Tarihine dair açıklamalarında da yazar bu tip zorlamalar içinde görülmektedir. Ancak eseri bir bütün olarak değerlendirdiğimizde söz konusu iddiaların kitabın ilmi değerini büyük ölçüde etkilemediği aşîkardır. Kitab-ı Dede Korkud'u sadeleştirirken bu tür farklı yaklaşımları olduğu gibi vermeye, dolayısıyla yazarın fikirlerine sâdik kalmaya özen gösterdik. Sadece çok farklı bir şekilde okunan isimlerin doğru şeklini, parantez içinde vermekle yetindik. Yukarıda tesbit edebildiğimiz, tartışmaya açık meseleleri ayrı bir araştırma konusu olarak düşündüğümüz için yorumu okuyucuya bırakmayı uygun görüyoruz.

Azerbaycan Devlet Üniversitesi, İlimler Akademisi "İlim Neşriyatı" dizisinden, 1977'de Kiril harfleriyle neşredilen Kitab-ı Dede Korkud'u yayına hazırlarken, yukarıda belirttiğimiz gibi, yazarın ifâdelerine sâdik kalmaya özen

gösterdik. Özellikle Dede Korkud Kitabı'ndan verilen örnekleri ve Azerî Edebiyatından yapılan alıntıları, Azerî lehçesi ile, aslına uygun biçimde verdik. Bu sebeple ifadelerin daha anlaşılır olması amacıyla kitabın sonuna küçük bir sözlük ekledik. Sözlüğü hazırlarken değişik lügatlardan faydalanmakla beraber, Azerî Türkçesine ait kelimelerin anlamlarını 1966'da Bakü'de yayınlanan 4 ciltlik "Azerbaycan Dilinin İzâhlı Lügatı" isimli sözlükten verdik. Sözlüğü hazırlarken dikkat ettiğimiz bir başka husus da, kelimelerin metin içerisinde taşıdığı anlamı, lügat mânâsından önde tutmamız olmuştur. Cemşidov, Hamid Araslı'nın 1962 tarihli "Kitab-ı Dede Korkud" metnini esas aldığından, dipnotlarda bu metni "K.D.K" şeklinde kısaltarak sunduk. H. Araslı'nın adı geçen metin neşri ile Muharrem Ergin ve O. Şaik Gökyay'ın metin neşirleri arasında az da olsa farklılıklar bulunması ayrıca dikkati çeker.

Kitab-ı Dede Korkud'u sadeleştirerek yayına hazırlarken bizi ençok düşündüren husus, eserin okuyucu ve araştırmacılar için az da olsa fayda sağlayıp sağlamayacağı endişesi olmuştur. Ümit ederiz ki, kültür tarihimiz içinde eşsiz bir yeri bulunan bu konuda, yapılacak yeni çalışmalar hem bizlerin eksiz bıraktığı noktaları tamamlar, hem de Dede Korkud incelemelerine yeni ufuklar açar.

Üçler BULDUK

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	X
I. BÖLÜM : Kitab-ı Dede Korkud'un Neşir ve Tedkik Tarihi	1
II. BÖLÜM : Kitab-ı Dede Korkud'da Tasvir edilen Azerbaycan Oğuz İlleri	24
III. BÖLÜM : Dede Korkud Hikâyelerinin Mevzuu ve Ana- fikri	51
IV. BÖLÜM : Kitab-ı Dede Korkud'un Bedii Hususiyetleri	94
V. BÖLÜM : Dede Korkud Ananeleri Devam Ediyor.....	121
SÖZLÜK	143
İNDEKS	153

KISALTMALAR

A.G.G.	: Azerbaycan Gençleri Gazetesi
AN	: (Akademiya Nauk) Bilimler Akademisi
Azer.	: Azerbaycan
Azer. Dev. Üniv.	: Azerbaycan Devlet Üniversitesi
Azer. İA.	: Azerbaycan İlimler Akademisi
Bak.	: Bakınız.
BSE	: (Bolşoya Sovetskaya Endtsiklopedia) Büyük Sovyet Ansiklopedisi
DTCF. Der.	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Gz.	: Gazete
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İnv. no.	: Envanter numarası
İzd-vo	: (İzdatelstvo) Yayınevi, yayınlayan
KDK	: Kitab-ı Dede Korkud
M.	: Moskova
M.-L.	: Moskova-Leningrat
str.	: (Stranitsa) Sahife
SPB	: Sentyetersburg
t.	: (Toma) Tom., Cilt
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TF	: Türkmenistan Filiali
vv	: (Vekov) Yüzyıl(lar)
ZVO-RAO	: Zapiski Vostochnago Otdeleniye İmperatorskago Russkago Arkheologicheskago Obshchestva (Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti Şark Şubesi Mecmuası)

I. B Ö L Ü M

KİTAB-I DEDE KORKUD'UN NEŞİR VE TEDKİK TARİHİ

Kitab-ı Dede Korkud dünya çapında tedkik edilen edebî âbidelerden birisidir. Bu araştırmaların 200 yıldan daha uzun bir geçmişi vardır.

Kitabın yegâne ve tam elyazması Dresten Kütüphanesinde mevcuttur. Esas nüshanın ilk sahifesinde Arab harfleri ile “*Kitab-ı Dedem Korkud, Ala Lisân-ı Taise-i Oğuzân*” olarak yazıldığı için, ilim âleminde aynı isimle anılmıştır. Kitabı ilk defa Dresten Kütüphanesindeki elyazmaları arasında görüp, kayda alan ünlü Alman Arabşinası Jacop Reyşke'dir. (1716-1774)⁽¹⁾

Arab edebiyatının cefakeşi olarak adlandırılan J. Reyşke, henüz yirmi yaşındayken, Arab elyazma metinlerinin ustası sayılan bibliyograf Fleischer tarafından değerlendirilmiştir.⁽²⁾ Fleischer birçok Arab şair ve âliminin eserlerini istinsah etmiş, tercüme ve tedkiklerde bulunmuştur.

J. Reyşke Dresten Kütüphanesindeki elyazmaları üzerinde çalışırken Kitab-ı Dede Korkud'un elyazma nüshasını görmüş ancak konuyu iyi bilmediğinden, eseri 1512'de ölmüş Osmanlı Şehzadesi Korkud ile ilgili bir elyazması gibi kayda almıştır.

XIX. asrın ilk yıllarında aynı kütüphanedeki elyazmalarının kataloğunu düzenleyen Fleischer, Dede Korkud nüshasının üzerindeki Osman Paşa'nın h.993 (1585) yılında öldüğünü gösteren tarihi esas alarak, kitabı XVI. asır

(1) V. V. BARTHOLD, “Vvedenie” (Kitab-ı Dede Korkud'un 1922 yılı neşri için yazılmış mukaddime, Makina Çapı, s.36) Nizami Adına Azerbaycan Edebiyatı Müzesi, 912 numaralı kayıt.

(2) İ. F. KRANÇKOVSKİY, İzbrannie Soçineniya, t. II, M.1956, s.138

elyazmaları kataloğuna dahil etmiştir. Bu tesadüflerin hiç biri Dede Korkud Destanlarını ilim âleminde kazandıramamıştır. Bu büyük edebî âbideyi ilk defa dünyaya tanıtan ve adını da onunla birlikte duyuran müsteşrik Heinrich Friedrich Von Diez olmuştur.

Şark edebiyatına yakından âşina olan Diez, Dresten Kütüphanesinde Kitab-ı Dede Korkud'u görüp okumuş, 1815'de eser hakkında bilgi vererek, "Tepegöz" boyunu Almancaya tercüme etmiştir. Diez, aynı zamanda metnin sûretini bütün olarak nakletmiş ve Berlin Kral Kütüphanesine getirmiştir. Bu tarihten itibaren önce Avrupa'da, daha sonraları ise Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya'da birçok araştırmacı bu kıymetli eserin tedkiki ile meşgul olmaya başlamıştır. 1857'de Almanya'da Wilhelm Grimm Tepegöz Hikâyesini (D'ohsen tercümesi ile) kendinin yayınladığı "Dünya Tepegözleri Antolojisi"ne dahil eder. 1859 yılında Theodor Nöldeke (1836-1910) Dresten nüshasını tamamiyle, aynen yayınlamış ve bazı kısımlarını tercüme edip, basıma hazırlamıştır. Fakat çalışmalarını tamamlayamadığı için elindeki malzemeleri daha sonra V.V. Barthold'a vermiştir.

Avrupa düzeyinde yapılan araştırmaların daha sonraki büyük temsilcilerinden Alman ilim adamı Walter Ruben'in 1944'de Helsinki'de yayınladığı "Dede Korkud'un 12 Boyu ve 25 Tepegöz Hikâyesi"⁽³⁾ adlı eserini ve İtalyan Ettore Rossi'nin Vatikan Kütüphanesinde ortaya çıkararak 1952 senesinde geniş bir mukaddime ile yayınladığı Dede Korkud Destanı'nın 6 hikâyeden ibaret yeni, hareketli nüshasını, özellikle belirtmek lazımdır.⁽⁴⁾

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Kitab-ı Dede Korkud, Rus şarkiyatçıların dikkatini çeker. 1859 yılında V.V. Velyaminov - Zernov,⁽⁵⁾ 1865'de L.A. Meyer⁽⁶⁾ ve 1900'de A.A. Divayev⁽⁷⁾, Orenburg eyaletinde yarı harabe halinde mevcut olan Korkut Ata Kabri ve halk arasında bununla ilgili söylenen rivayetler hakkında mâlumat vermişlerdir. Rus müsteşriki V.V. Barthold henüz bir üniversite talebesi iken Kitab-ı Dede Korkud üzerine yapılan

araştırmaları biriktirmeye başlar. Barthold, Dede Korkud'un Dresten nüshasının kopyelerini almış, 4 hikâyeyi Rusça tercümesi ile birlikte yayınlamıştır.⁽⁸⁾

1930'da Barthold'un "Türk Eposu ve Kafkas" adlı makalesi⁽⁹⁾, 1950 yılında ise, daha 1922'de iken yayına hazır hale getirdiği, Kitab-ı Dede Korkud'un Rusçaya tam tercümesi neşredilmiştir.⁽¹⁰⁾

V.V. Barthold'la aynı zamanda Türkmenistan'da ilmi çalışmalarda bulunan A.G. Tumanski⁽¹¹⁾ ve K.A. İnostrantsev'in de⁽¹²⁾ Dede Korkud Destanları ile doğrudan doğruya ilgili makaleleri yayınlanmıştır.

V.V. Barthold'un Dede Korkud destanları üzerine yaptığı çalışmaları, onun ölümünden sonra Rus Türkologlarından A.Y. Yakubovski, V.M. Jirmunski ve A.N. Kononov devam ettirmiştir. Yakubovski'nin 1944'de yazdığı "Kitab-ı Dede Korkud ve Ortaçağın Başlarında Türkmen İçtimai Hayatının Öğrenilmesinde Onun Rolü"⁽¹³⁾ isimli makalesi büyük bir ehemmiyete sahiptir.

Son yıllarda Dede Korkud Hikâyelerinin tedkiki ile en fazla Prof. Dr. V.M. Jirmunski meşgul olmuştur. O, 1952-1962 yılları arasında bu konuya ait bir-biri ardı sıra ciddi makaleler yayınlamıştır.⁽¹⁴⁾ 1962'de V.M. Jirmunski ve A.N. Kononov'un düzenlemesi ile Sovyet İlimler Akademisi neşriyatı Kitab-ı Dede Korkud'u, Barthold'un Rusça tercümesini esas alarak yeniden neşretmiştir. Bu yayında metinden ayrı olarak Barthold'un, Yakubovski'nin ve Jirmunski'nin makaleleri de bulunmaktadır.

(3) Walter RUBEN, Ozean Der Marchenstrome, tell I. Die 25 Erzählungen des Dede Korkut, Helsinki, 1944.

(4) Ettore ROSSI, Kitab-ı Qorkut. Racconti Epico Cavallereschi dei Turchi Oguz, Vaticano, 1952.

(5) V.V. VELYAMINOV - ZERNOV, Pamyatnik s Arabsko-Tatarskoy Nadpisi v Başkiri. Tr. VC RAO, t. IV, SPB, 1859, s. 283.

(6) L.A. MEYER, Materiali Dilya Geografii Statistiki Rossii. Kirgizskaya Step Arenburgskogo Vedamosti. SPB, 1859, s. 286.

(7) A.A. DİVAYEV, Neskölko Slovo Mogile Svyatova Horhut-Ata, ZVO, t. XIII SPB, 1900, s. 040.

(8) ZVO, t. VIII, SPB, 1894, s. 203-218; ZVO, t. XV, SPB, 1899, s. 173-193; ZVO, t. XII, SPB, 1900, s. 037-059; ZVO, t. XV, SPB, 1904, s. 1-34.

(9) V.V. BARTHOLD, Turetskiy Epos i Kavkaz. SB. "Yazık i Literatura", t. V.L. 1930, s. 1-18.

(10) "Dede Korkud", Perevod akad. V.V. Bartolda, Podgatovili k Peçati G. Araslı i M.G. Tahmasib, Bakü, 1950.

(11) A.G. TUMANSKI, Po Pavodu "Kitabi-Korkud", ZVO, t. IX, SPB, 1890, s. 269-272.

(12) K.A. İNOSTRANTSEV, Korkud v İstorii i Legende, ZVO, t. XX, SPB, 1912, s. 040-046.

(13) A.Y. YAKUBOVSKI, Kitabi-Korkud i Yevro Znaçeniye Dilya İzuçeniya Turkmenkogo Obşçestva v Epohu Rannevo Srednevekovyia (İz Daklada na Nauçnoy Konferentsii v Taşkente). Jurnal "Sovyet Edebiyatı", Aşhabad, 1944, no. 6, s. 93-101.

(14) V.M. JİRMUNSKI, Sledi Oguzov v Nizovyah Sırdari Turkologičeskiy, Sbornik, t. I, M.-L., 1952, s. 93-152; Kitabi Korkud i Oguzskaya Epiçeskaya Traditsiya, SV. 1958, no. 4, s. 96-101; Legenda o Prozvanii Poeta. "İssledovaniya po İstorii Kulturi Narodov Vostoka", SPB, v çest akad. İ.O. Arbeli L. 1960, s. 63-84; "İstoriçeskiye İstoçniki Skazanie o Razgrablenii Duma Salor Gazana, "Drevniy Mir", v çest akad. V.V. Struve, M.-L., 1962, s. 377-385.

XX. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak Dede Korkud Kitabı Türkiye’de incelenmeye ve yayınlanmaya başlamıştır. 1916 yılında Kilisli Muallim Rif’at Dresten nüshasını, Berlin Kral Kütüphanesindeki kopyesine esasen, İstanbul’da ilk defa ve bütün olarak neşretmiştir.⁽¹⁵⁾ Bu teşebbüs geniş bir çevreye yayılıp, araştırılmasına imkân vermiştir.

Bundan yirmi iki yıl sonra, 1938’de Orhan Şaik Gökyay, Dresten nüshasının orijinalini, o zamana kadar tesadüf ettiği bütün tedkik eserlerin özetlerini geniş bir mukaddeme ile, yeni Türk alfabesiyle yayınlamıştır.⁽¹⁶⁾ 1952 senesinde Fahreddin Kırzioğlu’nun “*Dede Korkud Oğuznâmeleri*” kitabı⁽¹⁷⁾, 1958’de Pertev Naili Boratav’ın “*Dede Korkud Hikâyelerindeki Tarihî Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi*” adlı makalesi⁽¹⁸⁾ yayınlandı. Yine aynı yıl Suat Hızarcı ayrıntılı bir giriş ile Dede Korkud’un on hikâyesini ikinci defa neşretmiştir. (İlk baskı 1949’da yapılmıştır).⁽¹⁹⁾

1958’de Muharrem Ergin büyük bir araştırma yaparak Dresten ve Vatikan nüshalarının fotofaksimilesini, Dresden elyazmalarının yeni Türk alfabesine çevrilmiş tam metnini, 1963 yılında ise indeks ve sözlüğü yayınlamıştır.⁽²⁰⁾

Türkiye’de Dede korkud son defa 1973’de Orhan Şaik Gökyay tarafından neşredilmiştir. Burada ilim adamı kendisinin bu eser üzerinde sonradan yaptığı incelemeler ve topladığı rivayetlerden başka, Dünya Türkolojisine ait eserlerden de bahseden araştırmaların hülâsasını vermiştir.⁽²¹⁾

Azerbaycan edebiyatı tarihinde “*Kitab-ı Dede Korkud*” ancak Sovyet hakimiyeti yıllarından itibaren öğrenilmeye başlamıştır. Bakü’de 1928 yılında A. Musahanlı’nın⁽²²⁾, İ. Hikmet’in⁽²³⁾, 1930’da E. Abidin’in⁽²⁴⁾ Dede Korkud Kitabı hakkında birer makaleleri ve destandan bazı parçalar basılmıştır.

(15) Kitab-ı Dede Korkud, müstensihisi Kilisli Muallim Rif’at, İstanbul, 1332.

(16) Orhan Şaik GÖKYAY, Dede Korkut, İstanbul, 1938.

(17) M.F. KIRZIOĞLU, Dede Korkud Oğuznâmeleri, I. Kitap, İstanbul, 1952.

(18) P. Naili BORATAV, “Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihî Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi”, Türkiye Mecmuası, yıl. 1958, C. VIII., s. 31-32.

(19) Dede Korkud Kitabı, Haz. Suat HIZARCI, Ankara, 1958.

(20) M. ERGİN; Dede Korkut Kitabı, I. Ankara 1958, II. Kitap, 1963.

(21) O. Şaik GÖKYAY, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 1973.

(22) H. ZEYNALLI - A. ŞAİĞ - A. MUSAHANLI - C. EFENDİZEDE, Edebiyattan İş Kitabı, Bakü, 1928, s. 124-130; 336-352.

(23) İsmail HİKMET, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I. C., Azərneşr, Bak, 1928 s. 78-79.

(24) Emin ABİD; “Aşiret Devrindeki Edebiyatımıza Ait Vesikalar”, Azerbaycanı Öğrenme Yolu Mecmuası, Bakü, 1930, no. 3, s. 48-52.

Bunların içerisinde E. Abidin’in makalesini değerli bir ilmi çalışma olarak özellikle kaydetmek gerekir.

1939 yılında H. Araslı Bakü’de ilk defa olarak Kitab-ı Dede Korkud’u tamamiyle neşrettirir.⁽²⁵⁾ Bu Dede Korkud Hikâyelerinin Azerbaycan’da daha fazla araştırılmasına imkân verir. H. Araslı bu eser hakkında daha 1938’den başlayarak bir dizi makale de yazmıştır.⁽²⁶⁾ E. Demircizâde 1938’den beri Dede Korkud Destanlarının dili üzerinde geniş bir ilmi faaliyete girişmiştir. Demircizâde’nin 1959 yılında baskıdan çıkan “*Kitab-ı Dede korkud Destanlarının Dili*” adlı kitabının ve muhtelif zamanlarda yazdığı diğer kitapçık ve makalelerinin, bu eserin Azerbaycan dili tarihindeki yerinin ortaya konmasında mühim bir rolü vardır.⁽²⁷⁾ 1941-1943 senelerinde M. Tahmasib Dede Korkud’dan bazı hikâyeleri sadeleştirilmiş şekliyle yayınlar.⁽²⁸⁾ Onun 1961 yılında neşrolunmuş “*Dede Korkud Boylarının Hakkında*” isimli makalesi önemli bir tedkik eserdir. Tahmasib’in “*Azerbaycan Halk Destanları*” adlı kitabında Dede Korkud’un tedkikine dair konulara geniş olarak yer verilmiştir.⁽²⁹⁾

1939’da çıkarılan “*Azerbaycan Poeziyası Antolojisi*”nde muhtasar bilgi ile birlikte “*Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması*” hikâyesi, 1946’da Tebriz’de çıkan “*Azerbaycan*” *Gazetesi*’nde ise bütün hikâyeler kısım kısım yayınlanmıştır.

(25) Hamid ARASLI, Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939.

(26) H. ARASLI, “Kitab-ı Dede Korkud”, Revolusiya ve Kultura Jurnalı, 1938 no. 3, s. 61-69; “Dede Korkud Destanları”, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, C. I. Bakü, 1938-49; 1968-76. Kadim Edebiyat, Bakü, 1950, s. 15-25; “Halk Edebiyatımızın Kıymetli Abidesi, Dede Korkud’un Yeni Elyazması”, Edebiyat ve İncəsənət Gz. Bakü, 13 Eylül 1957; “Motivü Azerbaydjanskogo Eposa v “Dede Korkud”i v Tvorçestve Nizami” M., 1960. Şarkiyatçıların XXV. Milletlerarası Kongrede sundukları bildiriler; “Aşık Yaratıcılığı”, Bakü, 1960, s. 7-32.

(27) E. DEMİRCİZADE, “Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi Hülâsaları”, Bakü, 1939 “Azerbaycan Dilinin Tarihi”, 1940 (Doktora tezi); Aynı yazı “Azerbaycan Mektebi” dergisinde 1944’de genişletilmiştir. “O Kitabı Dede Korkud” (Şarkiyatçıların 1954’de düzenlediği ilmi konferansta sunulan tebliğ) “Materiali Pervoy Vsesovznoy Naučnoy Konferentsii Vostokovedov v Taşkente”, Taşkent, 1958, s. 760-764; Azerbaycan Edebi Dilinin İnkişaf Yolları, Bakü “Bilik” Cemiyeti Neşriyatı, 1958; “Kitab-ı Dede Korkud Destanı Hakkında”, Azerbaycan Pedagoji Enstitüsünün “Eserleri”, Bakü, 1959, s. 91-98; Kitab-ı Dede Korkud Destanlarının Dili, Bakü, 1959.

(28) Azerbaycan Halkının Kahramanlık Eposu, Düzenleyen M.H. TAHMASİB, Bakü, 1941, s. 6-26; “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması ve Begil Oğlu Emren’in Boyu” - Dede Korkud Destanından Parçalar, Bakü, 1943.

(29) M.H. TAHMASİB, “Dede Korkud Boyları Hakkında”, Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tetkikler, Bakü, 1961, s. 4-51; Aynı yazar, Azerbaycan Halk Destanları, Bakü, 1972.

Burada yeri gelmişken kaydetmek gerekir ki, *Bakinski Raboçi Gazetesi*'nin 1936 yılı 4 Ağustos tarihli sayısında "*Kıymetli Tapıntı*" başlığı ile "*Dede Korkud'un XIII. Boyu*" adlı farklı bir metin yayınlanmıştır. Burada Prof. Çobanzâde'nin Sovyet İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad Elyazmaları arasında Dede Korkud'un 13. hikâyesini bulduğu haberi verilir.^(*)

Meselenin aslına gelince; Bu, Ebu'l-Gâzi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* isimli eserinin başında "*Korkut Ata*" adı ile ilgili olarak geçen kısımdan başka birşey değildir.

1957'de Azerbaycan İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat ve Dil Enstitüsünün Dede Korkud'a tahsis edilmiş ilmi toplantısı, bu eserin incelenmesine bir zemin hazırlamış oldu.⁽³⁰⁾ Toplantı arifesinde H. Araslı'nın, E.M. Demircizâde'nin ve M.H. Tahmasib'in imzası ile neşredilmiş "*Dede Korkud Destanları*" adlı kıymetli makale⁽³¹⁾, eserin öğrenilmesi için doğru bir yol gösterir.

E. Sultanlı'nın 1958 ve 1959 yıllarında yayınlattığı "*Dede Korkud Destanı Hakkında Kayıtlar*" adlı makaleler⁽³²⁾ özellikle kaydedilmelidir. Vagif Veliyev'in hususi olarak⁽³³⁾ ve İmran Babayev ile Paşa Efendiyev'in beraberce yazdıkları⁽³⁴⁾ aynı isimli kitaplarda Dede Korkud Hikâyelerinden, kitabın tedkik ve neşir tarihinden nisbeten etraflıca bahsolunur.

1962'de Hamid Araslı'nın hazırladığı "*Kitab-ı Dede Korkud*"un yeniden Bakü'de yayınlanması, bu edebî halk eserinin incelenmesine artmış olan ilgiyi bir daha aksettirir.

- (*) Bu konuda bak: O.Ş. GÖKAYAY; Dede Korkut, İstanbul, 1938, s. XVI ve Dedem Korkud'un Kitabı, s. II; F. Kızıoğlu, Dede Korkud Oğuznameleri, s. 12; M. Ergin, Dede korkud Kitabı, I., s. 33.
- (30) Toplantıya H. Araslı "*Kitab-ı Dede korkud Azerbaycan Eposudur*"; E. Demircizade, "*Kitab-ı Dede korkud Azerbaycan Dilinin Abidesi Gibi*"; M.H. Tahmasib, "*Dede Korkud Boyları Azerbaycan Destanlarının Kadim Nümuneleridir*" isimli tebliğleri ile katılmışlardır.
- (31) H. Araslı - M. Arif - E. Demircizade - M.H. Tahmasib, "*Dede Korkud Destanları*" Bakü, "*Komünist Gazetesi*", no. 6, Mart 1957.
- (32) E. SULTANLI, "*Dede korkud Destanları Hakkında Kayıtlar*", S.M. Kirov adına Azer. Dev. Üniv.'nin İlmi Eserleri, Bakü, 1958, no. 1, s. 17-26; 1959, no. 1, s. 3-19; no. 3, s. 3-15, no. 4, s. 3-21; no. 5, s. 3-14. Aynı yazar, Makaleler, Bakü, 1971, s. 11-100.
- (33) V. VELİYEV, Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı, Bakü, 1970.
- (34) İ. BABAYEV - P. EFENDİYEV, Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı, Bakü, 1970.

Mirali Seyidov son yıllarda Azerîlerin menşesine, Oğuz ve Azerbaycan mitolojisine, Dede Korkud Hikâyelerinin kaynağına dair yazdığı makaleler ile dikkati çeker.⁽³⁵⁾ Şiraliyev başta olmak üzere Azerî dilcileri Dede Korkud'un, halk dili ile ayrılmaz bir sûrette ilgisi olduğunu gösteren önemli gerçekleri ortaya çıkarmıştır.⁽³⁶⁾

S. Vurgun, M. Arif, M. İbrahimov, M. Rafili, E. Abdullayev ve benzeri kişiler yer yer kendi araştırmalarında Dede Korkud Hikâyelerine müracaat etmişlerdir. Toplumun bin yıllık şuurunu özünde saklayan bu ebedi destanın, çağdaş edebiyatçılarımızın kalemiyle teşekkül eden yeni evlatları dünyaya gelmiştir. M. Rızakuluzade'nin "*El Gücü*", E. Demircizade'nin "*Karaca Çoban*", N. Hazri'nin "*Efsaneli Uykular*", Sehend'in (İran Azerbaycanı şairi) "*Deli Dumrul*" v.s. kıymetli nesir ve manzum hikâyelerinde, atalarımızın uzak geçmişten gelen sesini bugünün edebi sesi ile duyabilirsiniz.

Nihayet bu satırların yazarının da 1957 yılından beri üzerinde çalıştığı Kitab-ı Dede Korkud'a dair bir monografi ve birçok makalesi yayınlanmıştır.⁽³⁷⁾

- (35) M. SEYİDOV, "Oğuz Sözlüğünün ve Obrazının Menşei", Bakü, 1966; Nekoterie Zametki o gunnsko-Azerbaydjanskikh Mifologičeskikh Svyazah. Voprosi Azerbaydjanskoğo Yazıkoznaniya, (Sbornik), Bakü, 1967; "Dede Korkud Boylarının Menşesine Dair". Azerbaycan Jurnalı, 1968, no. 6.
- (36) M.A. ŞİRALİYEV, Bakü Dialekti, Bakü, 1919; Nahçıvan Dialekti, Azerbaycan SSCİA. Dil Enstitüsü "Haberleri", 1949, no. 5, s. 76-92; "Saylan Dialektoloji şubesinin ilk yekunları", Azer S.S.C.İA. Dil Enst. Yay., Bakü, 1950, III. C., s. 3-13; R.A. RÜSTEMOV, "Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde İşlenen Bazı Kadim Fiiller Hakkında", Azer. S.S.C.İA. "Haberleri", İçtimai İlimler Serisi, 1963, no. 8, s. 71-77; B. İBRAHİMOV, "Mereze Reyonu Şivelerinin Lügat Hususiyetleri", Azer. S.S.C.İA. Dil Enst. Eserleri, Bakü, 1950, III. cilt, s. 31-35.
- (37) Ş.A. ŞEMŞİDOV, "Dede Korkud Kahramanlarının Merkezi Yaşayış Yerleri Hakkında", Azer. İA. Cumhuriyet Elyazmaları Fonunun "Eserleri", Bakü, 1961, c. I, s. 115-130; "Kitab-ı Dede Korkud'da Tasvir Edilen Hadiselerin Coğrafi Şerâiti Meselesine dair", Azer. İA. "Haberleri", İçtimai İlimler Serisi, Bakü, 1963, no. 2, s. 55-64; "Kitab-ı Dede Korkud'un Rus Dilinde Yeni Neşri", Azer. İA., "Haberleri", İçtimai İlimler Bölümü, Bakü, 1963, no. 6, s. 123-126; "Dede Korkud Boylarında Bedii Tasvir Vasıtaları", S.M. Kirov adına Azer. Dev. Üniv. "Eserleri", İnsanlık Serisi, 1964, no. 6, s. 53-63; "Motivi Dede Korkuda v Drugih Azerb. Narodnih Dastanah "Materiali Sessii, Nosvyatsennoy İtoğam Arheologičeskikh i Etnografikskikh İssledovanniy, 1964, g.v. SSSR, İzd - vo AN Azer. SSR., Bakü, 1965, s. 250; "Kitab-ı Dede Korkud'un Dresten Elyazmasındaki Bir Vefat Tarihi Hakkında", Azer. SSR. İA. "Eserleri", Bakü, 1965, no. 5, s. 78-81; "Dede Korkud Boylarında Tasvir Edilen Coğrafi Dairenin İki Esas Merkezi", Azer. SSR. İA. "Haberleri", 1968, no. 3, s. 30-35; "Kitab-ı Dede Korkud'u Varaklıyorken" (Monografi), Bakü, 1969; "O Nekotorih Tekstologičeskikh Osobennos-

Orta Asya Cumhuriyetlerinde de bir çok araştırmacı Dede Korkud ile ilgili hayli çalışma yapmıştır.

İ. Cembişbayev'in "*Korkut Evliya*"⁽³⁸⁾, Morgula'nın, "*Korkut Küyüşü*"⁽³⁹⁾ isimli makaleleri ve Kazak Edebiyatı tarihine dair yayınlanan bazı kitaplarda, Dede Korkud hakkında halk arasında mevcut olan rivayetlerden bahsedilir. Türkmen âlimi B.A. Karriyev, Dede Korkud Kitabı hakkında makaleler yazıp, esas hikâyeleri V.V. Barthold'un Rusca tercümesi ile beraber ve Türkmenleştirilmiş şekliyle neşrettirmiştir.⁽⁴⁰⁾ Türkmenistan Yazıcılar İttifakı'nın organı "*Sovyet Edebiyatı Jurnalı*"de 1945-1946 yılı sayılarında M. Köseyev'in sunuşu ile Dede Korkud Kitabını Türkmen Türkçesi ile yayınlamıştır.⁽⁴¹⁾

Son yıllarda Dünya Türkoloji Âleminde Kitab-ı Dede Korkud'un tetkikine ilgi çok daha fazla artmıştır. Kitap, 1972 yılında Amerika'da (Teksas'da), 1974'de ise İngiltere'de (Londra'da) İngilizce olarak basılmıştır. (Bundan evvel 1958'de Kitab-ı Dede Korkud Almancaya çevrilerek İsviçre'de —Zürih'de— yayınlanmıştır.)

Bütün bu yayın ve incelemelerin mânâ ve konusuna gelince, kaydetmek lazımdır ki, farklı farklı milletlerin ve içtimai tabakaların mevkiinden ileri sürülen fikirler o kadar farklı cihetlerdedir ki, bunları aynı yönde gruplaştırmak bile zordur. Burada esas mesele, Kitab-ı Dede Korkud'daki hadiselerin nerede, ne zaman cereyan ettiği ve kitabın farklı farklı Türk boylarına ne de-

recede mensup olduğu problemini tetkik etmekten ibarettir. Bu bakımdan, son derece muhtelif ve birbirine zıt fikirler, mülâhazalar meydana çıkmıştır.

Dede Korkud Destanlarının ilk araştırmacısı olan Heinrich V. Diez en çok Tepegöz Hikâyesini inceleyerek, buradaki hadiselerin Kafkas bölgesi ile Albanlar'da yani eski Azerbaycan'ın edebî hayatı ile alakalı yerlerde teşekkül ettiğini göstermiştir. Diez'in vatandaşı Walter Ruben, kitabı şifahî halk edebiyatı açısından araştırmış ve buradaki mevzû ve motifleri Oğuzlardan başka, öteki Türk boylarının ve diğer toplumların, özellikle Hintlilerin mitolojisi ile de karşılaştırmıştır. O, aynı zamanda Deli Dumrul'u eski Yunan dramatigi olan Euripides'in "*Alkestra*" adlı eseriyle mukayese edip, aralarında çok yakın benzerlik olduğunu ortaya çıkarır ve bu motifin Bizanslılar kanalı ile Kitab-ı Dede Korkud'a geçmiş olabileceği fikrini ileri sürer.

İtalyan âlimi Ettore Rossi Vatikan nüshasına yazdığı 93 sahifelik mukadimede, Dede Korkud hakkında kendisine kadar mevcut olan edebiyatı gözden geçirip, bu nüshayı Dresten yazması ile karşılaştırmış ve buradaki hadiselerin Akkoyunlular devri ile bağlı olduğunu göstermiştir.

Ettore Rossi, Dede Korkud Hikâyelerinin mazmunu, dili ve üslûbu ile kitapta verilen hadiselerin tarihi şerâiti üzerine dayanarak, destanın XV. asrın başlarında kaleme alındığını tahmin etmiştir.

Bu konuda en çok araştırmanın yapıldığı Türkiye'de, Kitab-ı Dede Korkud ya tamamen Türk-Osmanlı edebiyatı nümunesi⁽⁴²⁾ ya Azerbaycan topraklarında ortaya çıkan hadiselerin yansıması gibi gösterilir,⁽⁴³⁾ veyahut da bütün olaylar Anadolu ve Azerbaycan topraklarına gelmiş Oğuzların, Orta Asya hatıralarının yeniden canlanması şeklinde açıklanır.⁽⁴⁴⁾ Türkiye'deki araştırmacıların bazıları ilk olarak Dede korkud destanlarını Osmanlı ülkesi ile bağlamaya çalışırlar. Bu çoğu zaman yer adlarının tahrifi yolu ile yapılır. Mesela, hikâyelerde, halk, cemaat manasında olan "*ümme*" sözü, Amid şehrinin adı gibi gösterilir ve bununla da aslında "*Ümme Soyunun Aslanı*", yani halk topluluğunun dayanağı, taraftarı, kahramanı olarak isimlendirilen Kazan Han veya Bayındır Han, "*Amid Suyunun Aslanı*"⁽⁴⁵⁾ şeklinde takdim edilir. Halbuki, Amid yahut Hamid kalesi, Dede Korkud kahramanlarının dağıttığı düşman kalelerinden birisidir. Oğuz kahramanları olan Kazan Han

(42) Faruk SÜMER; Dede Korkud Kitabına Dair Bazı Mülâhazalar, İstanbul, 1952.

(43) F. KIRZIOĞLU, Dede Korkud Oğuznameleri, I. Kitap, İstanbul, 1952.

(44) KÖPRÜLÜZÂDE MEHMED, Azeri Edebiyatına Dair Tetkikler, Bakü, 1928, s. 9.

(45) M. ERGİN, Dede Korkud Kitabı, Ankara, 1958, s. 95.

tyah Kitabı Dede Korkud", (Tezisi Dokladov Konferentsii po Voprosam Arheografii i İžuçeniya Pervih Rukopisey), Tiflis, 1969, s. 14-15; "Kitab-ı Dede korkud'un Genç Kahramanları", "Yıldız Jürnali", 1973, no. 5, s. 56-59; "Nesimi Şiirlerinde Dede Korkud İfadeleri", "Nesimi Makaleler Mecmuası", Bakü, 1975, s. 218-234; "Dede Korkud'un Kabri", Bakü Gazetesi, 8 Eylül, 1960; "Karaçuk Dağı ve Karaçuk Çoban", Azerbaycan Gençleri Gazetesi, 8 Eylül 1960; "İki Tepenin Muharebesi", A.G.G., 18 Aralık, 1960; "Muhammed Fuzuli'nin Ata Yurdu Hakkında Rivayet", Muhammed Fuzuli Tetkiki Makaleler Mecmuası, Bakü, 1958, s. 332-335; "Hikâyet-i Kerem", Azer. SSC. İA, "Elyazmalar Hazinesi", 1976, IV. c., s. 88-93; "Dede Korkud Amerikada", Bakü Gazetesi, 21 Mart, 1974.

(38) İ. CEMBİSBAYEV, "Horhut Avliya", Turkestanskıe Vedomosti, 1899, no. 92, s. 582.

(39) Kazak Edebiyatı Tarihi, Alma-Ata, 1948, I. c., s. 88-91.

(40) B.A. KARRİYEV, "Korkut Ata Kitabı", SSC. İA. Türkmenistan Filialinin "Haberleri", Aşhabad, 1946, no. 3-4, s. 26-33; "Hrestomatiya po Turkmenskoy Literaturi XVIII-XIX. Vekov i Narodnomu Tvorçestvu Dilya Vısışlıh Türkmenistan SSC.", Aşhabad, 1950, s. 3-62.

(41) Sovyet Edebiyatı Jurnalı, Aşhabad, 1945, no. 1-2, 4-5, 6, 7, 8, 9, 10; 1946, no. 1-2, 5.

ve Bayındır Han kendilerinin dünyaya gelmediği bir yerin aslanı gibi övülmezler diye düşünebiliriz. Ayrıca, bedii edebiyatta cesaret, güç-kuvvet rumuzu olarak bilinen aslan, suda değil, düz ovalarda yaşar. Buna göre de, "*Amîd Suyunun Aslanı*" ifadesinin kendisi de mantıken doğru bir ifade değildir.

Kitab-ı Dede Korkud'da coğrafi sahanın belirtilmesi ve destanla alakadar tarihîlik meselelerinin izahında en sathî ve gayrı-ilmî ilişki F. Sümer'in yazılarında daha açık olarak göze çarpar.

Faruk Sümer Dede Korkud Oğuzlarının Azerbaycan ülkesinde açıkça görülen hudutlara sahip coğrafi daireyi görmezlikten gelir. Hatta bu gün bile eski adları ile mevcut olan Berde, Gence, Alınça, Gürcistan, Kara Dere gibi yer adlarının, destandaki hadiselerin coğrafi durumunu açığa çıkarma çalışmalarında hiç de önemi olmadığını belirtir. Lakin bunun yanında, Oğuz Eli'nin haricinde olan Pasin, Bayburt, Avnik ve benzeri adlara dayanarak, bu destanın Erzurum'da yazılabileceği fikrini ileri sürer. "*Paşa*", "*Han*", "*Beş Akçeli Ulufeci*"⁽⁴⁶⁾ istilahlarını esas göstererek, destanın dil bakımından Osmanlı dairesi mahsulü olmasında ısrar eder.

F. Sümer Osmanlı dil dairesi mahsulü saydığı Kitab-ı Dede Korkud'dan verdiği bir dizi misallerde sözleri, ifadeleri, tahrif eder; doğru izahlarda bulunmaz. O, "*ümmeat suyunun aslanı*" ifadesini hakikatte aldığından çok farklı manada izah etmeye çalışır.

F. Sümer, Ziya Gökalp'den başlayan ve kendisine kadarki bir çok araştırmacının yaptığı yanlışları tekrarlayarak, İç Oğuz'u Üç-ok, Dış Oğuz'u, Boz-ok olarak izah etmiştir. Halbuki gerçekte bu tam tersi bir durum arzeder; İç Oğuz Boz-ok'tur, Dış Oğuz ise Üç-ok'tur.

F. Sümer, Dede Korkud Kitabı'nın yazılma tarihi ile nakledilme tarihini birbirinden ayrı düşünmez. Sadece metnin XVI. asrın ikinci yarısında yazılması gerektiği hükmünü vermekle yetinir. Elbette bütün bu gibi şeyler Kitab-ı Dede Korkud'un içtimai-siyasi manasının doğru anlaşılmasına engel olmanın yanında, halk yaratıcılığının bu tarihi abidesinin yaşını da, ister istemez kısaltma neticesini ortaya çıkarır.

Zamandan zamana, metinden metine devredilmiş, elimize Dresten ve Vatikân nüshaları ulaşmış Kitab-ı Dede Korkud'da muhtelif devirlerin, tarihi hadiselerinin tabakavî aksi-sadaları vardır.⁽⁴⁷⁾

(46) Faruk SÜMER, Oğuzlar, Ank. Üniv. yay., 1972, s. 379-380.

(47) Bak: Ş. A. CEMŞİDOV, Kitab-ı Dede Korkud'u Varaklıyorken, s. 50-83; O. Şaik GÖK-YAY, "Hikâyelerde Görülen Tarih İzleri", Dedem Korkud'un Kitabı, s. XIV-XVII.

Kitab-ı Dede Korkud menşei, konusu, edebî motifleri ile hiç şüphesiz ki, diğer Türk boylarının da geçmiş folklor hayatıyla bu veya başka şekilde ilgilidir. Anadolu'da ve Orta Asya'da Dede Korkud kahramanlarının adı ile bağlı bir çok rivayet ve mefhumların olması da bunu açıkça gösterir. Lakin, herhangi bir destanın şu veya bu halka tamamiyle mensup olması başka, onun ayrı ayrı alâmet ve unsurları ile akraba milletlerin edebiyatı, yahut tarihiyle bağlanması başka şeydir.

M.H. Tahmasib, Özbek destanı "*Alpamış*"'ın hem konusu, hem de diğer seciyyevî alametleriyle Bamsı Beyrek hikâyesine yakın olduğunu ilk defa araştıran Özbek âlimi H. Zarifov'un görüşüne çok önem verir.⁽⁴⁸⁾ Çünkü, Özbek Âlimi incelemesine⁽⁴⁹⁾ çok doğru ve objektif metotla girmiş ve Türk boylarının her birisinin umumi, müşterek mevzulardan istifade ederek, kendi milli hususiyetlerine uygun, kendine has seciyelelerini aksettiren edebî konular, destanlar ortaya koymuş olduklarını göstermiştir.

Eğer herhangi bir toplumun kendi dilinde yaratmış olduğu herhangi bir orijinal destan, o halkın kendi yaratıcılık dehasının mahsulü olup, onun arzularını ifade ediyor ise,⁽⁵⁰⁾ Demircizade'nin doğru olarak tesbit ettiği gibi, bu bakımdan, "*Alpamış*" Özbeklerin, "*Alpamış*" Kazaklarındır. İçerisinde Alp-Bamsı yani Bamsı Beyrek'e ait hususi bir hikâye olan Dede Korkud Destanları ise Azerilerindir.⁽⁵¹⁾

İ.S. Braginski Köroğlu eposuna daha has olan bu müşterek karakterliklerden bahsederken, gösterir ki, muhtelif Türk boylarında mevcut olan Köroğlu destanları birbirinin sadece tekrarı değil, her biri mensup olduğu boyun milli-etnik hususiyetlerine sahip olup, boyların milli-edebî ananeleriyle farklılık gösteren orijinal destanlardır.⁽⁵²⁾

Elbette, Kitab-ı Dede Korkud'un umumi müştereklik alametleri Köroğlu kadar derin değildir. Daha doğrusu, ayrı ayrı boylara mensup, bu isimde bütün ve müstakil bir destan mevcut değildir. Bu müştereklik ancak tek-tek destanı

(48) M.H. TAHMASIB, "Dede Korkud Boyları Hakkında", Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tetkikler, Bakü, 1962, s. 45-47.

(49) V.M. JİRMUNSKİ, H. ZARİFOV, Uzbekskiy Narodniy Geroičeskij Epos, M., 1947, s. 74.

(50) M.G. TAHMASIB, "Problema Narodnosti Azerbaydjanskij Dastanov, Voprosi İzuçeniya Eposa Narodov SSC.M., 1958, s. 182.

(51) E. DEMİRCİZADE, Kitab-ı Dede Korkud Destanlarının Dili, Bakü, 1959, s. 182.

(52) İ.S. BRAGİNSKİY, İz İstorii Tadjikskoy Narodnoy Poezii; M., 1956, s. 389.

alametler şeklinde tezahür eder. Buradaki kahramanlar, Köroğlu kahramanlarına nisbeten tarihi-coğrafi hakikatlerle daha çok ilgilidir. Bu tarihi-coğrafi bağ ise Azerbaycan muhiti ile, Azerbaycan halkının şifahi ve yazılı edebiyat ananeleri ile bir bütün halinde birleşirler. Dede Korkud kahramanları at üstünde ülkeyi dış düşmanlardan korurlar. Gence, Berde, Şerur, Derbend bu kahramanların vatanıdır.⁽⁵³⁾

Dede Korkud hikâyelerinin teşekkül devriyle yazıya geçirildiği zaman arasında büyük bir fasıla mevcuttur. Daha doğrusu, bu boyların yazıya geçirildiği devirde artık ne müstakil ve sınırlı bir Oğuz boyu, ne de saf Oğuz dili mevcut idi. Oğuzların büyük kısmı Azerbaycan'da daha önceleri iskân olmuş diğer Türk boyları, Özellikle Hazarlarla ve Kıpçaklarla, ayrıca Türk olmayan başka milletlerle kaynaşmış ve aynı halkın-Azerbaycanlıların etnik grubuna dahil olmuş ve bunların dili de önceki Oğuzların dilinden muayyen derecede farklı bir dil olmuştur⁽⁵⁴⁾

Ancak destanların menşe' itibariyle, teşekkül ettiği devre gelince, bizim fikrimize göre, bunların tamamı değilse de bazıları "...umumiyetle Türk boyları arasında, özellikle, Oğuz kabileleri arasında daha eski devirlerde Dedeler, Ozanlar, tarafından konuşulmuş söylenilmiş ve boylar arasında yayılmış destanlardır."⁽⁵⁵⁾

Bu devirde şifahi halk edebiyatı nümunelerinde umumi Türk ananesi hâlâ kuvvetli olmalı idi. Çünkü bu öyle bir devirdir ki, sonraları muayyen milli çevrelerde biçimlenip, gittikçe daha derin farklarla birbirlerinden ayrılan Türk Kavimleri destanda hâlâ birçok umumi-etnik alametlere sahip idiler.^(*) Köroğlu, Aşık Garib, Tahir ve Zöhre ve hatta Aslı ile Kerem gibi Azerbaycan halk destanlarının aynı zamanda Orta Asya kardeş halklarında da mevcut olması bu tarihi münasebetin neticesidir. Türkmen ilim adamı H. Köroğlu'nun kaydettiği gibi "Bu destanların istisnasız olarak hepsinde hadiselerin Kafkaslar ve Anadolu Yarımadası coğrafyasında cereyan etmesi"⁽⁵⁶⁾ onları hiç de Türkmen, yahut Özbeklerin hayatından ayırmaz. Çünkü, malum olduğu üzere,

(53) M. ARİF, Azerbaycan Halkının Edebiyatı, Bakü, 1958, s. 3-4; H. ARASLI, Kitabı Dede Korkud, Revolisiye ve Kultura, no. 3, Bakü, 1939, s. 61-69.

(54) E. DEMİRCİZADE, Azerbaycan Edebi Dilinin İnkişaf Yolları, Bakü, 1958, s. 16.

(55) Aynı eser, s. 16.

(*) Bak. S.G. ARADJANOV, Oçerki İstorii Oğuzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv. Aşhabad, 1969, s. 6-7.

(56) H. KOROĞLI, Osnovnie Kulturnie Traditsii v Turkmenskoy Folklore, Vestnik İstorii Mirovoy Kulturi, M., 1961, no. 4, s. 61.

"Oğuzların bu sahalara göçüp, gelmeleri çok eskidir. Daha sonraları ayrı zamanlarda da devam eden bu göçler ve geri dönüşler, şifahi halk edebiyatımızın inkişafına mani olmamış, aksine onu yeni yeni mevzularla daha da zenginleştirmiştir."⁽⁵⁷⁾

Bu tarihi durumların çerçevesinden taşmamak şartıyla, Dede Korkud Kitabında şu veya bu Türk boyuna mahsus mevzû ve motifleri, etnik alâmetleri araştırmak gerekir. Bu çalışma zorlamayla, sun'i bir yolla yapılır ise, mesele sahte bir renk alır.

Türkmen âlimi B.A. Karriyev'in Dede Korkud Kitabının incelenme ve yayılmasında çok hizmeti vardır. O, Dede Korkud Hikâyeleri hakkında makaleler yazmış ve kitabın asıl hikâyelerini Türkmen matbaalarında neşrettirmiştir. Lakin üzülererek belirtmeliyiz ki, O'nun bu sahalardaki araştırmalarında ciddi bir taraflılık karakteri göze çarpar. B.A. Karriyev, muhtelif tarihlerde yazdığı bu makalelerde Dede Korkud'u tamamen Türkmen Destanı ilan eder ve hatta Dresten nüshasını Türkmençe yazılmış ilk orijinalinden "Azerbaycanlaştırılarak" yazılmış bir nüsha olarak kaleme alır.⁽⁵⁸⁾

Elbette, bu fikir tamamiyle hatalıdır. Bütün edebi-etnik hususiyetleri, dili, hadiselerin coğrafi yeri v.s. gibi alametlerden açıkça görüldüğü üzere, Kitab-ı Dede Korkud tanıdığımız şekliyle, Azerbaycan'da biçimlenip, kaleme alınmıştır. Bütün ilmi faaliyetlerinde Kitab-ı Dede Korkud'un incelenmesi ile meşgul olan ve kitabın uzmanı sayılan V.V. Bartold, bu eserin Azerbaycan'da Kafkas civarında yazılmış olduğunu kesin olarak söylemiştir. O şöyle yazar: "Kopuz çalan ozan-şaman, Korkud hakkındaki efsanenin kaynağından ayrı düşünülmemeyen, müdrik el aksakallısı Dede Korkud'un adı ile bağlı olan destanlar mecmuunun, Kafkaslar dışında yaşanması mümkün değildir."⁽⁵⁹⁾

Bu fikir Hamid Araslı'nın, E. Demircizade'nin, M.H. Tahmasib'in, A.Y. Yakubovsi'nin, M. Ergin'in ve benzeri şarkiyatçıların eserlerinde artık çoktan tasdik edilip, daha da kuvvetlendirilmiştir.

B.A. Karriyev ise destandaki yer adlarını daha kötü bir şekilde değiştirerek, Berde'de, Gence'de yerleşmiş kahramanların komşusu gibi tasvir edilen

(57) Aynı yer.

(58) B.A. KARRİYEV, Korkut Ata Kitabı, SSCİ. İA TF Haberleri, 1946, no. 3-4, s. 28-33.

(59) V.V. BARTOLD, "Turetskiy Epos i Kavkaz", Kniga Deda Korkuta, M.-L., 1962, s. 120.

Güreistan'ı, Kafkaslardaki bilinen Gürcistan değil, Afganistan'ın eski vilayetlerinden biri olan Garcistan gibi gösterir.⁽⁶⁰⁾

Halbuki, Kitab-ı Dede Korkud'da Azerbaycan Oğuz ellerinin açıkça görülebilen sınırlara mâlik bir dairesi vardır.

Şöyle ki, Destanın ikinci hikâyesinde Şökülü Melik, Altuntaht'da, Gökce yaylaklarında yaşayan Salur Kazan'ın evine baskın yapar, yağmada bulunup, anasını, kadını, oğlunu ve hısım-akrabalarını esir eder. Kazan evini, ailesini kahramanlıkla esaretten kurtardıktan sonra yine Altuntaht'da oturur. Dokuzuncu hikâyede ise Begil, Oğuz'dan, Gürcistan sınırına hareket ederken, önce Berde'den, sonra ise Gence'den geçip, gider. Burada, kahramanların gittiği yolun arkasında bütün Kür-Aras ovalığı ve Güney Azerbaycan bulunur. Onuncu hikâyede ise Oğuz kahramanlarının Tebriz-Urmiye-Maku dairesinde de yaşadıkları açıkça görülmektedir. Diğer hikayelerde Derbend'den de Dede Korkud kahramanlarının esas yurdu gibi bahsedilir.

Umumiyetle, IX-X. asırlarda Azerbaycan devlet hudutlarına⁽⁶¹⁾ ve tahminen şimdiki coğrafi mânâda anladığımız Azerbaycan toprağına uygun düşen bu saha, destanda Dede Korkud kahramanlarının öz vatani gibi aksolunmuştur. Begil'in, "*Elbette ve elbette Kazan Bey bana yetsin değil gelmez olsun memleket bozulup harab olur, kızım gelinim esir gitti böyle bilgil*"⁽⁶²⁾ diye, Oğuzun merkezinde oturan Kazan'a gönderdiği haber, destan kahramanlarının belirli sahalara sahip olup, doğup-büyüdükleri memleketlerini koruduklarına ışık tutacak bir misal olabilir.

Kitab-ı Dede Korkud'u umum-Türk destanı gibi tetkik ederken işte bu belirli istikâmet gözden kaçırılmamalıdır.

Kitab-ı Dede Korkud ile ilgili olan bu nazari meselelerin izahında Rus Türkologlarının, özellikle V.V. Barthold'un hizmetleri son derece büyüktür. Barthold, Dede Korkud Kitabının, ilim âleminde Diez'den sonraki, ilk büyük araştırmacısı ve nâşiridir.

V.V. Barthold'un Dede Korkud Kitabından tercümeleri, ayrı ayrı hikâyeleri henüz XIX. asrın sonlarından başlayarak neşretmesi ve buna ilave olarak

(60) B.A. KARRİYEV, Hrestomatiya po Turkmenskoy Literature XVIII-XIX. vv i Narodnogo Tvorçestva, Aşhabad, 1950, s. 13.

(61) Ziva BUNYATOV, Azerbaydjan v VII-IX. vv, Bakü, 1965, s. 4, 206, 215; Seyid NAFİŞİ, "Babek", Bakü, 1960, s. 34-36.

(62) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1962, s. 126.

yazdığı makaleleri, ileri sürdüğü fikirler ve mülâhazaları Dede Korkud incelemeleri sahasında büyük rol oynamıştır.

V.M. Zhirmunski, A.Y. Yakubovski, A.N. Kononov ve benzeri Sovyet Türkologları, Barthold'un tetkikât ananesini daha da geliştirmişler ve bu eserin geniş ölçüde yayılıp öğrenilmesine çalışmışlardır.

Zhirmunski, Kitab-ı Dede Korkud'u umum-Türk destanı dairesinde incelemiştir. O, Orta Asya'dan başlamış, Küçük Asya'ya, Anadolu yarımadasına değin bütün Türk Kavimlerinin edebî ananelerini Dede Korkud Hikâyeleri motifleri ile geniş ölçüde mukayese etmiştir. Yazarın araştırmalarının güzel yönü, bu destanı bir çeşit beynelmîl eserler seviyesine çıkarmasıdır. Lakin bu araştırmanın tek taraflı yönleri de vardır. O, bu geniş incelemesinde Özbek, Kazak, Türkmen, hatta Gürcü, Ermeni şifahi halk edebiyatlarını gözden geçirip Dede Korkud Hikâyeleri ile alaka kurar, paralellikler ve motifler oluşturmaya çalışır. Ancak bu eserin asıl yaratıcısı olan Azerbaycan halkının edebî geleneğinden, şifahi halk edebiyatı ananelerinden ise hiç bahsetmez diyebiliriz. Halbuki, Kitab-ı Dede Korkud'un yazıldığı zeminin Kafkas muhitinden uzakta mümkün olamayacağını bildiğimiz gibi, kitabın araştırılmasında da Azerilerin tarihinden uzakta ve halkın geçmiş edebî hayatından tecrit edilmiş şekilde konuya yaklaşmak mümkün değildir.

Kitab-ı Dede Korkud'un sosyal vakalara bağlı bir şekilde öğrenilmesi bakımından Azerbaycan ilim adamları hayli çalışma yapmışlardır. Onlar kitaplarını kendilerine ve Barthold'un araştırma yöntemlerine isnad ederek, bu destanın Azerbaycan'da oluşup, inkişaf etmesine ait mühim meseleleri aydınlatmışlardır.

Elbette, ister dünya Türkologlarının, isterse de Sovyet bilim adamlarının, Dede Korkud Kitabı'nı Azerbaycan civarı ile daha az ilişkili biçimde öğrenmeleri, şüphe yok ki, onların Azerbaycan'ın tarihi geçmişi ve millî-etnik hususiyetleri ile fazla alakadar olamamalarından kaynaklanır. Hikâyelerin oluşması ve ilk defa kaleme alınması hakkında Azeri âlimlerinin mülâhazalarında da bazı ihtilaflar mevcuttur. Kitab-ı Dede Korkud, E. Demircizade'ye göre IX-XII. ci asırlar⁽⁶³⁾, H. Araslı'ya göre XI. ci asır⁽⁶⁴⁾, M.H. Tahmasib'a göre ise XIII. asra kadarki⁽⁶⁵⁾ Azerbaycan'ın tarihi-içtimai durumunu aksettirir.

(63) A. DEMİRCİZADE, Kitabı-Dede Korkut Materiali Pervoy Vsesovznoy... s. 760.

(64) H. ARASLI, Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1962, mukaddime, s. 5.

(65) M.H. TAHMASIB, Dede Korkud Boyları, Bakü, 1962, s. 12-16.

Dede Korkud, ister hikâyeleri, ister tarihi hadiselerin yansıması ve isterse de edebi-estetik yaratıcılık geleneklerinin canlandırılması bakımından, tek ve mahdut bir devrin mahsulü değildir. Olaylarda, iptidai topluluk devrindeki kahramanlık ananelerinden başlayıp, XIII-XV. asırlara kadarki Azerbaycan'da ve ayrıca umum-Türk hayatında baş vermiş tarihi hadiselerin etkileri vardır⁽⁶⁶⁾.

Dede Korkud Hikâyelerinin tarihi kökleri şüphesiz ki, çok derinlere gider. Lakin destan, ilk temeli üzerinde olduğu gibi kalmamıştır. Zaman geçtikçe, hatta yazıdan yazıya nakledildikçe değişmiş, yeni yaşayış malzemeleri ile zenginleşmiş ve şifahi halk edebiyatının yaratıcı ananesi ile mükemmelleştirilmiştir. Daha doğrusu bu tür kahramanlık destanının oluşması eğer, "ne iptidai cemiyetle, ne de onun gelişme ve yükselme devriyle değil, dağılma devriyle ilgili ise"⁽⁶⁷⁾ destanın "...tarihi inkişafı, halkın teşekkülü ve devlet biçiminde güçlenmek uğrunda mücadelelerinin belirginleşmesi devriyle ilgilidir..."⁽⁶⁸⁾ Halk, böyle bir tarihi mücadele istikâmetinde yaratmış olduğu kahramanlık destanını ve tarihi masallarını kendinin en değerli yaratıcılık incileri gibi uzun asırlar içerisinde çekip getirir ve varlığının timsali gibi yaşatır.

Kitab-ı Dede Korkud'u bu bakımdan öğrenmek derin bir araştırmayı gerektiren unumi bir meseledir.

Yukarıda fikir ve mülahazalarını gözden geçirdiğimiz araştırmacıların bu sahadaki inceleme açılarını umumileştirecek görürüz ki, Kitab-ı Dede Korkud iki esas istikamet üzere, birincisi : Çok eski zamanlardan başlamış XVI. asra kadar Orta Asya'dan batıya doğru göç etmiş muhtelif Türk-Oğuz boylarının ve ikincisi; Onların kaynayıp, karıştığı Azerbaycanın yerlilerinin içtimai geçmişini aks ettiren şifahi halk edebiyatı nümunesi gibi, tetkik edilmiştir. Lakin, meselenin asıl can alıcı noktası, Kitab-ı Dede Korkud'un kendi edebi tarihi kökü ile daha çok bağlı olduğu sonuncu bakış, yani onun Azerbaycan halkının tarihi-içtimai geçmişi ile olan alakasının, ilkinde nisbeten daha az öğrenilmiş olduğudur.

E.İ. Jampolski Türk varlığının Azerbaycan'da 33 asırdan fazla bir geçmişe sahip olduğunu gösteren aşağıdaki kaynakları hatırlatarak yazar :

- (66) M. SEYİDOV, "Dede Korkud Boylarının Menşesine Dair", s. 201-208; CEMŞİDOV, "Kitab-ı Dede Korkud'u Varakhyorken", s. 50-83.
(67) V.E. PROPP, Russkii Geroičeskiy Epos, L., 1935, s. 30.
(68) V.V. VİNOGRADOV, Geroičeskiy Epos Naroda v İstorii Kulturi, Osnovnie Problemi Eposa Vostočnii Slavıyan, M., 1958, s. 5.

"Milattan Önce XIV. asırda eski Asur çivi yazısı metinlerinde kaydedilir ki, Azerbaycan topraklarında Urmiye Gölü civarında Turku'lar yaşamışlar. Bu malumatı biz, Türklerin Azerbaycan'ın en eski sakinleri olduğunu gösteren bir delil sanıyoruz.

Birinci asrın iki eski müellifi, birbirlerinden haberleri olmadan, yahut her ikisi de aynı kaynaktan istifade ederek malumat verirler ki, Kuzey Kafkas'da ve şimdiki Derbend sahasında Turkuların yaşamış oldukları şüphesizdir." Bu kaynakların verdiği kıymetli delilleri genelleştiren yazar kendi fikirlerini şöyle toparlar :

"Azerbaycan Topraklarında Türklerin (Turukların, Turuhların, Turkelelerin) kadim olması hakkındaki çivi yazıları ve tahmini deliller, Türklüğün Azerbaycan sahasında meydana çıkmasını Milattan önceki devirlere götürmeye imkân sağlar."⁽⁷⁰⁾

Bilim adamlarımızın, arkeolojik kazı çalışmalarının neticeleri de bu bakımdan dikkati çeker. Mingçeşevir'den çıkartılmış 200'den fazla insan kafatası üzerinde araştırma yapan arkeologlarımız, bütün antropolojik belirtilere göre bunların Azerbaycan halkının eski ataları olduğunu meydana çıkarmışlar. Bu sahada çalışan Azerbaycan antropoloğu "Rabiya Kasımova'nın Tetkikatı"⁽⁷¹⁾, Azerbaycanlıların eski ataları, bu bölgenin eski ahalisini teşkil etmişler, dememize imkân verir.

Azerbaycan İlimler Akademisi "İlim" neşriyatı, 1974'ün sonlarında, Filoloji İlimleri doktoru V. Gukasyan'ın düzenlediği "Udince-Azerice-Rusca Lügat"i bastırmıştır.⁽⁷²⁾ Bu lügat gözden geçirildiğinde, Eski Azerbaycan vilayetlerinden "Uti" bölgesi sakini bulunan Udinlerin dil-lügat terkihi ile geçmiş Azerbaycan Türkçesinin hem ses uyumu hem de mana bakımından çok yakın olması insana heyecan verir. Her şeyden önce, burada kelimelerin tahminen yarısından fazlası halis Azeri Türkçesine ait kelimelerden ibarettir. Hatta lügatta gördüğümüz "aburlu", "abdallı", "avamlıg", "abadlıg", "demirci",

(69) E.İ. JAMPOLSKI, Azerbaycan Sahasındaki Türklerin Etkiliği Hakkında Tarihi Vesikalar. Azerbaycan halkının menşesi ve birleşmesi meselesine dair seminerin malzemeleri. Azer. Tarih Enstitüsü (Tezler), Bakü, 1965, s. 3-4 E.İ. JAMPOLSKI, Ob Odnomenosti Prevneyşego Naseleniya Atropateni i Albani. Azer. SSC. İA Tarih ve Felsefe Enst. Eserleri, Bakü, 1954, s. 106.

(70) Aynı Eser, s. 4.

(71) V.P. ALEKSEEV, Proisbojdenie Narodov Kavkaza, M., 1974, s. 93; A. AHMEDOV, Rasskazıyut, Çerepa, Gazeta, Bakü, 30. yıl, 1966.

(72) V. GUKASYAN, Udince - Azerbaycanca-Rusça Lügat, Bakü, 1974.

“*vahtsız*”, v.s., bu gibi yüzlerce kelime Azerbaycan Türkçesine mahsus mas-tarlar, ekler vasıtasıyla yapılmıştır.

Çok ilgi çekicidir ki, Azerî Türkçesine mahsus bir çok arkaik kelimeler ya aslında olduğu gibi ya da bazı morfolojik değişikliklere uğrayarak özünün ilk şekil ve mânâsını bu dilde muhafaza etmiştir. Mesela Kitab-ı Dede Korkud’da kullanılan ve günümüzde arkaik hale gelen “*aytmak*” (demek, söylemek) fiili çoğu kere küçük farklarla Udin dilinde kalmıştır. Milattan önce “*çay*” mânâsına kullanılan ve şimdi “*akmak*” (suyun akması) sözünde görülen og(oh) kelimesi “*ak*” şeklinde *ark*, *kanal* mânâsında udin sözlüğünde aksolunmuştur.

Bunlardan başka, halen, sadece lehçelerde kalmış *andır* (miras), *tangag* (para, mal), *dilmanç* (mütercim), *yarag* (silah), *zenzilik* (sırsıra : buz saçağı) v.s. yüzlerce arkaik Azerî Türkçesine ait kelimeler bu dilin çağdaş malıdır.

Sözlükte “*kötük*” sözünün “*dürüt*” olarak isimlendirilmesi çok ilgi çekicidir. Çünkü, bunun Azerbayca-Türk menşeli kelime olduğu açıkça göze çarpar. “*İç*” sözünün ise “*öz*” manasında olup : “*için-özü, içik-özüne*” şeklinde kullanılması açıkça gösterir ki, bu şimdi dilimizde kullanılan “*için*” edatının ilk müstakil şeklinden başka birşey değildir.

Malum olduğu gibi, şimdi de kullandığımız “*turş*” sözü Farsçadan alınma bir sözdür. Ancak Udin dilinde “*turş*” anlamını veren söz “*kedje*” şeklinde verilmiştir. Azerbaycan’ın Nahçıvan v.s. başka şivelerinde “*c*” ile söylenen bir sıra söz, yerine göre “*k/g*” ile de ifade olunur. Mesela, *camuş-kamış, cilgil* (bitki), *getmek-cetmek* gibi. Buna göre “*turş*” anlamında olan “*kedje*”nin şimdi dilimizde buna yakın başka bir meşhuru ifade eden, ancak mahiyet itibarıyla turşluğu bildiren “*ceje*” sözünden ibaret olduğunu anlamak zor değildir.

Umumiyetle Udin dilinin eski Azerbaycan Türkçesiyle alakasını öğrenmek meselesi dilcilerimizin karşısında duran mühim meselelerden birisidir.

Bütün bunlar Azerbaycan şifahi halk edebiyatının da kendi yerleştiği sa-halarda derin köklere malik olduğunu söylemeye hak verir.

İşte bu cihetlere göre, biz burada Kitab-ı Dede Korkud’u Azerbaycan sa-hasında öğrenmeyi, destanda tasvir edilen hadiselerin Azerbaycan çevresi ile, Azerî Şifahi Halk Edebiyatı ananeleri ile nasıl bağlandığını nisbeten geniş şekilde tetkik etmeyi, önümüze esas maksat olarak koyduk. Bu meselelerin izaluna geçmeden evvel, Kitab-ı Dede Korkud’un hangi yolla Avrupa’ya git-tiğini ortaya çıkarmak gerekmektedir.

Azerbaycan Halk Edebiyatının bu ölümsüz eseri Almanya’ya nasıl ulaşmıştır? Bu el yazması Dresten Kütüphanesine nasıl düşmüştür? Bu soru-lar 1891-1892 yıllarında el yazmasının kopyelerini alan V.V. Barthold’u da düşündürmüş, lakin cevabı verilmemiştir. Ancak şimdi meseleyi derinleme-sine araştırdığımızda, bu noktada doğru bir fikir söylemek mümkün olmuştur.

Kitab-ı Dede Korkud’un ilk yaprağında “*Tarih-i Vefât-ı Osman Paşa 993*” şeklinde bir kayıt vardır. Fleischer bu kayıta esas alarak, onu XVI. asır el yaz-maları kataloğuna dahil etmiştir.

Elbette bu tür tasnif, H. Araslı’nın 1938’de yazdığı gibi⁽⁷³⁾ doğru değildir. Fakat, burada dikkati çeken esas husus 993 (h. 1585) yılında vefât etmiş Os-man Paşa’nın şahsiyetidir.

Osman Paşa kimdir ve onun Kitab-ı Dede Korkud’un Dresten Nüshası ile ne gibi bir ilgisi olabilir?

Türkiye’nin siyasi-içtimai tarihinden bahseden kaynaklarda Osman Paşa adında bir çok şahsın ismi sunulur. Bizi ilgilendiren şahıs olan Osman Paşa hakkında da geniş malumat verilir. Yakın zamanda Ankara’da neşr olunmuş Yeni Türk Ansiklopedisi’nin “*Bakü*” maddesinde, Bakü Şehrinin 1583’de Öz-demiroğlu Osman Paşa tarafından alınıp, 1606 yılına kadar Osmanlıların ha-kimiyeti altında olduğu kaydedilmiştir.⁽⁷⁴⁾

Adı geçen Osman Paşa’nın şahsiyetinin en güzel şekilde muayyenleştirilmesi Azerbaycan tarihinden sözedeki kaynaklar ile ancak mümkün olabilir.

XIX. yüzyılın büyük Azerî tarihçisi A.A. Bakıhanov “*Gülistan-ı İrem*” adlı eserinde XVI. asırda Türk birliklerinin Azerbaycan’a hücumlarından bah-sederek yazar ki, *Sultan Murad’ın Bakü, Şirvan ve Azerbaycan’ın başka böl-gelerini tutmak maksadıyla gönderdiği Lala Paşa, (*) Osman Paşa’yı Şirvan’a beylerbeyi tayin etti* ⁽⁷⁵⁾. Bundan sonra A. Bakıhanov Osman Paşa’nın lider-liği altında gelip, Derbend’de ve Şamahı’da yerleşmiş Osmanlı orduları ile İran Şah birlikleri arasında Azerbaycan topraklarını tutmak uğrunda geçen şiddetli çatışmaları tasvir eder. Nihayet müellif 993 (h. 1583) yılındaki mu-

(73) H. ARASLI, “Kitab-ı Dede Korkud”, 1938, s. 62.

(74) Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi, I. C. Yazanı İbrahim Alaaddin, s. 193.

(*) Kara Mustafa Paşa (?-1580); Bu tarihlerde Sokollu tarafından 3. vezir olarak, Erzurum’a serdar olmuştur. (Ü. Bulduk)

(75) A.A. BAKIHANOV, Gülistan-ı İrem, Bakü, 1951, s. 107.

harebeleri kaleme alarak, önceleri kızılbaş ordularının baskısı ile Derbend'e çekilmiş olan Osman Paşa'nın yeniden Şamahı'ya gelip, kaleyi tahkim ettiğini ve eyaleti müstakil idare ettiğini gösterir.

Daha sonraları hadiselerin tasvirinde Bakıhanov, Türkiye'den yeni askeri birlikler ile gönderilen Cafer Paşa'nın Derbend'e gelmesinden ve Kura kalesinde çıkmış olan karışıklığı yatıştırmasından sözeder.

Fakat, Bakıhanov, Cafer Paşa'nın Anadolu'dan niçin gönderildiğini ve Osman Paşa'nın akıbetinin ne olduğunu göstermez. Bu noktada geniş ve doğru malumatı 1638'de Azerbaycan'ı gezmiş Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin, Şah I. Abbas'ın (1587-1629) özel katibi olan İskender Bey Münşi'nin, Peçevi İbrahim Efendi ve Şeref Han Bitlisi'nin eserlerinden öğrenmek gerekir.

Evliya Çelebi "*Seyahatname*"'sinde yazar :

"Osmanlılardan Sultan III. Murad Han'ın zamanında, vezirlerinden Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kumandanı altında çok kalabalık bir ordu Diyar-ı Acem'e gönderildi; Cığalaoğlu Sinan Paşa da... ileri yollanmıştı. Osman Paşa Tebriz'i Evlâd-ı Erdebil'den, Haydar Şah'ın elinden alıp, sayısız askerleriyle şehrin içinde karar tuttu. Bütün Azerbaycan'ı elde etmek için Tebriz'in tam ortasında Şah Hıyabani'nin etrafında dörtköşeli Ferhad küllüğü ile yapılmış gibi sağlam bir kale inşa etmiştir. Kalenin çevresi oniki bin yediyüz Mekke arşını idi. Burç ve gövdesi kuvvetli ve sağlam, Şahkazan kapısı üzerindeki tarihi budur :

"Aldı Tebrizi Özdemirzade, sene 993"

Diğeri; "Avni Hakk ile alındı Tebriz" sene 993" (76)

Şeref Han Bitlisi, "*Şerefname*" adlı eserinde bu tarihi daha dakik kaydederek, Osman Paşa'nın 993 yılı Ramazan ayının 24'ünde, yani miladi 19 Eylül 1585'de Tebriz'e girdiğini gösterir.

Kızılbaş askerlerini şehir etrafından çıkarıp, attıktan sonra Osman Paşa şehrin savunma istihkamlarını tamire başlar.

Evliya Çelebi yukarıda adını verdiğimiz eserde yazar ki, Osman Paşa bu kaleyi inşa ettirerek Tebriz'in üçüncü kurucusu olmuştur. 36 günde "*deryamısal asker ile*" kaleyi tamamlayıp, cephanesini v.s. levazımını içine koymuş ve kırk bin kadar askeri de muhafazasına tayin etmiştir.

(76) EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, II. C. İstanbul, h. 1314, s. 247.

İskender Bey Münşi de bu hadiseleri etrafıca tasvir ederek, Osman Paşa'nın Şeki'de Şamahı'da ve Derbend'de kendi durumunu kuvvetlendirdikten sonra 993 (1585)'de Tebriz'e hücum edip, burayı aldığını yazar.⁽⁷⁷⁾ Bütün bu müverrihlerin yazdıklarından malum olur ki, Osman Paşa, Tebriz'de uzun müddet kalmak maksadıyla, tahrip olmuş şehri tamir ettirip, yeni bir kale ve istihkâmla sağlamlaştırmıştır. Fakat Evliya Çelebi'nin daha sonra verdiği malumatın anlaşıldığına göre, Osman Paşa, Tebrizde uzun zaman kalmaya imkân bulamaz. "*Lâkin biemrullah, Tebriz'de Özdemirzâde'ye ilk cuma namazını kılmak müyesser olmayıp, bir gün akşam namazını edâ ettikten sonra vefat etti*".⁽⁷⁸⁾

Önceleri, I. Tahmasıb devrinde, Azerbaycan'ın Mahmudâbad, Salyan, Şirvan ve Nahçıvan nahiyelerinde hakim olan ve sonraları Türkiye tarafına geçip, bir çok muharebeye bizzat iştirak eden Şeref Han Bitlisi, yukarıda zikrettiğimiz eserde, Osman Paşa'nın akıbetini daha geniş bir şekilde verir; "...Tebriz'i alıp, onun yeniden inşâsı ile meşgul olan Osman Paşa, fethin 34. cü günü, akşam namazından sonra aniden çok hastalandı." Aynı anda şehirde kopan karışıklık ve kızılbaşlarla başlayan mücadele ile neticesinde, Türkler ölmek üzere olan Osman Paşa'yı "Gecaveye yerleştirip", Van istikâmetinde geri çekilmeye başladılar. İlk menzilde, Tebriz yakınlarındaki Naturlu ve Tesu kasabaları arasında Osman Paşa ölür. İki gün sonra ise onu Türkiye-İran sınırındaki Elbak kasabasında defnederler.⁽⁷⁹⁾

Bu tarih aynı ile Evliya Çelebi'nin belirttiği güne tesadüf eder. Demekki, Osman Paşa 34 veya 36 gün içerisinde Tebriz'i tamir ettirdikten sonra h. 993'de, Şevval ayının 29'unda, yani 26 Ekim 1585'de, vefat etmiştir. Bu tarih ile Kitab-ı Dede Korkud'un elyazma nüshasının Dresten'de bulunan ilk yaprağında kaydedilmiş aynı isimdeki şahsın, yani Osman Paşa'nın vefat tarihi tamamiyle aynıdır.

Böylece, Kitab-ı Dede Korkud'un elyazma nüshasının Dresten Kütüphanesine düşmesinin ilk izleri aydınlanmaya başlar. Elyazmasının XVI. asırda Azerbaycan'dan götürülmesi hiç de tesadüf değildir. Böyle eski ve kıymetli elyazmaların Azerbaycan'dan Türkiye'ye gitmesi hakkında, kaynaklarda bir çok malumat verilir. Bunlar XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlılar ile İran arasında süren savaşlar zamanında bu veya başka münasebetle toplanılmıştır. Belki

(77) İskenderbey MÜNŞİ, *Alem-ara-yı Abbasi*, Tahran, h. 1314, s. 223.

(78) EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, s. 447.

(79) Şeref Han BITLİSİ, *Şerefname*, Petersburg, 1862, s. 277.

de yağma edilmiş veya hediye olarak gönderilmiştir. Bu konuda Azeri ilim adamları bir hayli araştırma yapmışlardır.⁽⁸⁰⁾

Filoloji ilimleri üyesi E. Rahimov, Şah Tahmasib'in 1574'de Türkiye'ye gönderdiği elyazmaları hakkında kaynaklardaki bilgileri araştırarak şöyle yazar : "Budag Münşi, Şah Tahmasib'in III. Murad'a cülusu münasebetiyle hediye gönderdiği kitaplar hakkında malumat verirken gösterir ki, Osmanlı Sultanı Selim'in ölüm haberi gelip çatı. Onun oğlu Murad babasının yerine tahta çıktı. Türkiye'ye birbirinin ardı sıra elçi, mektup, hediyeler gönderildi. Şahkulu Sultanın oğlu, Cüheresad hakimî Muhammed Sultana, Türkiye'ye giderken Sultan Murad'a takdim etmesi için kıymetli hediyeler verildi. Bu tuhfeler içerisinde 250 Tümene mâl olmuş çadır, kendi devrinin nadir ustaları ve kendi sanatlarının emsalsiz sanatkârları olan Mevlana Sultaneli, Mevlana Mirali, Molla Mirali'nin şakirdi Hacı Mahmud Siyavuşani, Mevlana Sultan Muhammed Handan, Sultan Muhammed Nûr, Kasım Şadişah ve zinetin hattı ile yazılmış 50 cilt minyatürlü kitap da vardır. Bu kitapların hiç biri Osmanlı Sultanının hazinesinde yoktu."⁽⁸¹⁾

Tarihçi M. Şerifli'nin bu mesele ile ilgili ileri sürdüğü fikirler de dikkati çeker. O, 1106 yılında Derbend'de yazılmış ünlü "Tarih-i Elbab" eserinin el yazmasının sonraları Türkiye kütüphanelerinde bulunmasının sebebini şöyle izah eder :

"Düşünülebilir ki, XVI. asrın sonlarında ve XVII. asırda Türk beyleri Şirvan'a hücum ettikleri zaman Tarih-i Elbab'ın el yazması da elde edilen ganimetler içerisinde İstanbul'a götürülmüş ve Müneccimbaşı'nın eline geçmiştir."⁽⁸²⁾

M. Şerifli'nin "Tarih-i Elbab" eseri hakkında söylediği bu fikri aynıyla Kitab-ı Dede Korkud'un Dresten Elyazması hakkında da söylemek doğrudur. 1578-1585 yıllarında Azerbaycan'ı hakimiyeti altına alan Osman Paşa, başka maddi-medeni servetlerle birlikte, halk müdriklığının ve zekasının mahsulu olan edebiyatın nadir incilerini de ya yağma, ya hediye yolu ile ele geçirmiştir. Azerbaycan'ın hangi şehriden ise; Derbend, Bakü, Şeki, Şamahı veya Tebriz'den mi, götürülmüş bilinmez; bu eserin el yazması onun hazi-

nesini bezemiştir. Belki de, onun ölüm tarihini de saray hizmetlilerinden ya da yakın adamlarından biri, uzun zaman yaşayacağına inandığı bu eserin ilk varacağına yazmıştır.⁽⁸³⁾

Bununla ilgili olarak, vaktiyle Tebriz'de mükemmel bir "Oğuznâme" nüshasının mevcut olması da dikkati çeker. Kaynakların belirttiğine göre, Bayat Elinden olan Tebrizli Hasan İbni Mahmud, "Câm-ı Cem Ayân" adlı eserini 886(m. 1481) de, kendinde bulunan bir "Oğuznâme"ye esasen yazmıştır.⁽⁸⁴⁾ Bu Oğuznâmede tarihi Oğuz hükümdarları, Dede Korkud ve onun oğlu hakkında geniş mâlumat verilir. Burada Oğuz Eli'nin hükümdarı Karahan'ın, VII. asırda Dede Korkud'u Hz. Muhammed'in yanına gönderdiği ve tebâsı ile birlikte İslâmiyeti kabul ettiğine işaret edilmektedir. Gûya Dede Korkud'un oğlu Ürgeç Dede de, Karahan'dan sonra gelen hükümdarlardan Aykutlu'nun veziri olmuş, Halife Osman'ın ölümünü işiterek, Kâbe'ye gitmiş ve geri dönerken, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmenin bizzat şahidi olmuştur.

Yukarıda dediklerimizi esas alırsak ihtimal edebiliriz ki, Kitab-ı Dede Korkud'un bu elyazması, 1578-1585 tarihlerinde Azerbaycan'ın Derbend, Bakü, Şamahı, Şeki ve Tebriz gibi büyük yerleşim merkezlerinde hakimiyet sürmüş olan Osman Paşa'nın hazinesi ile veya onun yakın adamlarından birisinin vasıtasıyla Türkiye'ye götürülmüş ve oradan da Almanya'nın Dresten Kütüphanesine ulaşmıştır.

Bu karışık ve açık olmayan talihi, Kitab-ı Dede Korkud'u dünya Türko-lojisinin araştırma sahasına dahil eden amillerden biri olmuştur. Kitap, Almanya'dan Amerika'ya, İngiltere'den Finlandiya'ya, Türkiye'den İsviçre'ye, Sovyetler Birliğinde Bakü'den Moskova'ya, Leningrat'tan Aşhabad'a kadar çok geniş bir dairede yayılıp, neşr ve tedkik edilmiştir.

(80) M. ŞERİFLİ, "Şirvan ve Derbend Tarihi Kitabı Hakkında Bazı Kayıtlar", Azer. SSCB. İA, "Haberleri", Bakü, 1964, no. 2, s. 151.

(81) E. RAHİMOV, "Şah Tahmasib'in Türkiye'ye Gönderdiği Kitaplar", Azer. SSC. İA. "Ma'ruzaları", Bakü, 1971, no. 11-12, s. 93.

(82) M. ŞERİFLİ, "Şirvan ve Derbend Tarihi...", s. 155.

(83) Bak: Ş.A. CEMŞİDOV, Kitab-ı Dede Korkud'un Dresten Elyazmalarındaki Bir Vefat Tarihi Hakkında, 1965, no. 5; Onun Hakkında: "Drujba Narodov" Dergisi, M., 1966, no. 11.

(84) M. ERGİN, Dede Korkut Kitabı I., s. 39.

II. B Ö L Ü M

KİTAB-I DEDE KORKUD'DA TASVİR EDİLEN AZERBAYCAN OĞUZ İLLERİ

Kitab-ı Dede Korkud, Azerbaycan halkının tarihi geçmişini, etnografyasını, dil ve edebiyat tarihini öğrenmek için en değerli kaynaktır. Burada tarihî-coğrafi hakikatler, edebî yaratıcılık geleneği ile aksolunmuştur.

Dede Korkud'da gerçek isimleri ile tasvir edilen coğrafi sahalara günümüzde de Azerbaycan topraklarında mevcuttur ve bu adı geçen eseri Azerilerin edebî-tarihi geçmişi ile bağlayan esas unsurlardan biri gibi tezahür eder. Aynı hikâyelerde aksolunmuş coğrafi sahalara gözden geçirip, halen Azerbaycan'da mevcut olan yer adları ile karşılaştırsak mesele bütün yönüyle açıklanmış olur.

İlk olarak "Mukaddeme"den başlayalım :

Mukaddemenin metin ile aynı zamanda değil, daha sonraları yazılmış olmasını göz önüne almasak dahi⁽¹⁾, burada adı geçen bir sıra yer ve topluluk adı Azerbaycanla dolaysız olarak ilgilidir. Misal olarak Dede Korkud'un Bayat boyundan olması gösterilebilir.⁽²⁾ Oğuzların bir kolu olan Bayatlar, mâlum olduğu üzere, kısmen İran, Irak ve Türkiye'de yerleştikleri gibi, kısmen de Azerbaycan'da vaktiyle esaslı biçimde yerleşip kalmış ve halkı meydana getiren Türk boylarından biri olmuştur.

Azerbaycan'da Karabağ, Şamahı, Göğçay ve sair yerlerde on kadar Bayat yerleşim merkezi bulunmaktadır. Bunlar Dede Korkud Kitabı'nın yazıldığı devirlerde Azerbaycan'da Bayat Boyu'nun geniş bir sahada yayılmış olduğunu tahmin etmeye imkân verir.

"Bir yiğidin Karadağ yumrusunca malı olsa yağar, dürer"⁽³⁾ cümlesi ise Azerbaycan'ın birçok yerinde mevcut olan Karadağ adları ile birlikte, Mugan sahrası ile sınırlanan, Tebriz'in kuzeyindeki meşhur Karadağ'ı zihinlerde canlandırır.

(1) H. ARASLI, Şerhler. "Kitab-ı Dede Korkud", Bakü, 1939, s. 161.

(2) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1962, s. 11.

(3) K.D.K., s. 12.

I. BOY (Dursa —Dirse— Han Oğlu Boğaç Boyunu Beyan Eder)⁽⁴⁾

Burada hadiselerin mekânı belirli değildir. Ancak Kazılık Dağından^(*) söz edilir. Kazılık Dağını ise bazı araştırmacılar Kafkas ile aynılaştırırlar.⁽⁵⁾

II. BOY (Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu Beyan Eder)

Bayındır Han ve Kazan Han "Karaçuğun Kapları" diye adlandırılır. Karaçuk ise meşhur Karabağ dağ silsilesinde, Mil düzü kenarında yüksek bir zirvenin adı olmakla beraber aynı zamanda Nahçıvan'da bir kendir. 1755'de bütün emlakı ile bir şahıstan başka bir şahsa satılması hususunda olan resmî senette, bu kentin adı aynen "Karaçuk" şeklinde kayıt olunmuştur.⁽⁶⁾ Bu boyda Oğuz Gürcistan'la sınırdaşdır. Kazan Han'ın "Kapılar Derbendi"nde malı, mülkü, yahut yaylağı vardır.⁽⁷⁾

III. BOY (Baypüre Beğ Oğlu Bamsı Beyrek Boyunu Beyan Eder)

Oğuz beyleri "İç Oğuz" ve "Dış Oğuz" beyleri diye iki kısma bölünür. Oğuz'dan çıkıp, Rum Eli'ne ticarete giden bezirganları basarlar. Kara Derbend ağzında soyarlar. Kara Derbend ise, Gürcistan tarafında olup, "Parasaru Bayburd Hisarına"da yakındır.⁽⁸⁾ Ancak Bayburt ve Gürcistan bezirganları için merkezi yerdur. Onlar buradan kurtarıldıktan sonra Oğuz'a gelirler. Daha sonra "Karşı yatan Kara Dağ"dan asıl yurt gibi bahsedilir.

IV. BOY (Kazan Beğ'in oğlu Uruz Beğ'in Tutsak Olduğu Boyu Beyan Eder)

Burada Kan⁽⁹⁾ Abhaz, Oğuz Eli'nin yakınındadır.⁽¹⁰⁾ Kazan Han "Ok atıp", "kılınç çaldığı" yerleri oğlu Uruz'a göstermek için Cızıglara, Ağılana ve Göğçe Dağa çıkar⁽¹¹⁾. Bu yerler ise Başlı açık Tatyana Kalesi ve Ahıska Ka-

(4) Azeriler arasında halen mevcut olan "Dursun", "Durar", "Durmuş" ve "Duran" isimlerine göre biz bu adın "Derse" ve "Dirse" değil, "Dursa" şeklinde daha doğru olacağını zannediyoruz.

(*) Manas destanında da bu isimde bir yer adı vardır; bak: F. Sümer, Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette İiserler, DTCF, Der. c. XVII, s. 410. (Ü. Bulduk)

(5) V. V. BARTHOLO, Turetskiy İpos i Kavkaz, s. 116; E. DEMİRCİZADE, Kitab-ı Dede Korkud Destanlarının Dili, s. 11.

(6) Gebale (Hüccet), inv. no. 18246.

(7) K.D.K., s. 29.

(8) K.D.K., s. 44-45.

(9) "Kan" sözü "Han" kelimesinin eski ifadesi olup, "Büyük" demektir.

(10) K.D.K., s. 70.

(11) K.D.K., s. 71.

lesinin sınırına yakındır. Sonunda Kazan Han "Akçakale-Sürmeli"de 40 otağ diktirir.⁽¹²⁾

V. BOY (Duha Koca oğlu Deli Dumrul'un Boyunu Beyan Eder)

Mekan belirli değildir. Kahraman, yiğitlik şöhretini Rum'a ve Şam'a duyurmayı arzular.⁽¹³⁾ Belirtmeliyiz ki, Rum ve Şam Oğuz'dan çok uzaktadır.

VI. BOY (Kanlı Koca oğlu Kanturalı Boyunu Beyan Eder)

Bu boyda "İç Oğuz" ve "Dış Oğuz" muayyen bir coğrafi saha gibi tasvir olunur ve "Oğuz" adı esas olarak yer manasında, coğrafi bir mefhum gibi gösterilir. Oğluna kız arayan Kanlı Koca "İç Oğuz'a girip kız bulabilemez, "Dış Oğuz'a girip kız bulabilemez. dolanıp Trabzon'a gelir."⁽¹⁴⁾

Hadiselerin gidişinde Trabzon Oğuz'dan uzak, yabancı bir ülkedir. Oğuz'la Trabzon arasında "kara-kara dağlar", "kanlı-kanlı sular" vardır.⁽¹⁵⁾

VII. BOY (Kadılık Koca oğlu Yegenek'in Boyunu Beyan Eder)

Yine Oğuz kahramanlarının uzak yerlere seferinden bahsedilir. Kadılık Koca maiyetiyle Kara Deniz kenarında olan Düzmürd Kalesine gelip, çıkar. Düzmürd Kalesi o kadar uzaktadır ki, Kadılık Koca buraya rivayetlerde denildiği gibi, "çok dağlar, dere-tepe geçip günlerden bir gün" gelip, çıkabilir.⁽¹⁶⁾

Düzmürd Kalesine babasını kurtarmaya gelen Yegenek'in yoldaşlarından ve 24 sancakbeğinden biri olan Deli Dünder'in önceleri Demirkapı Derbend'inde beğ olduğu gösterilir.⁽¹⁷⁾ Bu isimle ilgili olarak dikkati çeken bir nokta da, halen Tovuz ve Gubadlı bölgelerinde bir çok köyün Dünder ismiyle adlandırılmasıdır.⁽¹⁸⁾

Kahramanlar, Kadılık Koca'yı kurtarmaya giderken, Yegenek'in uykuda gördüğü gibi "ala yatan Kara Dağları" aşmakta, hatta "ileri yatan Kara Deniz'e" gemi ile gitmektedir.⁽¹⁹⁾ Sonra ise yine dönüp, Oğuz'a gelirler.

(12) K.D.K., s. 83.

(13) K.D.K., s. 84.

(14) K.D.K., s. 93.

(15) K.D.K., s. 99.

(16) K.D.K., s. 107.

(17) K.D.K., s. 93.

(18) Azərbaycan SSC. İnzibati Arazi Bölgüsü, Bakü, 1961, s. 224.

(19) K.D.K., s. 108.

VIII. BOY (Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boyu Beyan Eder.)

Hadiselerin cereyan ettiği bütün coğrafi saha "Oğuz", "İç Oğuz", "Dış Oğuz" ve "yaylak"tan ibarettir. Tepegöz'ün mesken tuttuğu yüce bir dağda mevcut olan Sallahane kayasından da söz edilir.⁽²⁰⁾ Genellikle, burada çağdaş ve tarihi adla malum olan coğrafi isme tesadüf etmedik.

IX. BOY (Begil Oğlu Emren'in Boyunu Beyan Eder.)

Oğuz kahramanlarından Begil, kendi kavmi ile Oğuzdan göçüp, Berde'den Gence'ye ve oradan da Gürcistan sınırına gidip, dayanır ve ülkenin karavulluğunu yapar.

Bir gün avda ayağı sakatlanmış Begil'i pusuya düşürüp yakalamak için Şökülü Melik'e Demirkapı Derbend'inden haber gelir.⁽²¹⁾ Yaptığı yiğitlik üzerine Emren'e, Karşı yatan Kara Dağ'dan yaylak verilir. Burada da "Oğuz", Karşı yatan Kara Dağ ile aynı sahadadır.

X. BOY (Uşun Koca oğlu Segrek'in Boyunu Beyan Eder.)

Tersuzamış'ın ısrarı ile sefere çıkan Oğuz kahramanları, "Şerur'un Ucundan"⁽²²⁾ Gökçe Deniz'e değin çarpar, "yolu Alınça Kalesine düşer" ve Egrek'in yoldaşlarını (kâfirler) kırıp, kendini de Alınça Kalesinde zindana atarlar.⁽²³⁾

Egrek'i kurtarmak için yola çıkan kardeşi Segrek, "üç gün dünlü-günlü" yürüdükten sonra "Dereşam Ucundan" geçerek Alınça'ya gelip, çatar.⁽²⁴⁾ Azerbaycan topraklarındaki bu coğrafi istikâmetin doğruluğunu H. Araslı da vaktiyle kaydetmiştir.⁽²⁵⁾

Segrek aynı istikâmetle, Alınça-Dereşam-Oğuz yoluyla, geriye döner, "Dereşam Suyu'nu depip, geçer", akşam üzeri Oğuz'un sınırına ulaşır.⁽²⁶⁾

Kitab-ı Dede Korkud'daki hadiselerin zamanını, durumunu ve coğrafyasını öğrenmekte bu hikâyenin büyük önemi vardır.

(20) K.D.K., s. 123.

(21) K.D.K., s. 126.

(22) Aynı yer.

(23) K.D.K., s. 132.

(24) K.D.K., s. 135.

(25) "Dede Korkut", Bakü, 1950, s. 5 (Rusça)

(26) K.D.K., s. 139.

XI. BOY (Salur Kazan'ın Tutsak Olup, Oğlu Uruz'un Çıkardığı Boyu Beyan Eder)

Trabzon Tekfurunun gönderdiği şahin ile ava çıkan Kazan Han, avını yakalayamaz, kuşun ardından giderek Tuman'ın Kalesine kadar ulaşır. Ancak bu kale Oğuz'dan bir hayli uzaktır. Kazan bu kaleye "dere-tepe aşarak" varmıştır.⁽²⁷⁾

Kazan, görüp-geçtiği yerleri düşman karşısında sıralarken "atla Harun Eline çapgun ettiğini", "Ak Hisar Kalesi'nin burcunu yıktığını" belirtir ve "Ağ Kayanın kaplanından erkeğinden bir kökü", "Ağ sazın aslanında bir kökü" olduğunu ve Kalın Oğuz'da Uruz isimli bir oğlunun bulunduğunu söyler.⁽²⁸⁾ Daha sonra da "Parasarun Bayburd Hisarı'ndan parlayıp-uçması" hatırlatılır.⁽²⁹⁾

XII. BOY (İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup, Beğrek'in Öldüğü Boyu Beyan Eder)

Bu sonuncu hikâyede coğrafi anlamda sadece Oğuz'dan bahsedilir. Açık ismiyle belirli bir mekân bulunmamaktadır. Oğuz ise, "İç Oğuz", ve "Dış Oğuz" yahut "Boz ok" ve "Üç ok" gibi belirli bir coğrafi saha olup, hadiselerin cereyan ettiği sahadır.

Böylelikle açıkça görülür ki, Kitab-ı Dede Korkud'da tasvir edilen hadiselerin coğrafi dairesini belirtmek mümkündür. Buradaki yerleri tarihen Azerbaycan arazisine dahil olan ve Azerbaycan'ın sınırları dışında bulunan yerler diye iki esas kısma ayırabiliriz.

Azerbaycan'a ait olan veya Azerilerde yaşayan yerler	Azerbaycan Hududundan uzakta olan yerler
Bayat, Karadağ, Kazılık Dağı, Karacuk, Gürcistan Serhaddi, Kapılar Derbendi, Karşıyatan Karadağ, Göğçe Dağı, Berde, Gence, Göğçe Denizi, Alınça Kalesi, Dereşam, Alınça Çayı, Ağkaya ⁽³⁰⁾ v.s.	Rum Eli, Parasarun Bayburd Hisarı, Kan Abhaz Eli, Başaçık Tatyan Kalesi, Şam, Trabzon, Düzmürd Kalesi, Tuman'ın Kalesi, İstanbul ⁽³¹⁾ v.s.

(27) K.D.K., s. 144.

(28) K.D.K., s. 144.

(29) K.D.K., s. 147.

(30) K.D.K., s. 147.

(31) K.D.K., s. 43.

Bu çetvelden de açıkça görürüz ki, birinci sıradaki coğrafi yerler, kitapta tasvir olunan Oğuz Kahramanlarının hakiki vatanıdır. Onlar buranın gerçek sahipleridir ve ülke, onların koruyup muhafaza ettiği anayurtlarıdır. Bunu Oğuz'dan göçüp, Berde ve Gence'den geçerek, Gürcistan Serhaddine dayanıp, karavulluk yapan Begil'in, ansızın yapılan hücum zamanı Oğuz'a gönderdiği : "Elbette ve elbette Kazan Beğ bana yetsin. Değil, gelmez olsun memleket bozulup, harab olur"⁽³²⁾ haberi de açık olarak göstermektedir.

İkinci sütunda gösterilen yerler ise kitapta, ilgili hikâyelerde gördüğümüz gibi, ya Oğuz Kahramanlarının tesadüfi yürüyüşler, ya da seferlere çıkışta rastladıkları harici yerlerdir. Kahramanlar bu yerler hakkında rivayetlerde söylendiği gibi konuşurlar. Bezirganlar buraya uzun süren seferlere çıkarlar, "ala-kara yatan dağlar aşar," dereler, denizler geçip giderler.

Umumiyetle, eğer bütün boyları coğrafi çevre prensibine göre gruplaştırsak görürüz ki, mukaddime, 2., 3., 9., ve 10. boylarda hadiseler vasıtasız olarak Azerbaycan topraklarında, yerli muhitte cereyan eder. Kahramanlar tarih olarak Azerbaycan halkına mahsus bulunan yerlerde yaşarlar.

1, 4., 7., ve 11. boylarda da hadiseler kısmen Azerbaycan toprakları ile bağlıdır. 5., 6., 8., ve 12. boylarda ise Oğuz kahramanlarının yerleştiği ve hareket ettiği saha muayyen değil; 5. ve 6. boylarda Rum'un, Şam'ın söz arasında adı geçer ve Kanturalı, Trabzon'a bir kızın ardınca gider, ancak kahramanların nerede yerleştiği, hangi sahada yaşadığı kitapta açık olarak görülmez. Onların vatanı, yerleştikleri saha, "Oğuz", "İç Oğuz", "Dış Oğuz" veya "Oğuz Elleri" şeklinde gösterilir. Adı geçilen diğer sınır haricindeki yerlere onlar tesadüfi olarak düşerler; ya ava çıkarlar, yahut oradan geçerler. Herhangi bir sefere çıksalar veya herhangi bir döğüşe girseler de kahramanlar yine geriye dönüp, Oğuz'a gelirler.

Kitab-ı Dede Korkud'da çözümü en güç meselelerden biri, yukarıda zikredilen "Oğuz" problemidir. Dede Korkud'daki "Oğuz"u kitaptaki hadiselerle, burada tasvir edilen coğrafi muhitte ilgili olarak araştırmak lazımdır. Böyle düşününce Oğuz'un, Dede Korkud Kitabı'nda kendine has muhtelif manaları olduğunu görebiliriz.

1) Oğuz, il, oba manasında kullanılmıştır : "Oğuz otururken üstüne yağ geldi"; "Oğuz yine eyyamla gelip yurduna kondu"⁽³³⁾ veya "Yalancı dünya

(32) K.D.K., s. 126.

(33) K.D.K., s. 113.

üzerinde bir er kopdu, yaylunda Oğuz elin kondurmadı"; "Yedi kat Oğuz'u yerinden sürdü".⁽³⁴⁾

2) Oğuz, Türkmen sözü gibi halkın adını bildirir : "Oğuz'un arsız, Türkmen'in delisine benzer"⁽³⁵⁾. Bazen, "Oğuz" halkın adı olmakla beraber, onun fertlerini de içine alır; "Bir gün Ulaş oğlu Kazan Beğ yerinde örü durmuştu, kara yerin üzerine otağların diktirmişti... doksan tümen genç Oğuz sohbetine derilmişti"⁽³⁶⁾.

3) Oğuz, hükümdar adıdır. Şahıs adıdır : "Oğuz Han'ın ilkıtsı gelip, haber getirdi."⁽³⁷⁾ (Ancak tek bir yerde tesadüf edilen bu isim Kitapta, Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'dadır).

4) Nihayet Oğuz, Dede Korkud Kitabı'nda yukarıda söylediklerimizden tamamıyla farklı olan daha başka bir manayı yansıtır. Oğuz burada yer adıdır, mesken, vilayet ve mahal şeklinde coğrafi bir kavramdır : "Dirse Han dışı ehlinin sözü ile ulu toy eyledi... Hacet diledi. İç Oğuz, Daş (dış) Oğuz beğlerin üstüne yığnak etti"⁽³⁸⁾

"Banu Çiçek yaşamaklandı, haber sordu, aydır :

— Yiğit gelişin nerden?

Beyrek Aydır :

— İç Oğuz'dan.

— İç Oğuz'dan kimin nesisin? - dedi.

— Baybura Beğ oğlu Bamı Beyrek dedikleri menem-dedi."⁽³⁹⁾

"Kanlı Koca... ağsakallı pir kocaları yanına bıraktı, kız bulamadı, dolandı, İç Oğuz'a girdi kız bulamadı, dolandı Daş Oğuz'a girdi bulamadı."⁽⁴⁰⁾

Buradan açıkça belli olur ki, "İç Oğuz" ve "Dış Oğuz" esere iştirak eden halkın, toplumun yerleştiği meskenler, yaşadığı yerler ve aynı zamanda bu yer, tanınan belirli bir alamete sahiptir. "gelişin nerden" sorusuna, "İç

Oğuz'dan" cevabı o kadar açık ve nettir ki, bunu mesela, "ovadan", "elden", "şehirden" ifadesi ile cevaplandırmak olmaz. Çünkü, Banu Çiçek'in, "İç Oğuz'dan kimin nesisin?" — diye sorduğu ikinci soru, İç Oğuz'un o zaman herkes için belli olan, bilinen bir yerin adı olduğunu gösterir. Denilebilir ki, İç Oğuz ve Dış Oğuz kitabda birbirinden ayrılan málum yaşayış yerlerinin isimleridir. Bunlardan başka, Kitab-ı Dede Korkud kahramanlarının yerleştiği bu yaşayış meskenlerinden birisi de sadece "Oğuz" şeklinde ifade olunur: "Mere Oğuzdan bir bölük atlı geldi"⁽⁴¹⁾, "Tepegöz Oğuzdan çıktı"⁽⁴²⁾ "Begil... hısmını kavmini ayırdı, evini çevirdi, Oğuzdan göç eyledi"⁽⁴³⁾ Kitapta tekrar tekrar adı çekilen "Kalın Oğuz"⁽⁴⁴⁾, yahut "Oğuz Elleri" ise bu üç objeyi esas sınırları içine alan daha geniş, daha büyük bir mefhumdur. O, bütün vilâyetlerin, ülkelerin adıdır; "Yıkılın Oğuz Elleri mana yarar kız bulamadım"⁽⁴⁵⁾, "Yıkılın Oğuz elleri, kırk yiğit bir beğ oğlu ile bir kızdan ötrü ölmek n'olur"⁽⁴⁶⁾, "Kalın Oğuz içinde bir oğlum var Karagöne adlı, yeniden doğanın durdurmaya"⁽⁴⁷⁾ v.s.

12. boyda, "İç Oğuz'a Dış Oğuz âsî olub, Beyrek'in öldüğü boyu beyân eder" başlığında belli olur ki, hakkında konuşulan "İç Oğuz" ve "Dış Oğuz" birbiri ile ters istikâmetde duran coğrafi isimlerdir. Bu zıtlık "İç" ve "Dış" sıfatlarının zıt manalarıyla gösterilir. Bu boyda İç Oğuz ve Dış Oğuz isimleri aynı zamanda "Boz Ok" ve "Üç Ok" şeklinde de kullanılır. Bunlar aynı iki ifâdenin iki farklı isimlendirilişidir ki, hangisinin hangisine karşılık olarak kullanıldığını ayırtetmek çok zordur. Lakin meseleyi dikkatle takib edersek, bunların farkı ve uygunluğu aydınlanmış olur.

Metin şöyle başlıyor : "Üç Ok, Boz Ok yığnak olsa Kazan evin yağmalatırdı. Kazan geri evin yağmalattı, amma Taş Oğuz bile bulunmadı, hemen İç Oğuz yağmaladı."⁽⁴⁸⁾

Bu parçadaki iki cümlede sentaks tahlili yapıp, her ikisindeki bileşik tamlamalara dikkat edersek, "Dış Oğuz"un gramatik olarak yerinde "Üç Ok",

(34) K.D.K., s. 115.

(35) K.D.K., s. 128.

(36) K.D.K., s. 69.

(37) K.D.K., s. 112.

(38) Kitab-ı Dede Korkud, İstanbul, 1916, s. 9. (Yayımlayan Kilisli Rifat)

(39) Aynı Eser, s. 42-43.

(40) Aynı Eser, s. 96.

(41) Aynı Eser, s. 143.

(42) Aynı Eser, s. 122.

(43) Aynı Eser, s. 132.

(44) "Kalın" sözü "Bütün" demektir. (Bak: BUDAGAV, Sravnitelny Slovarı Turetsko-Tatarskih Nareçiy Sen-Petersburg, 1871, c. 1, s. 25)

(45) K.D.K., s. 96.

(46) K.D.K., s. 101.

(47) K.D.K., s. 158.

(48) K.D.K., s. 165.

“İç Oğuz”un yerinde ise “Boz Ok”un durduğunu görürüz. Çünkü ilk cümlede önce adı çekilen Dış Oğuz’a nisbeten inkâr edilir. Yani, birinci cümlede ilk sırada “Üç Ok”, sonra “Boz Ok”, ikinci cümlede ise ilk yerde “Dış Oğuz”, sonra ise “İç Oğuz” durur.

... Üç Ok Boz Ok yığnak olsa...

... Dış Oğuz bulunmadı... İç Oğuz yağmaladı.

Bundan başka, aşağıdaki misallere göz gezdirelim; “Aruz ve cem’i Dış Oğuz beglerine haber oldu, işde Kazan geldi dediler. Onlar dahi çeri derib bir uğurdan Kazan’a karşı geldiler. Üç Ok, Boz Ok karşılaştılar.”⁽⁴⁹⁾

Görüldüğü üzere Üç-Ok, Boz-Ok’u karşılıyor. Buna göre, “karşılaştılar” haberinden önce sohbet Dış Oğuz’dan gelirdi. Bundan başka, karşılaşmak ilk sırada gelen için değil, yerliye has olan bir ifadedir. İşte bu sebepten “Boz Ok”u karşılayan “Üç Ok”un başkanının, yani Aruz’un adı cümlede başında söylenmekte, karşılaştılar ifadesinden sonra da söz Aruz’a verilmekte ve O, “Benim İç Oğuz’da kırımın Kazan olsun”⁽⁵⁰⁾ demektedir. Diğer kahramanlar da “İç Oğuz’da benim hasımın filan olsun” deyip, her biri kendisiyle düşüşecek bir rakip seçmektedir.

Ashında iki coğrafi ifadenin köşe adı olan bu dört kelimenin yukarıda belirttiğimiz şekilde, yani İç Oğuz’un Boz-Ok ve Taş (dış) Oğuz’un Üç-Ok olduğunu Oğuzlar hakkındaki meşhûr teşkilât sistemi de tasdik eder. Oğuz hakkındaki rivayetde Boz-Ok hâkim, Üç-Ok ise ona tâbi olan kısımdır.⁽⁵¹⁾

Denilebilir ki, Oğuz’un başı, hakimi Boz-Ok’da, ona tâbi olan kolun lideri ise Üç-Ok’da olmalıdır. Dede Korkud hikâyelerinde de yukarıdaki misallerde gördüğümüz gibi, Kazan Han İç-Oğuz’da, ona tâbi olan dayısı Aruz’ ise Dış Oğuz’dadır. Buradaki mantıkî prensibe göre Kazan Han’ın yerleştiği saha Boz-Ok, Aruz’un yerleştiği saha ise Üç-Ok’a karşılık gelir. Birçok tetkikatçının ise İç Oğuz’u Üç-Ok ve Dış Oğuz’u Boz-Ok diye izah etmeleri⁽⁵²⁾ kanaatimce “İç” ve “Üç” sıfatlarından doğan tahriftir.

Böylelikle, Dede Korkud’da geçen Oğuz kelimesinin bir çok mânâ ifade ettiği aşikâr olur. Lakin bunlardan, Oğuz’un coğrafi bir isim olduğunu ifade eden manası, bizim için daha esaslı ve daha mühimdir.

(49) K.D.K., s. 171.

(50) Aynı yer.

(51) A.N. KONONOV, “Rodoslavnaya Turkmen”, Abu-l-Gazi Hana Hvinskogo, M., - L., 1958, s. 28.

(52) Ziya GÖKALP, “Eski Türklerde İçtimai Teşkilat”, Milli Tettebular Mecmuası, I. C., İstanbul, h. 1331, no. 3, s. 433; M. ERGİN, Dede Korkut Kitabı, I, s. 26, 51.

Bazı araştırmacılar, Kitab-ı Dede Korkud’daki coğrafi saha olan Oğuz’u, yahut Oğuz Elini daha çok Anadolu’da göstermeye çalışırlar. Muharrem Ergin, “Bizim fikrimize göre Oğuz Elleri bugünkü Kuzey-batı Anadolu’dadır”⁽⁵³⁾ der, ve onun sınırlarını kesin olarak belirlemenin mümkün olmadığını işaret eder. Ashında ise burada tasvir edilen Oğuz Elleri ya yeni, ya da eski isimleri ile Azerbaycan topraklarında mevcuttur.

Dede Korkud Kitabının bazı hikâyelerinde hadiselerin hareket istikame-tini takip edersek, Eski Albanya, Kür-Aras arasının, özellikle Mil, Karabağ, Mugan sahasının ve ayrıca Ermenistanın, eski devirlerden beri Azerilerin yaşadığı Gökçe Gölü etrafının, Altuntaht yaylaklarının tamamının, Güney Azerbaycan-Tebriz-Urmiye-Hoy sahalarının, burada çok geniş bir şekilde tasvir olunduğunu görebiliriz.

“Begil oğlu Emren” hikâyesinden okuyoruz : “Begil evini çevirdi, Oğuz’dan göç eyledi. Berde’ye, Gence’ye varub kondu, karavulluk eyledi”⁽⁵⁴⁾ Bu hikâyedeki gidiş istikametine göre Oğuz’u, Berde-Gence ve Gürcistan sınır hattının arkasına aktarmış oluruz ve bu aktarıшта adı geçen Kür-Aras kavşağında, eski Beylegan sahasına gelmiş oluruz. Bu ise Dede Korkud Kitabıyla ilgisi olan Karaçuk Dağı ve Karaçuk Çoban hakkında, bu sahalarda hâlihazırda halk arasında söylenilen rivayetler ve yer adlarına tamamıyla uygun gelir.

Dede Korkud’da, Karaçuk’un yer ismi olarak üç defa adı geçer. Hikâyelerin baş kahramanı Kazan Han ve ayrıca onun kayın-atası Bayındır Han “Karaçuk’un kapları” olarak adlandırılırlar.⁽⁵⁵⁾ Bu demektir ki, Karaçuk, Dede Korkud Boylarında tasvir edilen kahramanların ve onları temsil eden halkın doğdukları yerlerde, merkezî meskenleri sahasındadır. Çünkü, vatandaşta verilen bu tür isim, ancak vatana nisbetle verilebilir.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin dışında ortaya çıkan bir kısım araştırmacı, umumiyetle Karaçuk’dan bahsederken, O’nun Horasan’da, Musul’da Diyarbakır’da,⁽⁵⁶⁾ Orta Asya’da (Kara Dağ adı ile)⁽⁵⁷⁾, mevcut olduğunu gösterirler.

Türk âlimi Fuad Köprülüzade başka bir maksatla Karaçuk’dan bahsederken, bunun eski Türkistan’da vaktiyle büyük bir dağ olub, XII. asırda sûfi

(53) M. ERGİN, Aynı Eser, s. 51.

(54) K.D.K., s. 123.

(55) K.D.K., s. 28, 62, 107.

(56) F. KIRZIOĞLU, Dede Korkud Oğuznameleri, İstanbul, 1952.

(57) S.P. TOLSTOV, “Goroda Guzov”, Sovyet Etnografya”, 1907, no. 3, s. 56.

tarikati şeyhi Ahmet Yesevî'nin "mucizesi" ile ortadan kaldırıldığını kaydeder.⁽⁵⁸⁾

Biz Karaçuk adlı dağın vaktiyle Orta Asya'da olduğunu inkar etmiyoruz. Lakin araştırmacıların dediği bütün bu Karaçuk'ların, Karacadağ, ve Karadağın "Kitab-ı Dede Korkud"daki Karaçukla ne derece alakadar olduğunu söylemek zordur. Çünkü aslında bizi ilgilendiren, Karaçuk Dağının, Azerbaycan'da, Karabağ mevkinde olmasından ibarettir. Karabağ Dağ silsilesinin Mil sahrasına doğru uzanan nisbeten daha yüksek bir kesimindeki zirveden ibaret olan Karaçuk Dağı, 1895 yılı Azerbaycan haritalarında⁽⁵⁹⁾ da aynı isimle açık bir şekilde kaydolunmuştur.⁽⁶⁰⁾

Bu dağın Dede Korkud'daki hadiselerin cereyan ettiği, Dereşam, Alınça, Gökçe, Berde ve Gence gibi yerlerin arasında, merkezi bir coğrafi mevkiide durması, O'nun Kazan Han ve Bayındır Han'ın adı ile bağlı olan yukarıda belirttiğimiz Karaçuk'un kendisi olduğunu söylemeye imkân verir. Karaçuk bölgesinde ve onun etrafındaki Örenkale, Üçtepe, Karatepe, Honaşın, Ağcabedi, ve Hocavend dairesinde yaşayan yerli ahali, Karaçuk ile ilgili olarak, Karaçuk Çobanın adına onlarca toponomik alametler gösterir ve hakkında birçok ilgi çekici rivayetler, efsaneler anlatırlar. Onlar bu adı, Karaçuk Dağının adı ile bir olarak aynılaştırırlar. O'nu, Karaçuk'un çobanı, yahut Kara Çoban, Karaçuk Dağını ise aynı zamanda "Karaçuk'un Dağı", "Karaçuk Çoban Dağı" veya "Kara Çoban Dağı" adı ile adlandırırırlar. Toponomik isimlerde de "Karaçuk'un Kabri", ya da Kara Çoban'ın Kabri" derler. Burada Kitab-ı Dede Korkud'la çağrışım yapan daha başka bir mesele meydana çıkar ki, bu da matbû edebiyatta "Karaca Çoban" adı ile tanınmış şahsın gerçek adı meselesidir.

Dede Korkud'un asıl neşirlerinde "Karaca Çoban" şeklinde kaydolunmuş bu adı Barthold⁽⁶¹⁾, Rus diline harfî harfine "Çerniy pastuh"* şeklinde tercüme etmiştir. Türkiye'den ancak Suat Hızarcı⁽⁶²⁾, Aydın Oy⁽⁶³⁾ ve Sovyetler-

(58) F. KÖPRÜLÜZADE, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul, 1938, s. 34-36.

(59) Sobranniy List 5-i Verstnoy Kartı Kavkaza s Perelegayutç nimi Çastyami Turtsii (Azer. SSC. İA, Kütüphanesi), 1895.

(60) M.E. Kurzioğlu ise yukarıda kaydettiğimiz eserinde Azerbaycan Karaçuk'unun adını söyler. Ancak o, Dede Korkud Kitabını Azerbaycan coğrafyası ile bağlayan bu mühim konuya önem vermez.

(61) Kniga Moego Deda Korkuta, M., - L., 1962, s. 23-24 v.s.

(62) Suat HIZARCI, Dede Korkut Kitabı, 2. baskı, İstanbul, 1952, s. 7.

(63) Aydın OY, "Dede Korkut Kitabında Ölüm Karşısında Kahramanlar", Türk Dili, 1960, sayı 107, c. IX, s. 574.

(*) (Rusça, Kara Çoban manasına gelmektedir. Ü. Bulduk)

den V.P. Kurilev⁽⁶⁴⁾ bu şahsın adını "Karaçuk Çoban" biçiminde kabul ederek yazmışlardır.

Bu ismin imlâsındaki karakteristik alametleri ve Karaçuk Dağı ile ilgili söylenen rivayetleri nazara alarak biz de, 1960'dan başlayarak ara-sıra neşrettirdiğimiz yazılarda O'nu Karaçuk Çoban şeklinde kaydetmiştik.⁽⁶⁵⁾

Halk yiğitliğine ve kahramanlığına göre, adına Karaçuk dağının ismi ile bağlı efsaneler dizilen bu harikulâde kahramanın, aslında Karaçuklu olduğunu kabul edebiliriz. Çünkü Karaçuk Çoban, Kitab-ı Dede Korkud'da Kazan Han'a, Beyrek'e ve tek-tük kahramanlara verilen "Erenler Evreni"⁽⁶⁶⁾, yani, yiğitlerin seçmesi, yiğitlerin lideri, adı ile de adlandırılır.

Yerli ahalinin, Karaçuk Dağı arazisinde gösterdiği toponomik alametlerden, "Karaçuk Çoban'ın koyun arhacı", "Karaçuk Çoban'ın köy yolu" "Karaçuk Çoban'ın sapan taşları" ve nihayet Karaçuk Çoban'ın altı parçadan ibaret sembolik "kabri" dikkati celbeder. Bu toponomik alametler, onun hakkında söylenilen rivayetlerle ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. Rivayetlerde denilir:⁽⁶⁷⁾

"Karaçuk Çoban eşsiz bir adam imiş. O, Karaçuk Dağı'nın zirvesinden eğilip, yakınından akan Honaşın Çayı'ndan iki saat müddetle su içirmiş. Bir pud sakızı bir defada ağzına alıp, çiğnemiş. O'nun çomağı o kadar iri imiş ki, yanında sürürken yerde hış gibi bir iz bırakmış. Karaçuk Çoban kendinin olan zincirkollu sapanına kaya gibi taşlar-koyup, atmakla, baskın yapan düşmanları kovar imiş, hali hazırda Nergiz Tepe denilen yerde parça parça serpilmiş olan iri taşlar, güya onun taşa dönen koyunlarıdır." Ölümü hakkında da Karaçuk Çoban için şöyle denilir :

"Karaçuk Çoban Peygamber zamanında yaşamıştır. Lakin O, Allah'ı, Peygamberi tanımamış; koyunlarından kurban kesmesini taleb eden dervişleri kovduğu için, Allah, Karaçuk Çoban'a lânet edip, kendini ve koyunlarını taşa döndürmüştür."

Başka bir rivayette ise O'nun eceli ile öldüğü gösterilir. "Karaçuk Çoban ölümünün yaklaştığını duymuş, Karaçuk Dağı'nın başına dayanıp, sa-

(64) V.P. KURILEV, Obşestvenniy Stroy Oguzov po Dannim İposa "Dede Korkut", İzdivo "Nauka", M., 1964, s. 4.

(65) Ş.A. ÇEMŞİDOV, "Karaçuk Dağı ve Karaçuk Çoban", "Kitab-ı Dede Korkud Kahramanlarının Merkezi Yaşayış Yerleri Hakkında, s. 117-130.

(66) K.D.K., s. 30.

(67) Kitab-ı Dede Korkud Kahramanlarının Merkezi Yaşayış Yerleri, s. 120.

panına büyük bir taş koyup atmış ve demiş ki; —sapanımın taşı nereye düşerse beni oraya defnedersiniz. Taş güya Karaçuk'dan 15 verst uzaklıkta olan Nergiz Tepe'ye düşmüş ve ölünce de O'nu burada defnetmişler...''⁽⁶⁸⁾

Lakin Karaçuk Çoban'ı götürmek, bir kabre yerleştirmek mümkün olmadığından baş, beden, iki kol, iki ayak olmak üzere 6 parçaya bölüp, ayrı ayrı kabirlere Karaçuk Çoban'ı gömmüşler.⁽⁶⁹⁾

Bütün bunlar, halk yaratıcılığının mübalağalı ifadesi olsa dahi Kitab-ı Dede Korkud'daki Karaçuk Çoban sureti ile çok uygun düşer. Rivayetlerdeki Karaçuk Çoban, kitapta "Köklü ağacı yerinden koparan", "Üç dana derisinden sapanının ayası olan", "Her atmada 12 batman taş atan" taşı bitince "koyunları sapanına koyup atan", "Tek başına altıyüz kişilik düşman ordusunun üçyüzünü kırıp, kalanını kovan"⁽⁷⁰⁾ Karaçuk Çoban ile aynılaşır.

İlgi çekicidir ki, Karaçuk Dağı'nın güney-doğu hududları ile birleşen tarihi Mil Ovasında asırlardan beri mevcut olan meşhur sun'i tepeler hakkında söylenilen yerli efsanevi rivayetler de Dede Korkud'un bazı hikâyeleri ile benzerlik gösterir.

Galatepe (Kaletepe) ve Üçtepe hakkında konuşulan bu rivayetlerin birinde şunlar söylenir : Geçmişte, Mil Ovasında büyük bir birlik yerleşmiş. Birden bunların liderleri arasında ciddi düşmanlık husule gelmiş. Birlik iki kısma bölünür, birbirlerinden uzaklaşıp kendileri için ayrı istihkamlar tutarlar. Akşam yaptıkları toplantıya göre onlar sabah, seherde vuruşacaklar imiş. Gece ise o devirdeki âdet üzere her iki ordu kendisi için tutmuş olduğu istihkam hattında büyük bir tepe yapmıştı. Birinci birliğin askerleri şimdiki Galatepe'yi oluştururlar. Seher vaktinde, birliğin büyüğü karşı tarafa bakarken onların bulunduğu yerde üç tepe yükseldiğini görüp, sevinir ve askerlerine der ki; —biz galib geleceğiz, askerler nereden bildiğini sorunca o, düşmanlarımız arasında ağız birliği yoktur, bu sebeble üç kısma parçalanıp, her biri kendi için ayrı tepe oluşturmuş. Biz onları ayrılıkta, esenlikte ezebiliriz, der.

Sonra, Galatepe ile Üçtepe birlikleri karşılaşır, vuruşur ve neticede Galatepe, Üçtepe'ye galib gelir.⁽⁷¹⁾

(68) Nergiztepe Martuni Eyaletinin Mil Ovası sınırında eski bir kabristanlık yeridir. Burada eski mezarların gövde ve baş taşlarında ok, keman, atlı, ev, oda ve benzeri gibi şekiller işlenmiştir. (Anadolu'da birçok yerde bu tür mezar kitabeleri mevcuttur. Ü. Bulduk)

(69) Karaçuk Çoban hakkındaki rivayetler, toplu biçimde bu satırların müellifinde bulunmaktadır.

(70) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 33.

(71) Ş.A. CEMŞİDOV, "İki Tepenin Muharebesi", Azerbaycan Gençleri Gazetesi, Bakü, 18 Aralık 1960.

Bu rivayetler Kitab-ı Dede Korkud'un XII. boyu, "Daş Oğuz'un İç Oğuz'a âsi olup, Beyrek'in öldüğü boy" ile çok yakından benzeşmektedir. Rivayetlerdeki bölünme, Kitab'dakinin aynısıdır demek mümkündür. Her ikisinde de aynı birlik, aynı kavim iki kısma bölünür, diğer taraftan, Kitab'da "Boz-Ok" - "İç Oğuz", "Üç-Ok" - Dış Oğuz'a galib gelir. Rivayetlerde de mağlup edilen Üçtepe olur. Bu mukayesede, rivayetdeki "Üçtepe"nin, Dede Korkud'daki Üç-Ok ile benzeşmesi, Gala(*) tepe'nin de, Boz-Ok olması fikrini doğurur.

Birçok tarihî kaynakla Mil-Mugan sahasındaki sun'i tepeler, "Azerbaycan" sözü ile aynılaştırılarak Oğuz Han'ın adı ile bağlanır. XX. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının büyük temsilcisi Y. V. Cemenzemlini Paris Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilen ve vaktiyle Uluğ Beğ'in Gürkan hazinesine mahsus olmuş "Tevarih-i Âlem" adlı kitabından istifade ederek hazırladığı eserinde şöyle nakleder : Oğuz Han Şirvan'ı, Arran'ı, Mugan'ı tuttuktan sonra Ugan sahasına gelir. O, savaşçılara emreder ki, herkes bir etek dolusu toprak götürüp, bir yere döksünler. İlk eteğini dolduran da Oğuz Han'ın kendisi olur. Neticede büyük bir tepe yapılır ki, buna da "Azerbaycan" adını koyarlar. (Manası kuvvetliler yeri demekmiş)⁽⁷²⁾.

Azerbaycan sözünün etimolojik izahı bakımından doğruluğundan Cemenzemlini'nin kendisinin de şüphe ettiği bu faraziyede asıl ilgi çekici cihet, bu sun'i tepelerin "Oğuz" adı ile alakadar edilmesidir. Çok ilginçtir ki, halen Ukrayna'nın Herson eyaletinin Nijni Sergozi bölgesinde bulunan 16 metre yüksekliğindeki eski İskit tepeleri de yerli halk arasında Oğuz adı ile meşhurdur.⁽⁷³⁾

XIII. asır Hülagular hanedanı veziri Reşideddin'in İstanbul ve Paris Kütüphanelerinde korunan "Câmiü't-Tevârih" isimli eserinin "Tarih-i Oğuz ve Türkân" kısmını esas alan Türk araştırmacılarının yazılarında, "Selçuklularla beraber gelen Oğuzların, daha birçok asır öncesinde Azerbaycan'a gelmiş ve

(*) Kalatepe-Karaçuk Dağının Mil ovası hududunda Gargar Çayın kanalla birleştiği yerde vaktiyle çok mâmur olmuş bir şehrin-kalenin harabeliğinden ibarettir. Beylegan ile (şimdiki Örenkale) Kaletepe Kanalıyla birleştirilmiştir. Araştırmacılar bazen Eski Beylegan'ın Kalatepe'den ibaret olduğunu da ihtimal ederler.

(72) Y. V. CEMENZEMİNİ, "Azerbaycan Sözü Etrafında", İlmi-tetkikat makale, Avtograf, RAF., Ark-26, G-10, 186, no. 19102.

(73) BSE, t. 30, 1954, s. 512, karşılaştırma için: Sergozi-Ser'i Oğuz-Bozok.

hatta Anadolu şehirlerini fethetmiş, olduklarına dair rivayetler nakletmişlerdir... Bu rivayetlere göre efsanevi Oğuz Han'ın zamanında Azerbaycan'a gelip, yerleşen Oğuzlar'ın yaylakları, Tebriz'in cenubundaki Ucan yaylaları, Aladağ Dağları ve Savalan Dağlarında isimleri Alanar, Ağdiburi (yahut Ağrıbör) şeklinde yazılan yaylalar; kışlak yerleri de Arran ve Mugan ovaları olmak üzere yerleşmişlerdir''⁽⁷⁴⁾ denilir.^(*)

Fahrettin Çelik (Kırzioğlu) ve ardından İtalyan Ettore Rossi Dede Korkud Kitabındaki hadiselerin coğrafi dairelerinden bahsederlerken buradaki olayların VIII. - X. asırlardaki Kür ve Aras'ın aşağı mecrasında yaşayan Oğuzların hayatında oluştuğunu göstermektedirler.⁽⁷⁵⁾

Böylelikle, dokuzuncu hikâyede Begil'in, Oğuz'dan Gürcistan serhaddine doğru hareket istikameti, Karaçuk Dağı'na ve onun etrafında Karaçuk Çoban adına olan coğrafi alametler ve rivayetlerin Kitab-ı Dede Korkud hadiseleri ile benzeşmeleri, buradaki Oğuz kahramanlarının merkezî meskenlerinden birini, yani "Oğuz"u veya "Oğuz Elleri"ni Kür-Aras bölgesine taşınmamızın gereğini gösterir.

Meselenin tetkiki gösterir ki, burası Oğuz kahramanlarının ancak kışda, soğuk mevsimlerde yaşadıkları Arran sahasıdır, kışlakdır. Burada halk yerleşik hayatta olmayıp, yarı-göçebe hayat sürer. Onlar, kışı Arran'da, yazı yaylakda geçirirler. "Oğuz gene eyyamla gelib yurdına kondu"⁽⁷⁶⁾, "Oğuz bir gün yaylaya göçdü"⁽⁷⁷⁾, "Zamanla Oğuz gene yaylaya göçdü"⁽⁷⁸⁾ v.s. sözleri de Oğuz'un yarı-göçebe hayat tarzına malik olduğunu açıkça tasavvur etmeye imkân verir.

Yaylak yerlerinin geniş merkezî sahasını berraklaştırmak için Salur Kazan'ın evinin yağmalanması'' boyuna dikkat etmek lazımdır. Bu hikâyede açıkça görünür ki, kahramanlar yaylakta-Gökçe (eski Gökem)⁽⁷⁹⁾ Gölü'nün kuzeybatısında bulunan meşhur Altuntaht yaylasında-yaşıyorlar. Şökölü Melik, Kazan'ın işte burada dikilmiş evini yağma edip, kaçırmıştır. Kitabda "Kazan

Beğ ordusunu, oğlunu-uşağını, hazinesini aldı, Altuntaht'da yine evini dikdi'' denilir.⁽⁸⁰⁾ Burada, "Altuntaht'a evini yine dikti" cümlesinden belli olur ki, Altuntaht, Kazan'ın asıl yurduudur. Eski Gökem mahallinde, şimdiki Gökçe Gölü'nün kuzeyinde bulunan Altuntaht ve ona komşu olan Hamzaçemen, Maymağ, Ulaşın, Halhallı gibi dağlar yakın geçmişe kadar Azerbaycan'ın Kazak-Şıhlı cemaatının yaz menzilleri idi. XIX. asır Azeri şairi Kâzım Ağa Salik "Şıhlı Yaylaklarının Methi" adlı şiirinde bu yaylakları çok büyük muhabbetle tasvir etmiştir.⁽⁸¹⁾

Sonra, Salik bu yerlerde vaktiyle Köroğlu'nun mesken tutmasını övmekte ve Altuntaht yaylağını bütün bu yaylaklardan üstün tutmaktadır.

Aferin zehnine sed aferin ey Köroğlu
Ki, tapubsan bele yer, çıkmaz ora heç heşem
Yüz min altuna deyer sebzesi Altuntahtın
Salika dut ol yeri, isteme dinar u direm⁽⁸²⁾

denilebilir ki, Salur Kazan'ın ve umumiyetle Oğuz kahramanlarının bu yaylaklarda mesken tutması tarihi bir köke sahiptir. Altuntaht yakınında ve onun komşuluklarında Dede Korkud kahramanlarının adı ile bağlı bir çok yer adı, şimdi de mevcuttur : Ağstafa ve Kazak'da Dünderli köyleri, Gebedey de, Ağkaya, Köroğlu kaleleri, Domrul Tepesi, Şamhor'da Döğerli Köyü, Gence taraflarında Kazanbulak, Kazandağ v.s. bu kabildendir. hikâyenin başında Kazan'ın yurdunun "Gürcistan Ağzında"⁽⁸³⁾ gösterilmesi de bu coğrafi muayyenliği tamamlar. Dikkati daha çok celbeden, Altuntaht'dan hayli kuzeyde, Türkiye topraklarında bulunan Aladağ ve Demirkapı adlı yerlerdir. "Uşun Koca oğlu Segrek boyu"nda Tersuzamış'ın sözü ile komşu vilayete baskın eden Egrek, hareketinin cezası olarak Alınça Kalesinde zindana düşer. Egrek'in geçtiği yol destanda böyle belirtilir : "Üç yüz say cıdalı yiğit bunun yanına cem' oldu. Şerur'un üçundan Göğçe Deniz'e değin el çapdı, kalaba doyum oldu, Yolu Alınça Kalasına uğramıştı..."⁽⁸⁴⁾

Biz yazılarımızın birinde, IX. boyda Begil'in geçtiği yolun, Oğuz-Berde-Gence-Gürcistan sınır hattının arkasında, Dede Korkud Kahramanlarının Kür-

(80) K.D.K., s. 41.

(81) Hüseyin Efendi GAYIBOV, "Azerbaycan'da Meşhur Olan Şücrânın İş'arına Mecmuadır" Elyazması, REF, no. 3044, varak 370.

(82) K.D.K., s. 28.

(83) Ş.A. CEMŞİDOV, Dede Korkud Kahramanlarının Merkezî Yaşayış Yerleri, Hakkında" s. 128.

(84) K.D.K., s. 131.

(74) F. KIRZIOĞLU, Dede Korkud Oğuznameleri, s. 35.

(*) Yazar, F. KIRZIOĞLU'ndan yaptığı bu alıntıda, bazı yer isimlerini yanlış nakletmiş idi. Biz burada aslımı vermeyi uygun gördük. (Ü. Bulduk)

(75) Bak: Ülkü Mecmuası, Ankara 1941, VII. C., s. 409-456; Ettore ROSSI, II Kitab-ı Dede Korkut, Vatikan, 1952, s. 17.

(76) K.D.K., s. 112.

(77) K.D.K., s. 113.

(78) Aynı yer.

(79) Ermeni Halkının Tarihi, I. C., Erivan, 1951, s. 4 (Rusça)

Aras kavşağında-eski Beylegan'da-konumlanan idari merkezini açıklığa kavuşturmak için, X. boyda gördüğümüz Egrek'in ve O'nun ardınca gelen Segrek'in takip ettiği yol istikametinden de ek olarak bahsetmiştik⁽⁸⁵⁾ Lakin X. boyda Egrek ile Segrek'in geçtiği yolun hareket istikametini daha dakik izleyip, araştırdığımızda açıkça görülür ki, onların hareket hattı Alınça'nın doğu istikametinde, Kür-Aras kavşağı tarafında değil, güney-batı tarafına doğrudur. Aynı zamanda kaydetmeliyiz ki, adı geçen boyda hareket istikâmetinin bu tür izahı, Dede Korkud kahramanlarının daha sık bir araya geldikleri merkezi yaşayış yerlerinden birisinin, Kür-Aras, eski Beylegan sahasında olması gerektiği fikrine zerre kadar şüphe getirmez. Çünkü bu meselenin izahı için Begil'in, Oğuz'dan göç edip, sonra Berde ve Gence'den geçerek Gürcistan sınırına yerleştiği gerçeği tamamiyle yeterlidir.

Yukarıda getirdiğimiz misalle alakadar olarak herşeyden evvel tetkikatçılar tarafından muhtelif şekilde okunan bir yer adı hakkında tartışmak lazımdır. Bu, Dresten metninde (شیرگون) şeklinde yazılan yerin adıdır. Orhan Şaik, 1973'de neşrettiği "*Dedem Korkud'un Kitabı*"nda, onu metin içerisinde "*Şürnuun*", şerhde ise "*Şirögüven*" gibi okuyarak, Aynı şehri harabeleri yanında, Alaca Dağ'dan kuzeyde, Kars'ın doğusundaki Yahni dağlarından Alagöz'e kadar uzanan ve Arpaçay'ın ortasından geçen sahanın eski adı gibi gösterir. O, bizim bu kelimeyi "*Şerur*" şeklinde okumamızı da kaydetmekle beraber, sözün aslında "*Şirögüven*" olarak düzeltilmesinde ısrar eder.⁽⁸⁶⁾ M. Ergin ve M. Fahreddin Kırzioğlu da aynı kelimeyi küçük farklarla aynı şekilde okuyorlar. Coğrafi yerini de F. Kırzioğlu, O. Şaik'in gösterdiği aynı mevkiide izah etmiştir.⁽⁸⁷⁾ Umumiyetle bu ismi muhtelif nâşirler ve araştırmacılar şu şekilde okumuşlar : Kilisli Muallim Rifat-tashih etmemiştir;⁽⁸⁸⁾ Orhan Şaik-*Şürügün* ve *Şirögüven*⁽⁸⁹⁾; M. Fahreddin Kırzioğlu-*Şirokavan*⁽⁹⁰⁾; Muharrem Ergin-*Şirogüven*⁽⁹¹⁾; H. Araslı - 1938'deki neşrinde : *Şerur*, 1962 neşrinde: *Şerükün*⁽⁹²⁾; H. Araslı ve M. Tahmasıb - 1950'de Rusça neşre şerhde : *Şerürün*⁽⁹³⁾; V.V. Barthold-*Şeryüksüz*⁽⁹⁴⁾; Ş.A. Cemşidov-*Şerürün*⁽⁹⁵⁾.

(85) Ş.A. CEMŞİDOV, Dede Korkud Boylarında Tasvir Edilen Coğrafi Dairenin İki Esas Merkezi", Azer. SSC. İA "Haberleri", Edebiyat ve İncəsənət Serisi, 1968, no. 3, s. 28.

(86) O. ŞAİK GÖKYAY, Kitab-ı Dedem Korkud, İstanbul 1973, s. 125 ve "C".

(87) F. KIRZIOĞLU, Dede Korkud Oğuznameleri, s. 110-112.

(88) Kilisli RİF'AT, Kitab-ı Dede Korkud, İstanbul, 1332, s. 143.

(89) O. ŞAİK, Dede Korkut, İstanbul, 1938, s. 98; Aynı Yazar, Dedem Korkutun Kitabı, s. 125 ve "C".

(90) F. KIRZIOĞLU, Dede Korkud Oğuznameleri, s. 110, 112.

(91) M. ERGİN, Dede Korkud Kitabı, s. 225.

(92) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 134; K.D.K., s. 131.

(93) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1950, s. 319.

(94) Kniga Moego Deda Korkuta, s. 89.

(95) Ş. CEMŞİDOV, Dede Korkud Boylarında Tasvir Edilen Coğrafi Dairenin..., s. 28.

Bu okunuşlardan açıkça görüldüğü gibi metinde (شیرگون) gibi yazılmış kelime hangi adın tahrif olunmuş şeklidir ve hangisi bu kelimenin tam düzeltilmiş biçimidir, kesinlikle belli değildir. Biz bu kelimeyi şimdiye kadar ciddi olarak araştırmamışız. Orhan Şaik'in kayıtları bu konuda bizde yeni fikirler doğurdu ve onun üzerinde ciddi düşünmeye bizleri sevketti.

Biz شیرگون kelimesinin Şerur olmasında ısrarlı değiliz. Lakin onun yukarıdaki diğer okunuşlarının, bu cümleden "*Şirögüven*" varyantının da doğruluğuna emin değiliz. Metinde şöyle denilir : "*Meyhanede beş gün yeme-içme oldu. Ondan شیرگون ucundan Gökçe Deniz'e değin el çarpdı, kalaba doyum oldu. Yolu Alınça Kalesine uğramıştı.*"⁽⁹⁶⁾

Burada bir konu tam olarak meydandadır ki; Oğuz atlıları Gökçe Deniz'e, yani Gökçe Göl'e kadar giderler. Oradan geri dönerlerken yolları Alınça Kalesine uğrayabilir. Eğer böyle ise, Gökçe'nin kuzeyinde, veya kuzey-batısında bulunan Şirögüven'den gelen atlılar Gökçe gölden geri dönmeliydi, ki bu durumda onlar Alınça'ya ulaşamazlar.

Diğer taraftan kardeşinin ardı sıra üç günlük bir menzilden gelen Segrek, onu esirlikten kurtarır, Dereşam Suyu'nu geçer, çok gitmeden Oğuz'un serhadına ulaşır. Bizce Dereşam Suyu denilince Aras'ın üst kesimindeki meşhur Dereşam Köprüsü akla gelir. XVII. asır tarihçisi Arakel Darvijetsi kendisinin "*Tarih*" isimli eserinde Dereşam Geçidini özellikle kayd etmiştir.⁽⁹⁷⁾ İster Segrek'in ve isterse de Egrek'in Oğuz ellerine gittikleri yol farklıdır denilebilir. Onlar üç günlük yolu Oğuz'un kuzey-batı sınırından, güney-doğuya doğru gelmiş; Yolun çoğu Oğuz'un öz topraklarının üzerinden geçmiştir. Eğer böyle olmasaydı, Alınça'dan sonra Dereşam'dan çıkıp, dönen kahramanların geriye doğru yine üç gece-gündüz yol gitmeleri gerekirdi.

Böylelikle, kesinlikle denilebilir ki, Oğuz atlıları Gökçe semtine kuzeyden değil, güney semtinden yağmalayarak gitmişler. Bu sebeple, Dede Korkud kahramanlarının bu seferdeki çıkış noktalarını Gökçe Göl'den güneyde ve güney-batı tarafındaki hudutlarda aramak lazım gelir. Üçüncü boyda, Oğuz bezirganlarını harâmiler Pasin'in Avnik kalesinde soyarlar ve burası Oğuz sınırından çok uzakta değildir. Şöyle ki, oradan kaçıp gelen bezirgan, Oğuz elinin sınırına yakın yerde yoldaşları ile yiyip, içip oturan Beyrek'i haberdar etmek için o kadar da uzak mesafeden geçmiyor. Beyrek de, olay yerine gitmek için çok zaman kaybetmiyor.⁽⁹⁸⁾ Bu sebeple Pasin, Oğuz'un kuzey

(96) M. ERGİN, Dede Korkud Kitabı, I. s. 255.

(97) Arakel DARVİJETSİ, Kniga İstorii, Moskova, 1973, s. 276.

(98) K.D.K., s. 44.

sınırına en uzak noktadır. Bu, eski devirlerdeki Azerbaycan'ın da kuzey hududu gibi, tarihî-coğrafi hakikat olarak dikkati çeker. XIX. asır Avrupa seyahatî ve coğrafyacısı H.F.B. Linç : *"Van Gölü havzası ile Azerbaycan arasındaki sınır çizgisi dağlık yerlerden çok, kelimenin tam manasıyla tepelik yerlerden geçer. Pasin ve Erzurum Ovalarının güney sınırına doğru uzanan bu hat, orta kısımlarda birdenbire dağ silsilelerinden ziyade, çember biçiminde olan yaylaya dönüşür."* diye yazar.⁽⁹⁹⁾

Bu bilgi, Oğuz Ellerin eski Azerbaycan topraklarına tamamiyle uygun geldiğini bir kere daha tasdik eder. Buradan bile bir fikir doğar ki, kahramanların bu sınırdaki hareket hattı, gölden-göle; Urmiye-Van-Gökçe arasında cereyan edebilir.

Ayrıca eski haritalar üzerinde araştırdığımız sahaları dikkatle gözden geçirince Van havzası ile Azerbaycan toprakları arasında kaydolunan *"Karatepe"* adlı yer dikkati çeker : Kitab-ı Dede Korkud'un meşhur kahramanlarından biri, Kazan'ın kardeşi Kara Göne destanda bir çok sıfatıyla tanıtılmakta, bir de *"Karatepe ağzında kâdir veren"* -diye⁽¹⁰⁰⁾ takdim edilmektedir. Gökçe Göl'e değin at süren Oğuz kahramanlarının çıkış noktasını işte bu yerde göstermek mümkündür. Dede Korkud'da kahramanların seferi, onların geçtiği yol, daima ya gece-gündüz hesabıyla ya da akşam (dün katmadan) v.s. gibi zaman dilimiyle hesaplanır. Mesela Trabzon'dan gelen Kan Turalı için *"Yedi gün yedi gece yorttu, Oğuz'un serhaddine çatı"*⁽¹⁰¹⁾ denilir. Doğrudan doğruya Egrek ve Segrek'in hareket hattını zaman dilimine göre tasavvur edersek görürüz ki, Onlar Hoy, Karatepe mahallinden başlayarak, Van-Şirvan ucundan geçip, Gökçe Göl'e değin gider ve geri gelirken de dolaşarak, Alınça'ya ulaşabilirler. Bu uzun yoldur. Bu yolu Segrek geceli-gündüzlü at sürerek üç günde geçmiştir. Dönüşte ise Dereşam geçidinden Aras'ı geçip, çok gitmeden Oğuz serhaddine ulaşmıştır.

Böylelikle, bütün bu yukarıda söylediklerimizden de malum olacağı üzere, Dede Korkud Kitabına iştirak eden kahramanların en sık birleştikleri arazi, Mil-Mugan, Kür-Aras ayrımları sahasındaki Kışlaklardan; Derbend, Altuntaht ve Aladağ sahalarındaki yaylaklardan ve aynı zamanda bütün Güney Azerbaycan'dan ibarettir. Aynı ayrı boylarda, destanlardaki meşhur kahramanların eski Arran ve Azerbaycan topraklarının muhtelif yerlerinde, kendi

kavim-kalileleri ile yerleştikleri ve merkeze tâbi olan, ayrı hakimiyet sahalalarının bulunduğunu görürüz. Aruz Koca'nın Dış Oğuz'da, Begil'in kuzey de, Kara Göne'nin batıda, Kara tepe ağzında⁽¹⁰²⁾, Deli Dünder'in Derbend'de, Uşun Koca'nın Dereşam'da hakim olmaları buna açık delildir. Meselenin geniş izahı gösterir ki; ister kışlak ve yaylaktan ibaret olan bu merkez ve isterse de ona tâbi olan bu vilâyetler, Dede Korkud Kitabı'ndaki Oğuz Eli'nin meskun olduğu sınırlı daire değildir. Gürcistan Serhaddine dayanan ve tesâdüfî bir baskın tehlikesi zamanı *"...Kazan Beğ mana yetsin. Değil gelmez olsun memleket bozulup harab olur. Kızım-gelinim esir gider"* - diye Oğuz'a haber gönderen Beğil'in sözlerinden⁽¹⁰³⁾, bu kahramanların kendi vatanlarının muhafızlığını yaparak, ülkenin servetini ve kız-gelinlerinin ismetini korudukları görülür. Onların koruduğu Azerbaycan Oğuz Ellerin coğrafi dairesi, Azerbaycan'ın tarihi kaynaklarda kaydedilen eski hududlarına tamamiyle uygun gelir.⁽¹⁰⁴⁾ Halen Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarına ayrıca Dağıstan topraklarına dahil olan Derbend'den tutun, Ermenistan'da daha çok Azerilerin yaşadığı eski Gökçe mahalline değin ve Güney Azerbaycan'da Tebriz, Hoy gibi yerlerde, Dede Korkud kahramanlarının adları ile ilgili yüzlerce yer ismine, rivâyet ve âlâmetlere rastlarız. Şeki, Zağatala topraklarında İç Öz ve Daş (Dış) Öz, Daş Dehne⁽¹⁰⁵⁾, Karabağ'da Daş Burnu, Daş Ark, Karaçuk Dağı ve Karaçuk Çoban hakkında birçok rivayet, Fuzulî ve Gutgaşen Reyonlarında Oğuz kabristanlığı, Derbend'de Dede Korkud'un, Tebriz ve Urmiye'de Kazan Han'ın⁽¹⁰⁶⁾ ve Burla Hatun'un kabirleri ve onlar hakkında söylenen ilgi çekici rivayetler dikkati çeker.

Şimdiki Azerbaycan'da ve komşu sahalarda Dede Korkud kahramanlarının adları ile bağlı olan yer adları ve âlâmetler dikkati celbeder.⁽¹⁰⁷⁾

(102) Nahçıvan'ın batısında Hoy ile Maku arasından geçen tahmini düz hat istikametinde Güney Azerbaycan'ın Türkiye sınırı yakınlarındadır. (Bak: Karta Armenii i Pogranichnıy St-ran. X. B. Linç a F. Osvalda, 1910, 49x48)

(103) K.D.K., s. 226.

(104) Z. BUNYATOV, "Azerbaydjan v VII-IX Vekah", s. 107, 108; Z.M. LENKORANLI - M.J. AZERLİ, O Dvuh Voprosah İstorii, Azerbaydjana. İzvestiya Akademii Nauk Azer. SSC. Seriya İstorii, Filosofii i Prava, 1963, no. 1, s. 128.

(105) R. EFENDİYEV, "Nuha Arazisinde Olan Asar-ı Atikalar", (Azerbaycanı Öğrenme Cemiyetinin Ahbarı), Bakü, 1926, s. 65; E. DEMİRCİZADE, Kitab-ı Dede Korkud Hakkında (Rusça), s. 760.

(106) Tebriz'de Kazan Han'ın adına isnat edilen mezar aslında Hülagü Kazan Han'ın kabiridir. Ancak onun Dede korkud Kahramanlarının adıyla ortaya çıkıp, halk arasında, efsanelerde yaşamasının kendi de çok ilgi çekicidir.

(107) İzahlı Coğrafya Lügati, Bakü, 1960, s. 9; Azerbaycan'ın İnzibati Arazi Bölgüsü, s. 7-18

(99) H.F.B. LİNÇ, Armeniya, Tiflis, 1910, tom. II, s. 499.

(100) K.D.K., s. 39.

(101) M. ERGİN; Dede Korkud Kitabı, I., s. 190.

XIII. asır tarihçisi Reşideddin'e göre Oğuz Han, Nuh'un oğlu sayılan Yafes'in oğludur.⁽¹⁰⁸⁾ "Ravzatü's-safâ"'nın müellifi de XVI. yüzyılda Mil-Karabağ bölgesinde 32 Türk kabilesini birleştiren ve XVIII. asırda güçlü bir hanlık vücûda getiren Cevanşir Eli'ni, Azerbaycan'a henüz XIII. asırdan evvel gelmiş Oğuz boylarından sayar. Ve gösterir ki, Oşır Han (Avşar) boyuna mensup olan Cevanşir Eli, Oğuz Han'ın dördüncü oğlu olan Yıldız Han'ın neslindendir.⁽¹⁰⁹⁾ Ayrıca meşhur efsanevi Nuh'un gemisinin Azerbaycan'da, Nahçıvan sahası ile de ilgili kılınması çok ilgi çekici bir cihettir. Şiirde, hafızalarda yer etmiş, yazılarda, kayalarda iz bırakmış bu efsânede tarihi geçmişin gerçek tesirleri olmamış değildir. Bu tür efsane ve rivayetlerin kendilerinin varlığı, bu topraklarda Oğuz-Türk adının eskiliğine delâlet eder⁽¹¹⁰⁾.

(108) REŞİDEDDİN Fazlullah, Câmîü't-Tevarih, Cilt. I, s. 80.

(109) Rızaklı Han Hidayet, Ravzaü's-Safa, C. 5, Tahran, 1270.

(110) E. ŞÜKÜRZADE, Ahmed Bey Cevanşirin "Karabağ Tarihi", Bakü, 1961, s. 43.

DEDE KORKUD KİTABINDA ADI AÇIK BİÇİMDE GEÇEN YERLER

No.	Coğrafi adlar	Kitab-ı Dede Korkud'daki yeri	Kaynaklar Üzere Yerleştiği Saha
1	Ağ Kaya	Salur Kazan: "Ağ Kayanın kaplanının erkeğinde bir köküm var". Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1962, s. 144 ^(*)	Nuha, Gelbecer, Nahçıvan, Gökçay ve Şanbur reyonlarındaki türlü kayalar ve köyler. "İzahlı Coğrafya Lügatı", Bakü 1960, s. 9 ^(**)
2	Alınça Kale	"Eğrek'in yolu Alınça Kalesine uğramış idi." s. 131.	Nahçıvan'ın tarihi kalelerindendir. Harabeleri şimdi de bulunmaktadır.
3	Berde	"Begil... Oğuzdan göç eyledi, Berde'ye, Gence'ye varib vatan tıddı." s. 131.	Azerbaycan'ın tarihi ve muasır şehirlerinden. "Azerbaycan'ın İnzibat Arazı Bölgesi", Bakü, 1961, s. 7 ^(***)
4	Boyat (Bayat)	"Resul Aleyhisselam zamanına yakın, Bayat boyundan Korkut Ala dirler bir er kopdu" s. 11.	Kuzey Azerbaycan'da, Salyan, Ucar, Şanahı Devci reyonlarında ve Güney Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde köyler. "Az. İb.", s. 209; "Fehrengi Coğrafya-yı İran", C. 6, Tahran, 1330, s. 66.
5	Kara Dağ	"Yetli kara dağların yıkılmasın", s. 26.	Bakü civarında, Azerbaycan'ın Gebeday reyonunda ve Güney Azerbaycan'ın kuzey-batı yönünde bulunan dağlar. İCL., s. 65.

(*) Bundan sonra Kitab-ı Dede Korkud'un adı geçen neşrinden gösterilecektir.

(**) Bu kaynak İCL. kısaltmasıyla gösterilecektir.

(***) Bu kaynak Az. İB. biçiminde kısaltılacaktır.

No.	Coğrafi adlar	Kitab-ı Dede Korkud'daki yeri	Kaynaklar Üzere Yerleştiği Saha
6	Karaçuk Dağı	"Karaçuk'un Kapları" Salur Kazan, s. 28-52.	Martuni reyonunda, Ağ Kent sahasında Karabağ Dağlarının zirvelerinden biri. 1895, Azərbaycan SSC. İA. Kütüphanesinde bulunan Harita.
7	Karaçuk Köyü	—, —	Naheivanda bir köy. Tapu-Elyazması. XVII. asır Azerbaycan SSC. İA. Şark elyazmaları Bölümü. no. 18246.
8	Derbend Şehri	Derbend, Kapılar derbendi, s. 29-108.	Tarihî Azərbaycan Şehri, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, "Gülistan-ı İrem", 1051, s. 13.
9	Kapılar Derbendi	—, —	Azerbaycan'ın güneyinde. Hüseyin - "Bedaü'l-Negâye" Moskova, II. cilt, s. 455 - b. 1102.
10	Gence Şehri	"Begil kavmini - hismini yığıp Oğuzdan, göç eyledi. Berde'ye, Gence'ye varıp, vatan tutdu." s. 123.	Azerbaycan'ın tarihî ve muasır şehri. "Azerbaycan Tarihi" C. I, Bakü, 1961, s. 146.

KİTAB-I DEDE KORKUD'LA BENZERLİK GÖSTEREN YER ADLARI

No. (1)	Coğrafi adlar (2)	Kitab-ı Dede Korkud'daki yeri (3)	Kaynaklar Üzere Yerleştiği Saha (4)
1	Alpan Kenti	Alp Rüstem "Ağ Işıqlı Alpler" s. 105.	Kuba reyonunda köy merkezi, İCL, s. 24.
2	Bayındır Çayı	Bayındır Han-Oğuz Elinin hükümdarı	Hanlar bölgesinde, İCL, s. 36.
3	Bayındırlı Köyü	—, —	Berde Reyonu, Kuloghlular K.*Az.İB, s. 206.
4	Bozaklar Köyü	"Üçok-Bozok" yığnak olsa Kazan evini yağmalattı. s. 150.	Berde reyonu, Mustafaagaş K. Az. İB, s. 209.
5	Bayat Kapı	"Resul Aleyhisselam zamanına yakın Bayat Boyundan Korkut Ata dirler bir er kopdu". s. 11.	Derbend Şehrinin eski kale kapılarından biri. E.İ. Gozbovskiy, İstoriya gor. Derbenda, "Temurhan şura", 1900, s. 133.
6	Burla Hatun'un Kabri	Burla Hatun, Kazan Han'ın eşi.	Güney Azerbaycan'da Urmiye Şehrinde. A. Oleari, Opisanie Puteşestvii v Moskovu. Puteşestvenniki ob Azerbaydjane, t. I Bakü, 1961, s. 295.
7	Kazanbulak kasabası	Kazan Han, Oğuz'un baş kahramanı	Kasım İsmailov reyonunda, İCL, s. 56.
8	Kazangoşa Dağı	—, —	Astrahanbazar bölgesi Alaşar-Bulovar Sıradağlarının zirvesi, İCL, s. 56.
9	Kazanzemin Köyü	—, —	Cebrail reyonu Dağtumas K.Az. İB, s. 212.
10	Kazangöl Gölü	—, —	Tovuz bölgesinde dağ gölü, İCL, s. 56.
11	Kazangöl Dağı	—, —	Ordubad bölgesi, Zengezur silsilesinin zirvesi. İCL, s. 57.

* K. : Kent (Küçük yerleşim merkezleri)

No. (1)	Coğrafi adlar (2)	Kitab-ı Dede Korkud'daki yeri (3)	Kaynaklar Üzere Yerleştiği Saha (4)
12	Kazangöl Düzü	—, —	Tovuz'da Kür'ün sol sahilleri, Ceylançöl düzlüğünün orta kısmı. İCL, s. 57.
13	Kazanlı	—, —	Yevlak'da Bozdağların bir zirvesi, İCL, s. 57.
14	Karaçuk Çoban'ın kabri	Karaçuk Çoban-destan tipi-	Martuni bölgesinde, Nergiztepe mezarlığındadır. REF.'in eserleri, I. c., Bakü 1961, s. 118.
15	Karaçuk Çoban'ın sapan taşları, Köy yolu, Ulag taşı vs.	—, —	Martuni reyonunda Karaçuk Dağı ve Nergiztepe mezarlığı etrafında REF.'in eserleri, I. c. Bakü, 1961, s. 118.
16	Kıpçak Köyü	Kıpçak Melik-destan tipi-	Gah bölgesinde İlisu kent merkezi, Az. İB, s. 218.
17	Daşöz	Daş (dış) Oğuz, Oğuz Elinin ana kısmından biri	Şeki bölgesinde Eğriçay vadisinin güney sahili boyunca uzanan Şah Dağ ile Boz Dağ silsileleri arasındaki düzlük, İCL s. 95.
18	Dede Korkud'un Kabri	Dede Korkud-destan tipi-	Derbend'de XVII. asırda bulunmuştur. V.V. Barthold, Soçineniya, II., s. 76.
19	Dedeli Köyü	—, —	Aksu, Kaçmaz, Fuzuli reyonlarında bulunan kentler. Az. İB., s. 222.
20	Dereşam Demiryolu İstasyonus. 99.	"Dereşam Suyunu depip geçtiler." s. 138.	Nahçıvan reyonunda demiryolu istasyonu. İCL.,
21	Dereşam Bulagları	—, —	Culfa bölgesinde üç büyük ve bazı küçük pınarlar. İCL, s. 99.

No. (1)	Coğrafi adlar (2)	Kitab-ı Dede Korkud'daki yeri (3)	Kaynaklar Üzere Yerleştiği Saha (4)
22	Dondar (Dündar) Azablı Deresi	Deli Dündar -destan tipi- "Evvel Demirkapı Derbendinde beğ olan ...Kıyan Selçuk oğlu Deli Dündar" s. 108.	Tovuz bölgesinde Dündarkuşçu kent merkezinde. Az. İB, s. 224.
23	Dündarlı Köyü	Deli Dündar-Destan tipi-	Kubalı ve Tovuz bölgelerindeki köyler. Az. İB., s. 224.
24	Düyerli Kenti (Döğerli)	Düyer-destan tipi-	Şamhor reyonunda kent merkezi, Az. İB., s. 225.
25	Erkeç	Erkiş kır?, yer adı, s. 144.	Şaumyan reyonunda kent merkezi, Az. İB., s. 225.
26	Eğerik Köyü	Egrek, 10. hikayenin kahramanı.	Laçın bölgesinde müslüman kent birliği, Az. İB, s. 225.
27	Alınça Dağı	Alınça Kalesi s. 131-132.	Culfa reyonunda Kazancı köyünden güneyde bir dağ. İCL., s. 108.
28	Alınça Çayı	Alınça Kalesi. s. 131-132.	Aras Çayı'nın sol kolu, İCL., s. 108.
29	İçöz	İç Oğuz, Oğuz Elinin ana kolundan biri.	Nuha reyonu topraklarında. E. Demircizade, "Dede Korkud", Şarkınaslarının I. ci Taşkent Konferansının Materyalleri. (rusça) Taşkent, 1954, s. 786.
30	Oğuz kabristanlığı	Oğuz Eli -coğrafi saha-	Gutkaşen ve Fuzuli bölgelerinde. "Azerbaycan Âsar-ı Atika Sanatı ve Tabiatını Muhafaza Komitesinin Ahbarı", Bakü, 1927, s. 17.
31	Ozan Mahallesi	Ozan-destan tipi-	Gence Şehrinde. M.A. Şiraliyev. "Azerbaycan Dialektolojyasının Esasları", Bakü, 1962, s. 9.
32	Salur Köyü	Salur Kazan, baş kahraman	Şamhor reyonunda bir köy. Az. İB., s. 258.

No. (1)	Coğrafi adlar (2)	Kitab-ı Dede Korkud'daki yeri (3)	Kaynaklar Üzere Yerleştiği Saha (4)
33	Sarı Çoban	Sarı Çoban -destan tipi-	Akdam reyonunda Hıdırlı kenti merkezi. Az. İB., s. 15.
34	Serək Köyü	Segrek, 10. boyun kahramanı	Astara bölgesinde Ercivan kenti merkezi. Az. İB., b. 260.
35	Tülekere Köyü —Aşağı Tülekere —Yukarı Tülekere	Tülekuran (Dülek Evren) -destan tipi-	Kuba reyonunda Yenikent K. Az. İB., s. 46.
36	Ulaşlı Köyü	Ulaş oğlu Salur Kazan, baş kahraman	Kubadlı reyonu, Hocahan kenti merkezi. Az. İB., s. 266.
37	Şeki	Şökili Melik -destan tipi-	Azerbaycan'ın eski şehir ve mahallî. Azerbaycan tarihî, I. cilt, Bakü, 1961, s. 144-358.

Bütün bu belirtiltiklerimiz Kitab-ı Dede Korkud'da tasvir edilen coğrafi dairenin geniş manzarasını gözümüzde canlandırır ve bu ölümsüz eserin Azerbaycan halkının tarihi geçmişini ile ayrılmaz biçimde bağlı olduğunu bir kez daha isbat eder.

III. B Ö L Ü M

DEDE KORKUD HİKÂYELERİNİN MEVZUU VE ANAFİKRI

Kitab-ı Dede Korkud, dış görünüşü olarak ayrı ayrı küçük destanların toplamı gibi göze çarpar. Fakat derinden dikkat etmekle aydınlanır ki, boylardaki hadiseler esasta tek bir ideal etrafında merkezleştirilmiş, tipler bir bütün halinde umumi bir destanın canlandırıcı kuvvetleri gibi tezahür ettirilmiştir. Baş kahraman, ikinci dereceli, üçüncü dereceli ve nihayet epizotik suretler yan vasıtalar v.s. hepsini burada belirginleştirmek mümkündür. Herhangi bir tipin bu veya diğer hikâyede az mı yoksa fazla mı iştirak edip etmemesi onun umumi destandaki mevkiine hiç de tesir etmez. Her bir canlı, tek bir iştirakı ile kendi mevkiisi ve derecesi ile okuyucunun nazarında canlanıp, durur. Mesela, Karaçuk Çoban tek bir hikâyeye katılır. Buna rağmen Karabudak, Karaçuk Çoban'dan daha yüksekte sayılmaz. Diğer taraftan tipler arasındaki komşuluk alakası da onların kahrâmanlık derecesini tayin etmiyor. Kahraman, eserdeki tekrar eden iştiraklerden ve komşuluk durumundan ilgili olmayarak, sadece kendi yiğitlik derecesine göre yer tutar.

Umumiyetle, 12 hikâyeden ibaret olan "*Kitab-ı Dede Korkud*"u bütün bir halkın başından geçen tarihî, içtimai hadiseleri şifahi halk edebiyatında aks ettiren tamamlanmış destan gibi görüp, tahlil ve tetkik etmek gerekir. Burada hadiselerin umumi gelişme yönünü, tek tek şahısların ferdi simaları değil, bütün kahramanların toplu faaliyetleri, halk birliği teşkil eder. Ayrı-ayrı kahramanların olağan dışı çıkışları bütün halkın galebesini temin eden farklı farklı amillerdir. Bu sebeple herhangi bir hikâyede başka bir esas kahramanın iştirak edip, etmemesi ne oradaki galebenin sonucuna, ne de bu kahramanların umumi şöhretine tesir eder. Diğer taraftan en kudretli, en faal, en hakiki kahraman bile bütün halkın birlikte yardımı olmadan bir iş gerçekleştiremez. Mesela Kazan Han çoğu zaman tek başına döğüşe katılıyor. Bu onun şahsi keyfiyetidir. Lakin Kazan Han sanki ölüm, kalmı savaşına girmiş gibi bir de bakılır ki, "*Bu mahalde Oğuz kahramanları özünü yetirir.*" ve Oğuz'un tamamının hamlesi ile düşman mağlup edilir. Bununla bile "*Kitab-ı Dede Korkud*"un 12 boyunun

her biri müstakil bir konuya sahip küçük bir destan gibi de görülebilir. Ancak bunlar henüz tam anlamıyla destan değildir.

Dede Korkud boylarının her birini tetkik ve tahlilde ayrı ayrı değil, umumisini tek bir epopenin terkiibini teşkil eden, bütün bir destan gibi düşünmek gerekir. Başka bir söyleyişle, Dede Korkud hikâyelerinin her biri bütün halinde birleşen umumi hadiseler zincirinin birer halkasını teşkil eder.

Kitapta birbiriyle ayrılmaz bir vahdet teşkil eden, birbirini tamamlayan iki tür konu hattı vardır : Hususi ve umumi.

Hususi konu, ayrı ayrı boylarda tasvir edilen hadiselerin merkezinde bulunan herhangi bir kahramanın şahsı maceraları; umumi konu hattı ise, bütün boylardaki hadiseleri umumi Oğuz hayatı ile bağlayan çizgidir. Bunların hepsinin merkezinde bir tek ideal; ferdî kahramanlık maceraları gidişinde, Oğuz hayatının rengârenk yönlerini, onların umumi yaşayış tarzını, vatani müdafaa kudretini aksettirmesi meselesi yatar.

Umumi konu hattı boyunca, yerli Oğuz hakimiyetinin aşağıdan yukarıya doğru büyüdüğünü, tesir dairesinin gittikçe genişlediğini ve nihayet sadece harici engelleri değil, dahili engelleri de aradan kaldırıp, kuvvetlendiğini görürüz.

I. ve II. hikâye sanki destanda gelecek hadiselerin ilk hissedildiği noktadır. Burada bilinir ki, Oğuz her an için içten sarsılmak tehlikesine maruz kalabilir. Aynı zamanda onun serhat bütünlüğünü bozabilecek ciddi harici tehlike de mevcuttur. Sakin yaşayış tarzının hem dahili hemde harici tehlike tesiri ile bozulabilmesi korkusu nihayete kadar devam eder. Lakin hepsinde Oğuz kahramanları galibiyet kazanır. Sanki bütün bu mücadele ve savaşlar Oğuz kahramanlarının ferdi gücünü ve ahlaki hususiyetlerini göstermek, imtihan-dan geçirmek içindir.

Şunu da kaydetmek lazımdır ki, hikâyelerin hiç birinde komşu ülkelere kasten baskın yapma durumu yoktur. Hiç bir boyda Oğuz kahramanları işgâl ve yağma maksadı gütmazler. Ancak tesadüfî çatışmaların gidişatı bazen yağmalama sonucuna ulaşır ki, bu da Kitab-ı Dede korkud destanlarının hem aksettirdiği hem de kaleme alındığı tarihi-içtimai şartların karakteristik hususiyetleridir.

Ya hiç yaşamamış, ya da çok uzun asırlar derinliğinde baş verniş hadiselerde, boyların kaleme alındığı devrin siyasi-içtimai taleplerine bağlanılarak,

hadiselerin umumi-bedii akınına uygunlaştırılmıştır. III. ve IV. boylarda ülkenin canlı yaşayışı, dahili ve harici engellerin aradan kaldırılması ile devam eder. V. boyda Oğuz kahramanlarının hayata karşı doğal, sade ve iptidai bakışları aks ettirilir. Uzun ömür, ölüme karşı ebedi hayat uğrunda mücadele teması aks olunur. VI. ve VII. boylarda Oğuz Elinin, Oğuz kahramanlarının tesir sahası Karadeniz hudutlarına, Trabzon'a kadar genişletilir. VIII. hikâyede Tepegöz'e karşı mücadele, Dede Korkud kahramanlarının iç ve dış manialara karşı giriştiği, zaferle biten mücadelelerin en yüksek zirvesini, inkişaf noktasını teşkil eder denilebilir. Tepegöz, bütün Oğuz elini, Oğuz memleketini yeryüzünden kaldırıp, atabilecek kadar dehşetli bir tehlikenin sembolüdür. Basat vasıtasıyla Oğuz'un Tepegöz üzerindeki galebesi, onun sağlam bir manevî güce sahip olduğunu, mağlup edilmez sayılan en güçlü düşmana bile galip gelmeye kâdir olduğunu gösterir.

Şu şekilde de denilebilir : IX., X., XI. hikâyelerde de Oğuz kendi birliğini, sınırlarının bütünlüğünü koruyup, kollar. Nihayet sonuncu, yani XII. boyda bu birlik, bu bütünlük, ülkesinin sınırlarını, kız-gelinlerinin namus ve şerefini koruyan Oğuz kahramanlarının toplu hayat tarzının galebesi ile daha da kuvvetlenir.

Halk yaratıcılığının bu kıymetli incisini toplayıp, tetkik eden ilk şahıs, bu hikâyeleri kendinin yaratıcılık gücü ile hayli zenginleştirmiştir. O, aynı zamanda cemiyetin ayrı-ayrı kahramanlarının adı ile bağlı olan bu destanları ciddi biçimde incelemiş, bunları umumi bir inkişaf hattıyla sıralamaya çalışmıştır.

Lakin, O, bu maksadına her boyda aynı derecede, aynı seviyede nail olamamıştır. Bu kusur özellikle boylardaki hadiseler silsilesinin bazen bozulmasında, önceki boyda iştirak eden suretin sonraki hikâyede tekrar dirilmesinde, önce yetişkin bir kişi olan adamın, sonraki boylarda yeniden doğup, dünyaya gelmesinde v.s. de kendini gösterir. Mesela Şökülü Melik, II. boyda Kazan han'ın evini basıp, kadınına çocuğunu esir götürdüğü için Kazan Han hücum edip, onu mağlubiyete uğratar, öldürür.⁽¹⁾ III. hikâyede de Kazan Beg, Şökülü Melik'i "*Böğüdüben atdan yere salar*"⁽²⁾ (öldürdüğü tam olarak mâlum değil). Her halde Şökülü Melik, ilk boyda öldüğü halde, sonra gelen boyda iştirak eder.

Yahut Kazan'ın oğlu Uruz, II. boyda büyük bir çocuk olduğu halde, XI. boyda O'nun anadan doğup, 16 yaşına ulaştığı devirler tasvir edilir.

(1) H. ARASLI, Kitab-ı Dede korkud, Bakü, 1962, s. 40.

(2) K.D.K., s. 67.

Bizce hikâyelerin sıralanışındaki bu gayri-ardıcılığın esas sebebi, Kitab-ı Dede Korkud'un tetkikatçıların da çok doğru olarak kaydettikleri gibi, yazıya geçirildiği devirlerde onların birçok varyantlarda mevcut olması ile alakadardır.

Kanlı Koca oğlu Kan Turalı hikâyesi ile Baypüre Beğ oğlu Bamsı Beyrek hikâyesi ve Dirse Han oğlu Boğaç boyu ile Begil oğlu Emren boylarının da yakın bir varyant benzerliği vardır.

Kan Turalı sanki III. hikâyedeki Beyrek'in aynıdır. Her iki hikâyede hadise, epizotlar ve maksat tekrarlanır. İkisinde de ilk kısımda kahramanlar evlenmek ister. Bu konuda baba ve oğul arasında sohbet olur; cevaplar ve teklifler aynıdır. İkisinde de kahramanlar evlenirken kendileri gibi kılıç çalıp, at oynatan yiğit kız isterler. Ve babaları: "*Oğlum sen kız istemezsin, özüne bir cılasın bahadır (yahut hampa) istemişsen*" cevabını verir. Her iki kahraman uzak ülkeye düşer, Kanturalı onu seven kafir kızını alıp, getirir. Beyrek ise, kendini seven kafir kızını Dresten nüshasına göre getiremez, Vatikan nüshasına göre ise alıp getirir. Her iki hikâyede kahraman kendi sevgilisi ile atışır, güreşir ve döğüşür. Sonuçta ise mutluluğa kavuşurlar. Lakin Beyrek boyu daha geniş ve daha derli toplu bir anlatıma sahiptir.

Ayrıca, Dirse Han oğlu Boğaç boyu ile Begil oğlu Emren boyunda da böyle bir varyant yakınlığını görürüz. Birincide Dirse Han'ın kırk nökeri ona karşı âsi olup, komşu kafir eline kaçmak isterler. İkincide ise Begil, Bayındır Han'a darılıp, bütün yakınları ile Gürcistan'a kaçmak ister. Her ikisinde de mert çocuklar kendi babalarını düşmandan kurtarır. v.s.

Umumiyetle, Dede Korkud boylarında bir çok folklor tekrarlamaları vardır ki; bunlar eserin edebi karakterini o derece azaltmaz.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Şökülü Melik'le Uruz tiplerindeki gayri-ardıcılık zannımızca, Ayrıca şundan ileri gelir; devir için yarı folklor, yarı yazılı edebiyat nümunesi olan bir halk destanını işleyip, tertip ederken müellifin kabiliyetinin ancak bundan ibaret kaldığı söylenebilir.

Uruz'un ikinci boyda yeni yetme bir çocuk olduğu halde, XI. boyda hâlâ doğmamış olması, belki yine aynı sebebden olabilir. Nitekim Uruz sonraki hikâyede yeniden doğup, serpilir. Hatta daha büyük bir kahraman gibi inkişaf eder. Bu sebeple olsa olsa, kâtip-müellif, bu boyların ardıcılığında Uruz'un bütün yaş hususiyetini ve faaliyetini gözönünde tutmuştur. Aynı zamanda-Kazan'ın adı ile bağlı olarak-eserin giriş kısmı için bu hikaye, yani "*Kazan'ın Evinin Yağmalanması Boyu*" daha münasiptir. Çünkü görüldüğü üzere Kitab'da

asıl kompozisyon Oğuz hayatının dahili yapısı ve onun tarihî-içtimai gelişimine hizmet etmektedir.

Bütün bu hususiyetler Kitab-ı Dede Korkud'u şifahi halk edebiyatı esasında yapılmış, yazılı edebiyat nümunesi şeklinde tahlil ve tetkik etmeye de imkân verir.

* *
*

Kitab-ı Dede Korkud'da esas tema neden ibarettir? Bu suale tek bir cümle ile cevap verecek olursak diyebiliriz ki, bütün hikâyelerin umumi konusundan doğan esas fikir, ülkede dirliği ve adaleti müdafaa etmek, onun sınır bütünlüğünü, halkın şerefini ve birliğini koruyup, kollamaktan ibarettir.

Kitapta ulvi vatanperverlik ve onunla bir vahdet teşkil eden hümanizm idealleri tasvir ve terennüm edilir. Bunu daha açık bir şekilde görmek için bu ideallerin taşıyıcısı olan kahramanların faaliyetini ve bedii seciyelerini gözden geçirmek lazımdır.

Destana katılan tipleri hadiselerdeki iştiraklarına, içtimai mevkilerine ve umumi kahramanlıklarına göre gruplaştırabiliriz. Her şeyden evvel onlar, Oğuz'daki dahili idarî bağlılığa ve kavmi münasebetlerine göre, aşağıda verilen üç kısma ayrılır :

1) **İç Oğuz kahramanları;** Kazan Han başta olmak üzere, Kara Göne, Baypüre, Beyrek, Karaçuk Çoban, Kılbaş, Kara Budak, Kazan oğlu Uruz, Yegenek, Şir Şemseddin, Kazılık Koca, Kara Konuk.

2) **Dış Oğuz kahramanları;** Aruz Koca başta olmak üzere, Basat, Emen, Pay Biçen (Baybican), Alp Rüstem Koca oğlu Dülek Evren (Dülek Vuran), Kıyan, Deli Dünder v.s.

3) **İç Oğuz'da mı, yoksa Dış Oğuz'da mı olduğu açıkça bilinmeyen, Umumi Oğuz kahramanları;** Dede Korkud, Dirse Han, Boğaç, Begil, Emren, Deli Dumrul, Segrek, Egrek, v.s.

Bütün Oğuz'un başında ise Bayındır Han bulunur. Kazan'ın İç Oğuz'da olduğu doğrudur, lakin O, bütün Oğuz'un lideridir.* Onun bu umumi önderliği

(*) Bak: V.V. BARTHOLD, Vvedenie, s. 36 (V.V. Barthold'un 1922'de Kitab-ı Dede Korkud'un Rusça yayınlanması üzerine yazdığı mukaddime); H. ARASLI, Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, mukaddime, s. 5; V.M. JIRMUNSKI, "Oguzskiy Geroicheskiy Epös i Kniga Korkuta", Kniga Moego Deda Korkuta, s. 232; M.H. TAHMASIB, Azerbaycan Halk Destanları, Bakü, 1972.

sonuncu boyda içerisine nifak saçıp, birliği bozmak isteyen dayısı Aruz'u öldürmesi ile daha da sağlamlaşmış olur.

Ancak kaydetmek lazımdır ki, bu idari sistem üzere tipleri seciyelendirip, eserin temasını bununla belirlemek doğru değildir. Çünkü bu, kitapta ilk göze çarpan hususlardan biri olsa da, Oğuz kahramanlarının esas sistemi değildir. İster İç Oğuz, isterse de Dış Oğuz Beğleri olsun, bütün tipler baştan sona kadar hangi koldan olup, olmadığına bağlı kalmayarak vatanın, halkın bağımsızlığı yolunda gösterdiği kahramanlığa ve yiğitliğe göre seçilip, tanınır. Aynı ayrı hikâyelere iştirak eden kahramanları umumi cihetleri üzere sınıflandırmakla, destanda yürütülen esas fikri açmaya çalışalım.

Bütün boylardaki hadiselerin karakterinden ve kahramanların mevkii ve hareketlerinden açıkça görünür ki, Oğuz'da umumi-içtimai, toplu bir hayat tarzı mevcuttur.⁽³⁾ Kahramanların çoğunlukla hayatı toplu şekilde, konaklıklarda, merasimlerde, seferlerde ve avda geçer. Onlar destanda tasvir edilen hadiselerde hiç bir şekilde başka toplumlar üzerine, işgal maksadıyla, hücum etmezler. Komşularıyla mücadele tesadüfi hallerde, av ederken, sınırı geçme şeklinde başverir ve bundan da çoğu kez az bir kayıp ile, "kaçanın kovalanmaması" ve "Esire aman verilmesi" ile kurtulunur. Bu savaşlar çoğu zaman sükûn içinde oturmuş olan Oğuz Eline komşu beğlerin hücumu şeklinde başlar ve Oğuz Kahramanlarının zaferi ile biter.

Ancak eserde bu umumi yaşayış tarzı ne kadar kuvvetli olsa da, onun esas dayanağı ayrı ayrı kahramanlardır. Onların hepsinin ailesi ve kendi tasarrufunda olan hakimiyet dairesi vardır, bunların çoğu küçük vilayetlerin başıdır. Mesela, Dirse Han, Aruz, Uşun Koca, Paybiçen, v.s. gibileri bu tür kişilerdir. Bay Püre (Baybora) Beğ'in evlatsızlık sebebi ile kahrılırken, "Beğler, tacımtahtım için ağlarım, bir gün ola, düşe, ölem, yerime yurduma kimse kalmaya"⁽⁴⁾ demesi onun hakimiyet durumunu belirler.

Destanda Oğuz'un "İç" ve "Dış" diye iki bölümden oluştuğu doğrudur, lakin sonuncu boydan başka önceki bütün boylarda bunların arasında hiç bir çatışma yoktur; bir bütün teşkil eden iki hissedirler. Fakat son hikayede görünür ki, İç Oğuz'a genellikle Bayındır Han'dan sonra Oğuz Elinin tamamına Kazan Han liderlik ederse de, Dış Oğuz'da onun dayısı Aruz Koca'nın bir lider gibi mevkisi büyüktür. Her iki tarafta, Hem İç Oğuz'da hem de Dış Oğuz'da,

(3) Bak: Aydın OY, "Dede Korkut Kitabında Kahramanların Toplumsal Hayatı", Türk Dili, Ankara, 1960, c. 9, s. 240-242.

(4) K.D.K., s. 42.

kuvvetli reisler, kahramanlar var ki, bunların varlığı aslında Oğuz umum yaşayış tarzının mevcudiyeti demektir. Onların bütün kahramanlığı Oğuz hayatının, Oğuz sınırlarının korunup, kollanmasına hizmet eder. İşte bu cihete göre, Kitab-ı Dede Korkud kahramanlarının esas mevkiiye sahip olan temsilcileri üzerine, onların kahramanlığı ve umumi-içtimai faaliyetleri, şahsi sıfatları hakkında ayrıca konuşmak gereklidir.

İlk olarak, bütün Oğuz Eli'ne hizmet eden Dede Korkud'un kendisinden başlamak fenâ olmaz.

Dede Korkud kimdir? Bu konuda çok söyleyip, yazmışlardır.⁽⁵⁾ Burada da onun hakkında konuşmadan geçmemiz mümkün değildir.

Son yıllarda "Korkud" adı hakkında yeni bir bilgiye XIX. asır Alman yazarı George Ebers'in "Yarda" isimli romanında rast geliriz. Eski Mısır yazılı eserlerini okumak maharetine göre, devrinin "Alman Şampiyonu" olarak isimlendirilen George Ebers'in, 1877 yılında, ilmi, tarihi mevzûda yazdığı Yarda romanında baş kahin Gaga'nın genç ve istidatlı talebelerinden birinin adı "Gorgut" olarak gösterilir.⁽⁶⁾ Romanı Rusçaya tercüme eden D.E. Bertels, hemen bu isme şerh düşerek, onu eski Mısır tanrılarında biri olarak izah etmiştir.⁽⁷⁾

M.H. Tahmasib, "Korkud" adının etimolojik izahı bakımından buna büyük ehemmiyet verir ve Dede Korkud'un eski ateşperestlik dini ile ilgili bulunduğunu gösteren bir delil şeklinde değerlendirir.

Ancak biz kaynaklarda Mısır tanrılarında olan "Gor"un ismine "Gorgut" (Kor-kud) şeklinde rast gelemedik. "Bu Mısırlıların güneş tanrısı idi. Mısır tarihinin çok eski zamanlarında büyük rol oynamıştır... Bu tanrı şahin şeklinde göklerde uçar biçimde tasvir olunur"⁽⁸⁾. Çok ilgi çekicidir ki, Kitab-ı Dede Korkud'da ikinci bir söz, bizim araştırmamıza göre menşei itibariyle eski Sümer-Akad dili ve eski Mısır'ın içtimai-siyasi ve iktisadi hayatı ile ilgilidir. Bu sohbet esnasında kullanılan "Mere" sözüdür. M. Ergin'in hesabına göre

(5) V.V. BARTHOLD, Soçineniya, t. II, ç. I, M., 1963, s. 581, 760, 781; H. ARASLI, Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1962, s. 9; O. Şaik GÖKYAY, Dedem Korkutun Kitabı, s. CXIV; M. ERGİN, Dede Korkut Kitabı, I., s. 34-51; M.H. TAHMASİB, Azerbaycan Halk Destanları, s. 29; Ş.A. CEMŞİDOV, Kitab-ı Dede korkud'u Varakhyorken, s. 17, v.s.

(6) George Ebers, Yarda, Moskova, 1963, s. 2.

(7) Aynı eser, s. 457.

(8) M. YEREVANSKI, Kadim Şark Tarihi, Bakü, 1940, s. 34.

Dede Korkud Kitabında 128 defa tekrar edilen bu söz⁽⁹⁾, ayrıca bir yerde “Bere” şeklinde kullanılmıştır. “Mere” kelimesinin menşei ve mânâsı hakkında bazı fikirler yürütülmüştür. Dilci alimlerimizden A. Hasanov ise “Mere” sözünün tetkikine ait özel bir makale yazmıştır.⁽¹⁰⁾

E. Demircizade ilk araştırmalarında “Mere”nin Yunan kökenli olduğunu hesap etmiş, sonra bu fikrinde ısrar etmediğini bildirerek, onun belki de Ermeni ve Azerî dillerindeki “Ere” sözünden olması ihtimalini ileri sürmüştür.⁽¹¹⁾

Adını verdiğimiz makalesinde “Mere” kelimesinin Dede Korkud Kitabında kullanılan bütün varyantlarından genişçe istifade eden ve bazı tarihi kaynaklara da bakan A. Hasanov, sonunda şöyle bir neticeye ulaşır : “Mere” veya “Mire” İran dillerinde “adam” mânâsını ifade eden “Merd” sözünün konuşma dilinde bulunan “Merda” veya “Marda” şekllinden türemiştir. Gûya, Orta Asya’da oldukları eski devirlerde Oğuzlar bu sözü Tacikler-Farslardan alarak, (Ey kişi/E kişi) mânâsında kullanmış, sonra da kendileri ile birlikte batıya gitmişler.⁽¹²⁾

Biz bu fikri hiç bir şekilde tasvip etmiyoruz.

Öncelikle kaydedelim ki, Fars sözünü Arab gramatik kaidelerine göre konuşma biçimine çevirmek bir yana kalsın, Farsça’dan dilimize geçen “Merd” sözü ister edebî dilde, isterse de halk dilinde “Mert”, “Merdâne” “Mertlik” şeklinde, daima müsbet şekilde mânâyı kuvvetlendirmek için kullanılır ve şimdi de bulunmaktadır. Öncelikle bunu belirtmeliyiz.

Bizim araştırmamıza göre “Oğlan” demek olan mere sözü dilimize yine de eski Sümer-Akad dillerinden gelmiştir.^(*) Bu mânâda şimdi de dilimizde kullanılan “gede”, “ede” sözlerine tam karşılık gelir. Sümer-Akad dillerinde aynı zamanda tarım aleti olarak “Bel” anlamında da kullanılmıştır.^(**) Bu sonuncu mânâdaki “mere” sözünün eski Mısır dilinde daha faal şekilde kullanıldığını görürüz.

Tarihlerin yazdığına göre mere kelimesi esaret devirlerinin ıstılahı olarak Mısır’da hususi bir mânâ taşıyordu. Azerî ilim adamı M. Yerevanski şöyle yazar :

“Eski Mısır’da köleler mere olarak isimlendirilirdi. Mere-Kerki çapa vuran demektir. Köleler kerki ile çalışırlardı. Âyanların çok büyük toprakları vardı”.⁽¹³⁾

Arabça sözlüklerde “mere” sözünün köküne aynen Sümer-Akad dillerinde olduğu gibi “bel”, “demir kürek” mânâsındaki “merrun” (م ر ن) şeklinde rast geliriz. Ayrıca bu kelimenin diğer bir mânâsı da “acı” ve “ağır” diye kaydedilmiştir.⁽¹⁴⁾

Denilebilir ki, mere adı mülk sahiplerinin topraklarında ağır, güç işleri gören kölelerin haline, meşguliyetlerine uygun olarak verilmiş bir isim olabilir. Cemiyetin en aşağı sınıfına mensup olduğu için bu söz sonraları başkasına hitâben, zamanla tahkir edici kelime sayılan “gede” “nöker” sözüne karşılık olarak kullanılmıştır. Ortaçağ nasihatnâme kitaplarında büyüklere karşı konuşurken “mere” kelimesini kullanmamak tavsiye olunurdu. Hüseyin b. Ali Amasi 1453’de kaleme aldığı “Tâcü’l-Edeb” adlı eserinde şöyle yazar :

“Dehi kişi... ululuğa delâlet eden el-fazıla kendini zikr etmeye, amma gayrıları anlasa onlara hitâb eise tâzime delâlet eden ibaretle hitâb ede. Meselâ: “Selâtiniyye”, “Âl-i cenab” ve “yüce dergâh” veya “dergâh-ı aliyye” veya “sultâniyye hazretlerine” deyip söyleye ve “mere” ibaretin demeye.”⁽¹⁵⁾

Böylelikle biz, mere kelimesinin menşei itibâriyle eski Sümer Akad ve Mısır dillerinden geldiğini daha doğru sayarız ki, bu da doğrudan Korkud adının görünüşte eski Mısır tanrılarından olan “Gor/kor”un adı ile bağlanmasında, George Ebers’e belki de hak kazandırır.

George Ebers “yârda” isimli eserini yazmadan 61 yıl önce aynı milletten olan Heinrich Diez, Kitab-ı Dede korkud’un Tepegöz hikâyesinin almancasını, kitabın kendisi hakkındaki geniş mâlumatla birlikte neşr ettirmiş, 1857’de ise tercüme, Wilhelm Grimm tarafından yeniden yayımlanmıştır.

Belki de George Ebers, Alman matbuatında yayınlanan şark edebiyatına da ilgisiz kalmamış denilebilir. Dede Korkud hakkında okumuş olduğu ilk

(13) M. YEREVANSKİ, Kadim Şark Tarihi, s. 33.

(14) Arabsko-Russkiy Slovar, tom. II, Sostaviteli H.K. BARANOV, Moskova, 1970 s. 954.

(15) Hüseyin İbni Ali, Tâc-ül-Edeb, Elyazması, h. 857 (1453), Azer. SSC.İA, şifre no. B-1767, varak, 108.

(9) M. ERGİN, Dede Korkut kitabı, II., İndeks-Gramer. Ankara 1963, s. 214.

(10) A. HASANOV, “Mere/Bire (م ر ب) Sözünün Tarihi Hakkında”, S.M. Kirov Adına Azer. Dev. Üniv. “İlmi Eserleri”, Bakü, 1970, no. 5-6.

(11) E.M. DEMİRCİZADE, Kitab-ı Dede korkud Destanlarının Dili, Bakü, 1959, s. 147.

(12) A. HASANOV, Aynı eser, s. 41.

(*) Edgar H. STURTEVANT, Eti Dili Sözlüğü, İstanbul, 1946, s. 111.

(**) Aynı yer.

kısımlara göre Mısır tanrısı "gor/kor" ile "Korkud" adı arasında bir umu-
milik görmüş ve yarattığı tiplerden birisini "Kor-kud" şeklinde adlandırmıştır.
Dede Korkud Kitabında ise Dede Korkud kendi esas manasında, halk ozanı
ve el aksakallısı mevkinde görünür ki, bu da onu İslamiyetten evvelki tarihi
olaylara yakınlaştırır. Bu sebebdendir. Bu sebebdendir. Bu sebebdendir. Bu sebebdendir.
Dede Korkud'un mukaddimesinde denilen "Resul Aleyhisselam zamanına yakın
Bayat Boy'undan bir er kopdu" cümlesine göre bu eseri VII-VIII. asırların
halk yaratıcılığı mahsulü olarak değerlendirir.⁽¹⁶⁾

Dede Korkud'un tarihi şahsiyet ve edebi kişilik olması konusunda birçok
fikir söylenilmiştir.

Bazı araştırmacılar Dede Korkud'u 12 boydan ibaret bu büyük halk destanının
müellifi sayarlar. mesela İstanbul'da neşr edilmiş "Türk Meşhurları" Ansik-
lopedisinde "Dede Korkud en eski Türk şairlerindendir. miladın VII-VIII.
yüzyılları arasında yaşadığını tahmin eden varsa da, ne zaman ve nerede
yaşamış olduğu belli olmayan bu zatın varlığı hakkında hiç kimsenin kesin bir
bilgisi yoktur. Ancak Dede Korkud Kitabı adında masallardan ibaret bir eseri
vardır." ⁽¹⁷⁾ diye kaydedilir.

Prof. H. Araslı bu konuda henüz 1939'da iken şöyle yazmıştır :

"Birçokları Dede korkud'u bu destanın müellifi gibi göstermiştir. Onlar
iddia ederler ki, bu eseri yazan Dede korkud'un kendisidir. Bu fikir tama-
miyle yanlıştır." ⁽¹⁸⁾

Burada H. Araslı'ya göre, Dede Korkud, bu destanın ancak iştirakçisidir.
E.A. Sultanlı da aynı fikri savunur :

"Destan'dan, Dede Korkud'un şahsiyeti hakkında da netice çıkarmak lazım
gelirse, Dede Korkud boyların mütefekkir, müdrik işbilicisi gibi, kabilelerin
düşünen beyni gibi, eserin iştirakçilerinden ibarettir." ⁽¹⁹⁾

(16) E. ALİBEYLİ, "Kitab-ı Dede Korkud'un Tarihine Dair" Edebiyat ve İncenanat Gazetesi,
13 Kasım 1971. Not: Fakat, Hadisenin oluştuğu devir başka, onun kaleme alındığı devir
başkadır. Bu konuda bak: O. Şaik, Dedem Korkud'un Kitabı, s. XXXIII; M. ERGİN,
Dede Korkut Kitabı, I, s. 39; Ş.A. CEMŞİDOV, Kitab-ı Dede Korkud'da Bir Vefât
Tarihi Hakkında, s. 81; Aynı Yazar, Kitab-ı Dede Korkud'u Varaklıyorken, s. 50-83.

(17) Türk Meşhurları Ansiklopedisi, İstanbul, 1944, s. 99.

(18) H. ARASLI, Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, mukaddime, s. 7.

(19) E.A. SULTANLI, "Dede Korkud Destanı Hakkında Kayıtlar," ADÜ- "İlmî Eserleri",
1958, no. 1, s. 19.

Bu denilenler, direkt olarak Dede Korkud'un, adı ile bağlı olan destanın
müellifi olmaktan çok, faal bir iştirakçi olarak sayılmasının doğruluğunu gös-
terir. Ancak Dede Korkud'un uzun vakitten beri birçok araştırmacı tarafından
bu eserin bir umum-Türk destanı olarak araştırılmasında temel olan, tarihi-
efsanevi bir şahsiyet olarak tanınmasına da yol açmıştır, diyebiliriz.

İşte bu sebeble kaynaklarda onun hakkında söylenenleri gözden geçirip,
bizim eserdeki tip ile karşılaştırmak ve hikayelerdeki umumi konumunu be-
lirlemek gereklidir.

Tarihte, "Dede Korkud" adında birçok şahsiyet bilinir. XI. asırda Oğuz
beglerinden birinin⁽²⁰⁾, XVI. asırda Türk Sultanı Bayezid'in oğullarından bi-
risinin adı Korkud idi. Batı Azerbaycan'da⁽²¹⁾, Kazakistan'da⁽²²⁾ ve başka
muhtelif yerlerde gösterilen Dede Korkud'un, yaşadığı devir de tarihin muht-
elif asırlarına mâledilir.

XIII.-XIV. asır tarihçisi Reşideddin'in meşhur "Camii't-tevarih" adlı ese-
rinin Türkiye'de muhafaza edilen nüshasında Dede Korkud, VII. yüzyılda Hz.
Muhammed Peygamber'in devrinde yaşamış bir şahıs gibi kaleme alınmıştır.
Halktan işittiği rivayet ve efsanelere isnad eden Reşideddin işaret eder ki; O,
Muhammed Peygamber ile şahsen görüşmüş, O'ndan ders almış ve dört Oğuz
hükümdarının veziri olarak 295 sene ömür sürmüştür.⁽²³⁾

Bu efsanevi rivayet Reşideddin'den sonra gelen birçok müellifin eserinde
tekrar olunmuştur. Alman ilim adamı Adam Oleari 1637'de Derbend şehrinde
halktan işittiklerine esasen şöyle yazar.

"Korkud hakkında diyorlar ki; O, Hz. Muhammed'in dostu imiş, daima
O'nun yanında olurmuş. Tahsilini de O'nun yanında yapmıştır. Lakin Dede
Korkud, Hz. Muhammed'den sonra 300 yıl yaşamıştır." ⁽²⁴⁾

Azeri âlimi A.K. Elekberli ise şöyle der :

"Bu devrin (X. yy.) mühim simalarından birisi de Dede Korkud'dur. Ta-
rihi malumata göre Dede Korkud X. asırda ölmüş ve Derbend'de toprağa
verilmiştir." ⁽²⁵⁾

(20) RAVENDİ, Kitab-ı Râhatü's-Südûr ve Rivâyetü's-sürûr Der Tarih-i Âl-i Selçuk, Tahrân-
te'lif tarihi- h. 599, s. 183.

(21) Adam OLEARIUS, Opisanie Puteşestviya v Moskoviyu i Çerez Moskoviyu v Persiyu
i Obratno, SPB, 1906, s. 484-490.

(22) A.A. MEYER, Materiali Dlya Geografii i Statistiki Rossii, s. 79.

(23) Bak: O.Ş. GÖKYAY, Dede Korkud, İstanbul, 1938, s. 18-22.

(24) Sayyahlar Azerbaycan Hakkında, I. c., (Rusça), Bakü, 1961, s. 296.

(25) A.K. ELEKBERLİ, Azerbaycan Edebiyatı, Bakü, 1935, s. 4.

Türkiye'den Ahmet Kabaklı "...Korkud Ata, İslamiyetten önce Türkler arasında yaşamış ve her Türk boyunda başka isimle anılmış olan şahıslara benzemektedir. Tunguzların şaman, Altay Türklerinin kam, Yakutların Oyun, Kırgızların baksı, Oğuzların ozan dedikleri bu eski şairler hem hatip, hem rahib ve hem de kahin olmaktan başka, destan koşturmak, bestekarlık ve şairlik gibi nice sanatkarlık istîdadına malik idiler"⁽²⁶⁾ diye kaydeder.

H. Araslı umumiyetle Dede Korkud şahsiyetinden bahsederken onun Hızır ve Molla Nasreddin gibi umumileştirilmiş efsanevi bir şahsiyet olduğunu belirtir⁽²⁷⁾.

Yukarıda verdiğimiz misaller gösterir ki, Dede Korkud'un tarihi sima olup olmaması, meselenin izahı ve genellikle O'nun şahsiyetinin aydınlatılması, içiçe meselelerdir.

XIX. asrın ilk çeyreğinden başlayarak, Dede Korkud Kitabı'nın en istikrarlı tetkikatçılarından⁽²⁸⁾ muhtelif vakitlerde Azerbaycan'ı gezmiş seyyahlara⁽²⁹⁾ kadar ve tarih kitaplarından⁽³⁰⁾, halk rivayetlerine kadar bütün kaynaklarda Dede Korkud'un içtimai durumundan bahsedilirken O, itibar sahibi el sakallısı, ruhanî ata, din hâdimi gibi gösterilir. Hatta, bazen evliya, mukaddes bir şahıs mertebesine yükseltilir. O, Orta Asya-Sirderya rivayetinde "Peygamber", Azerbaycan-Derbend rivayetinde "imam" olarak adlandırılır. Kitab-ı Dede Korkud'da da bu hususiyetler muayyen derecede kendini gösterir. Burada Dede Korkud, gelecekte haber veren, ne söylese olan, İsm-i 'azam okumakla ona el kaldıranın kolunu havada kurutup, tutan, mucizevi bir şahıstır. Hatta O'nun adı ile bağlı olan kopuz düşman elinde olursa Oğuz kahramanları o kişiye el kaldırmazlar. Lakin bütün bu ulvî sıfatlarda Dede Korkud o kadar da mukaddesleştirilmemiştir. O hurafeci bir İslam ruhanisi değildir. El meclisinde kopuz çalar ve söz koşar; ozandır, halk aşığıdır. Halkın hayır işlerine iştirak etmekle, güç durumlarda da akıl dolu nasihatleri ile onlara yol gösterir. Kitapta, hiç bir yerde, Dede Korkud'un dini tebliğ etmesine ait küçük bir işaret dahi yoktur. Dua yazmaz, Kur'an okumaz, yas merasimi düzenlemez. Dede Korkud bütün halkın manevî lideridir, büyük, güçlü yiğitlerin biçare kaldığı işi, onun müdrik sözü yapabilir.

(26) Ahmet KABAKLI, Türk Edebiyatı, I. c., (II. baskı), Türkiye Yayınevi, 1967.

(27) H. ARASLI, "Kitab-ı Dede Korkud", Revolusiya ve Kultura Dergisi, Bakü, 1938 s. 62.

(28) V. V. BARTHOLOMAY, "Mesto Prikaspiyskikh Oblastey v İstorii Musulmanskogo Mira", Bakü, 1925, s. 114.

(29) A. OLEARIUS, Aynı eser; Evliya Çelebi, Seyhatname, İstanbul, 1314, II. c., s. 312.

(30) Muhammed Kerim DERBENDİ, Derbendnâme, Elyazması, REF, inv. 14138; Molla Hacı Ali, "Derbendnâme", Elyazması, 1853, inv. no. 11841.

O, destandaki şahıslardan esasen keskin aklı, kabiliyeti ile farklanır. O'nun kopuzu mukaddes sayılırsa da, bu Dede Korkud'u din ile, şariat ile değil, umumi halk yaşayışı, toy meclisleriyle bağlar; ozanlar ozanı, halk aşığı biçiminde yüceltir. Onda yüksek akıl, fitrî anlayış, cahilleri itaat ettirecek istidat bulunur. Halk Dede Korkud'u bu istidatına göre sever.

Nihayet şu yönü de kaydetmeliyiz ki, hem Orta Asya-Sirderya rivayetinde, ve hem de Azerbaycan Gazıkumlak rivayetinde Dede Korkud ölümden kaçır. Halbuki bu, Kur'an'ın hükümlerine zıttır. Bu özellikler Dede Korkud'u İslamiyetten uzaklaştırır. Bize göre bu efsanenin esasında gerçek halk bilicisi olan Dede Korkud'a karşı İslamî bakıştan doğan menfî bir münasebet vardır. Yakın geçmişlere kadar Azerbaycan'da halk içerisinde yaman gelinler hakkında söylenen :

Ha yine ozan geliptir
Pergari bozan geliptir
Gündüz olan işleri
Geceler yazan geliptir

Viran olasan Dıraboza (Trabzon)
Derdinden ölmüşem ozan
Bu zahmet ile pul kazan
Apar ver Nurcivan yesin

mısraları da ozanın bu menfî münasebetle anılmasını gösterir.

Dede Korkud hakkında yazılmış birçok rivayetin tetkiki Dede Korkud'un muhtelif Türk topluluklarının şifahi edebiyatında asırlar boyunca umumileştirilmiş bir tip olduğunu gösterir. Halk bu adı herkese birlikte hizmet eden, müdrik bir el aksakallısı, halk ozanı gibi genelleştirmiş, çeşitli devirlerde, çeşitli hükümdarların zamanında yaşamış umumi-edebî bir canlı karakter gibi efsane ve rivayetlerde yaşatmıştır.

Yukarıda, bazı tarihi kaynaklarda⁽³²⁾ halk efsane ve rivayetlerine esasen yazılmış bilgilerde Dede Korkud'un nice bir Oğuz-Türk hükümdarının veziri olarak 300 yıla kadar yaşadığının gösterildiğini belirtmiş idik. İlgi çekici olan husus, adı ile bağlı olan Destanlar Kitabında da, onun böyle uzun ömür sürmesidir. Burada Dede Korkud aynı şahıs olarak uzun zaman zarfı ile, belki de

(31) Reşidbey EFENDİYEV, REF?, ark-8, G-3 (88), senet no. 8176.

(32) A. N. KONONOV, Şecere-i Terakime (Hive Hanı Ebu'l-Gazi'nin eseri), Moskova, 1958, s. 43.

eserlerde birbirinden ayrılan muhtelif devirlerin muasırı gibi canlandırılır.

Kitaptaki *sonlukları-yömleri* (duaları) derinden gözden geçirdiğimiz de, burada Dede Korkud adı ile ilgili olan üç bölümü birbirinden ayırmak mümkündür.

Birinci devirde-bölümde, Dede Korkud, Oğuz kahramanları ile aynı yerde, hadiselerin iştirakçisidir. Onlarla aynı zamanda yaşar, faaliyet gösterir. O, İlk boyda, Boğaç'a, III. boyda Bamsı Beyrek'e, VIII. hikâyede Basat'a ad koyar. Beyrek için Banu Çiçek'in kardeşi Deli Koçar (Karçar)ın yanına aracılığa gider. Halk tarafından Tepegöz'ün yanına minnet etmesi için gönderilir. IX. boyda, ülkenin güvenliğini sağlamak için serhate nöbetçiler bırakmayı Bayındır Han'a nasihat eder.

İkinci devirde, Dede Korkud bu hadiselerin baş verdiği vakitten çok çok sonra, mecliste onların hakkında destan-Oğuzname koşup, koşmalar söylüyor; "Dede Korkud geliben boy boyladı, soy soyladı, bu Oğuznameyi düzdü, koşdu böyle dedi :

— Hanı dediğimiz beğ erenler? Dünya benim deyenler. Ecel aldı, yer gizledi, fani dünya yine kaldı. Gelimli gidimli dünya, ahir son ucu ölümlü dünya"(33).

Bundan çok açık bir şekilde görünür ki, Dede Korkud bu sözleri söylediği zaman, bu hadiselerin üstünden hayli zaman geçmiştir. Çünkü o, hakkında destan koştuğu adamların çoktan dünyayı terk ettiğini söylüyor. Aynı zamanda onların hepsi, kendi ecelleri ile ölüp, gitmişlerdir. Aslına bakılırsa Dede Korkud'un kendisi de onlarla birlikte dünyayı terk etmiştir denilebilir.

Bu ciheti, Vatikan metnini yazıya geçirmiş olan kâtip de başta göstermiştir. O, kitapta Dede Korkud'a ait olan sözleri onun dilinden ozanın söylediğini kaydeder :

"Dede Korkud dilinden ozan aydur; Avratlar dört dürlüdür..."(34) Lakin, Dede Korkud geleneğini yaşatan bu destanı düzen-koşan, sonraki ozanlar, bedii vasıtalarından istifade ederek Dede Korkud adını ölmez bir şahsiyet gibi yaşatmak istemişlerdir.

Hikâyelerin tamamının sonunda tekrarlanan üzüntü verici sonluklardan bir de, şu cihet aydınlanır ki, bu destanı söyleyen, o hadiselerle iştirak eden ve

(33) Kitab-ı Dede Korkud, Dresten Elyazması fotofaksimili, s. 65.

(34) Kitab-ı Dede Korkud, Vatikan Nüshası, s. 4.

hadiseler hakkında destan koşan Dede Korkud değildir. Bu noktayı daha iyi anlamak için her boyda aynı şekilde tekrar olunan sonluğu biraz daha geniş bir şekilde gözden geçirmek yeterli olabilir :

"Kazan Beğ ordusunu, oğlunu, uşağını, hazinesini aldı, geri döndü. Altuntaht'ta yine evini dikti. Karaçuk Çoban'ı Emirahur (Imrahor) eyledi. Yedi gün yedi gice yeme-içme oldu, kırk kız, kırk karanağı (kenizi-karabaşı) oğlu Uruz adına azad eyledi. Cilasun koç yiğitlere kalaba ülke verdi. Şalvar, cübbe, çuha verdi. Dede Korkud geliben boy boyladı, soy soyladı, bu Oğuznameyi düzdü, koşdu, böyle dedi :

— Hanı dediğimiz beğ erenler, dünya benim diyenler, ecel aldı, yer gizledi, fani dünya yine kaldı. Gelimli gidimli dünya, ahir sonu ölümlü dünya.

Yöm vereyim hânım : Karlı kara dağların yıkılmasın, kaba ağacın kesilmesin, Kamen akan görklü suyun kurumasın... Kadir Tanrı seni nâmerde muhtaç etmesin. Çaparken ağ-boz atın büdrimesin... Ağ sakallı baban yeri uçmağ olsun, ağ pürçekli anan yeri behişt olsun... Ağ alnında beş kelime dua kıldık kabul olsun. Allah veren umurun üzülmesin..."(35)

Buradan malum olur ki, ne yukarıdaki sözleri söyleyen, ana-babası ölmüş olan "ağ-boz atlı" bir hanın huzurunda konuşan ozan, ne hadiselerle iştirak eden, ne de onu destana düzen Dede Korkud'dur. Bu gerçekte üçüncü bir ozandır. Dede Korkud destanlarını nakleden kişidir.

Umumiyetle biz esas Dede Korkud'u, 12 boydan ibaret destan kitabının içerisinde gördüğümüz gibi, burada tasvir edilen hadiselerin iştirakçisi olarak kabul etmeyi doğru sayarız. O, iştirak ettiği eserde de bütün boylarda sulh ve emniyetin, akıl yolunun, sağlıklı ve insanca yaşamamanın idrak sahibi tebligatçısı gibi dikkati çeker. Onun derin fazileti, keskin sözleri yırtıcı Tepegöz'ü sulha gelmeye, vahşiler içerisinde büyümüş Basat'ı insan gibi yaşamaya mecbur eder. İlk gördüğü herkesi değnekle döven Deli Karçar, Onun keskin bakışı karşısında diz çöker.

Dede Korkud, IX. boyda Dokuztümen Gürcistan'dan her zaman gönderilen toplam haraç bedelinden, bir at, bir çomak ve bir kılıç gelmesinden hidetlenen Bayındır Han'ı muharebeye değil, sulha teşvik eder. İşte bu müdrikliği neticesinde halkın ve dinleyicilerin derin sevgisini kazanır.

Dede Korkud adı ile bağlı olan bir meseleyi de kaydetmek fena olmaz; Kaynaklarda ve Kitab-ı Dede Korkud'daki mukaddimede de gösterilir ki, Dede

(35) K.D.K., s. 41.

Korkud, Bayat elindendir. Malum olduğu gibi, Oğuz boylarının eski efsanevi tasnifatına göre "Bayat", 24 (Mahmud Kaşgari'ye göre ise 22) Oğuz boyundan biridir.⁽³⁶⁾ Bayat Eli, umumiyetle Oğuz kabileleri içerisinde en güçlü ve en fazla müteşekkil kabilelerden biri olmuştur. Bu el, tarihen Azerbaycan halkının da teşekkülünde mühim rol oynamıştır.

Halen Azerbaycan'da ondan çok Bayat köyü mevcuttur. İlgi çekici husus, Azerbaycan'ın bir dizi büyük şairlerinin, aşıklarının ve meşhur halk makamlarının adının Bayat Eli ile olan alakasıdır. Mesela, meşhur tezkirelerde XVI. asır dâhi Azeri şairi Muhammed Fuzuli'nin Bayat Elinden olduğu kayd edilir.⁽³⁷⁾ Şimdi Karabağ'da, Ağcabend reyonundaki Bayat köyünün cemaati, Fuzuli ve babası hakkında, O'nların Karabağ'dan Kerbelaya göçmesinin sebepleri üzerine ata-babalarından işittikleri birçok rivayet söylerler.⁽³⁸⁾ Diğer taraftan, Bayat köyünün cemaatinin, kendi asıllarını XII. asrın meşhur Azerbaycan şairi Mucireddin'in vatani Beylegan şehrine bağlamaları da dikkati çeker. Günümüzdeki Bayat köyünün bir bölümü Bayat-Beyleganlı olarak isimlendirilir. Tarihen dış baskınlar ve tabii felaket neticesinde Beylegan şehri dağıldıktan sonra, onun selamete ermiş cemaatinden büyük bir kısmı burada mesken tutmuştur. XVII.-XVIII. yüzyıllarda Bayat, Karabağ'ın önemli yaşayış bölgelerinden birine dönüşmüş ve Karabağ Hanlığının ilk payitahtı olmuştur.

XVIII. asrın büyük Azerbaycan şairi Molla Penah Vâkıf'ın da Bayat boyundan olduğunu söyleyenler vardır.⁽³⁹⁾ Azerbaycan şifahi halk edebiyatının en fazla yayılan, en kütleli bir türü olan Bayatîler de hiç şüphesiz ki, Bayat Elinin adı ile ilgilidir. Büyük Edebiyatçı ve Halk Edebiyatı bilicisi Selman Mümtaz'ın, Bayat Eli'nin Azerbaycan edebiyatındaki mühim rolü hakkındaki aşağıdaki kayıtları bu cihetten çok ilgi çekicidir :

"Lügâtü't-Türk, Dede Korkud, Oğuzname, Şecere-i Türkî ve bazı başka Arabî, Farsî, Türkî kaynak ve me' hazlar Bayat Boyu'nun, Bayat Eli'nin hayalde tasarlanmış değil, gerçek ve hakikat olduğunu ispat etmektedir. Bu isim hakkında bu güne kadar hiç bir ihtilaf görülmemiştir. Bazı müelliflerin

(36) Fazlullah Reşüdeddin, Câmîü't-Tevarih, I. c., Tahran 1328, s. 38-45; Mahmud Kaşgari, Divân-ı Lügâtü't-Türk, I. c., İstanbul, 1322, s. 27-36.

(37) Sadiki Kitabdar, Mecmaü'l-havâs, Tebriz, 1327, s. 103; Terbiyet-i "Danışmendân-ı Azerbaycan", Tahran, 1314, s. 300; M. KÖPRÜLÜ, Azeri Edebiyatına Ait Tetkikler, Bakü, 1926, s. 19.

(38) Ş.A. CİMŞİDOV, "Muhammed Fuzuli'nin Ata Yurdu Hakkında Rivayet", M. Fuzuli, İlmî-Tenkidi Makaleler Mecmuası, Bakü, 1958, s. 332-335.

(39) Selman MÜMTAZ, Aşık Abdullah, Bakü, 1927, s. 8.

yazdıklarına göre Bayat, Oğuz Han'ın aslından ve Gün Han'ın ikinci oğludur. Akıllı, ferasetli, bay-varlı (zengin) olduğu için onu "Bayat" şeklinde isimlendirmişler. Bu adlandırmanın sebebi ise, Bayat'ın kardeşlerinden her bakımdan üstün ve bay, başka yiğitlerden de cesur ve kuvvetli olması imiş. İsmi'nin manası da tahminen "Adlı", "Sanlı", "Ma'ruf" ve "meşhur" demektir; Bay-varlı, büyük, beğ, bey; at-ad, isim, nam... v.s.

Bu münasebetledir ki, Bayat'a ait olan ulusa, ele, halka "Bayat", "Boyad", ve "Beyad" derler.

...Bayatlıların yarattıkları edebiyata "Bayatî" adı verilmiştir ki, bugün bile yurdumuzda meşhur, hafızalarımızda korunan bayatîler, Bayat elinin hüneri ve o halkın kabiliyet nümunesidir. Bayatî söylemek, bayatî çağırmak şerefi Bayatlılara ve o istidatlı ele aittir. Büyük Fuzuli, Bayat Elinden olduğu gibi, Azerbaycan Edebiyatında önemli bir yer sahibi olan Vâkıf da bu necib ele mensubdur."⁽⁴⁰⁾

Vâkıf'ın ölümünden tam elli yıl sonra yazıya geçirilmiş bir rivayette⁽⁴¹⁾ Vâkıf, doğrudan doğruya Dede Korkud kerametine sahip bir evliya gibi tasvir edilir. O, gaibden haber verir, gelecekte olacak hadiseleri önceden bilir.

XVII. yy. âşıklarından birisi de Bayat Abbas adıyla bir dizi koşmalar bırakıp, gitmiştir.⁽⁴²⁾ Bunlardan başka tarihte Bayat Elinden birçok alimler, şairler, liderler gibi büyük şahsiyetler çıkmıştır.

Bütün bunlar gösterir ki, vaktiyle Azerbaycan'da Bayat Boyu çok geniş bir alana yayılmış, sözlü halk edebiyatının inkişafında büyük rol oynamış ve onun içerisinde nüfuzlu sanatkarlar yetişmiştir. Dede Korkud da bu büyük söz ustalarının, meşhur ozan ve el âşıklarının umumi karakteridir. O, sadece ozan, âşık değil, Elin baş bilicisi, aksakallısıdır. O, halkın müşkülünü çözer, kim yeni bir işe başlasa, güçlüğü düşse ona nasihat verir, ne dese yapar, gösterdiği yoldan giderler. Adı ile bağlı olan kitapta o, yaratıcı bir surettir. Onun dediği sözler atasözü olarak dilden dile gezer ve Azerbaycan halkının müdrik ifadelerinin esasını özünde saklar :

(40) Aynı yer.

Not : Bir dizi el mahni ve makamlarının (Avşari, varsağı, bayatî v.s.) Eski boy, kabile ve yer adları ile ilgili olması araştırmaya değer meselelerdendir. Bak: M. SEYİDOV, "Varsak" Sözü Hakkında, Azer. SSC. İA. Nizami Adına Edebiyat ve Dil Enstitüsünün "Eserleri", Bakü, 1954, VII. c., s. 175-185.

(41) Rızakulu Bey VİZİROV, "Mukaddimatı-Keyfiyeti-Bazı Ahvalatı-Sergüzeştî Ahund Molla Penah Vâkıf Tahallüs, Mazlûmi-Merhum", REF., senet no. 199990.

(42) Selman MÜMTAZ, El Şairleri, Bakü, 1927, s. 152.

Ulaşın sular taşsa deniz olmaz
 Tekebbürlük eyleyen Tanrı sevmez
 Gönlü yüce tutan erde devlet olmaz
 Kül tepecik olmaz
 Kara eşsek başına yüyen vursan
 Katır olmaz
 Lapa lapa karlar yağsa yaza kalmaz
 Karı düşman dost olmaz...
 Kara polat öz kılınca çalmayınca kırım dönmez
 Er malına kıymayınca adı çıkmaz
 Kız anadan görmeyince öğüt almaz
 Oğul atadan görmeyince sofraya çekmez
 Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir
 Devletli oğul kopsa ocağın közüdür
 Devletsiz oğul kopsa ocağın külüdür
 Oğul dahi neylesin baba ölüp mal kalmasa
 Baba malından ne fayda başta devlet olmasa
 Konuğu gelmeyen kara evler yıkılsa yek...
 Ata adını yürütmeyen hoyrat oğul
 Ata belinden inince inmise yek⁽⁴³⁾

Dede Korkud'a isnâd edilen bu müdrik sözler Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatının zahiri hazinesini kıymetlendirerek atalar sözü ve darb-ı meseller şeklinde şimdi de dilden dile, ağızdan ağıza gezer. İşte bu cihet Dede Korkud'u halk edebiyatının ölmez yaratıcısı ve halk zekasının müdrik bilicisi olan bir şahsiyet gibi bugün de yaşatmaktadır. Onun adı ile bağlı olan destanlar kitabı ise Azerbaycan şifahi halk edebiyatının en kıymetli incilerini özünde muhafaza etmiştir.

Dede Korkud hadiselerine öz manevi tesiri ile iştirak eder. O, boyların kahramanı değildir. Kitab-ı Dede Korkud'da ister ayrı ayrı boyların ve isterse de tamamıyla ele alsak, bütün destanın yukarıda dediğimiz gibi yiğit kahramanları vardır.

Bu cihetten kitaptaki hadiselerin merkezinde duran, Oğuz'un esas temeli olan Kazan tipi nazar-ı dikkati celbeder. Kazan, bu büyük abidenin denilebilir ki baş kahramanıdır. O, eserdeki 12 hikayenin sekizine doğrudan iştirak

eder. Aynı zamanda ilk boylardan başlayarak, sonrakilere doğru gittikçe inkişaf eder, Oğuz'un tam hakimi durumuna gelir.

Folklor mübalağasının bütün olağanüstü kuvvetine bakmasak bile, Kazan hayatı bir kahramandır. Herşeyden önce vatanperverlik, insanperverlik ve mertlik gibi necip alametler Kazan için esas ve karakteristik sıfatlardır. Yüksek insanî davranışları, şahsî yiğitlik kabiliyeti, savaşlarda yenilmezliği, Kazan'ı ölümsüz bir ebedî şahsiyet gibi yüceltir. Kâh salur (kumandan), kâh beğlerbeği ve kâh han olarak adlandırılan Kazan, halkın lideri ve Oğuz Elinin dayanağıdır. daha ilk tanıştırmada o, "Ulaş oğlu, tülkü kuşun yavrusu, beze mesken umudu (bize mesken umudu), Ümmet Soyunun aslanı, Karaçuk'un kaplanı, konur atın iyesi, Han Uruz'un babası, Bayındır Han'ın güveği, kalın Oğuz'un devleti, Kalın yiğit arkası..."⁽⁴⁴⁾ gibi okuyucuya takdim olunur. Eserde Oğuz'un asıl baş hükümdarı olan Bayındır Han'ı ancak sözde görürüz. O, hiç bir ameli faaliyet göstermez. Oğuz için bütün devlet işini Kazan yapar. O'nun özel devlet divanı vardır. "Beğler yıldız divana geldi. Elhasıl ikisi (Kara Göne ve Kılbaş) ile vardılar, Kazan'ın odasına girdiler. Selam verdiler. —Sen sağ ol hânım— dediler, bir yiğit aramızdan eksildi. Senin yolunda baş verdi. Diyerem kanın alayım. Hem size ısmarlamış : Menim kanım alsın-demiş. Ağlamakla nesne mi olur? Dur gel yukarı, — dediler."⁽⁴⁵⁾

Buradaki "Dur gel yukarı" cümlesi divanhanenin Oğuz sahası mahallini göstermekte, ayrıca "Ağ ban evler" ve "Ala Sayvanlı" yapıları dikkate alırsak, divanhanenin yüksek seviyeli bir binada yerleşmesine işaret etmektedir.

Kazan, Oğuz için, halk için doğrudan bir dayanaktır. Bütün eser boyunca açık olarak görülebilir ki, O, kesinlikle kendi menfaatini gözetmez. Her şeyi halk için yapar. Oğuz memleketi için nerede bir hücum, baskın tehlikesi olsa, oraya ilk olarak giden, "döğüş günü önden tepen" (merkezden hücum eden) Kazan olur. Bu sebeple önemli bir tehlikeyi işiten serhat gözeticisi Beğil, ilk önce "elbette ve elbette Kazan beg mana yetsin, değil gelmez olsan memleket bozulup, harab olur, kızım gelinim esir gider"⁽⁴⁶⁾-diye, onu yardıma çağırır.

Kazan sadece umumi hakimiyet, vazife selahiyetine göre değil, aynı zamanda müstesna şahsî şecaati ile başkalarından ayrılır. güç ve kuvveti, karakterinin kudretiyle bir nevi yenilmez sürettir. O, hangi cepheye gitse mutlaka

(44) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 30.

(45) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 159.

(46) Aynı eser, s. 143.

(43) K.D.K., s. 3-4.

zafer kazanır. Kazan güçte, kuvvette kaplana-parsa benzetildiği gibi, ruhi karakteri de ona benzetilir. Bazen yedi günlük uykuya yatar. Pars-kaplan da avını parçalayıp, yedikten sonra bu şekilde yedi gün uyur.⁽⁴⁷⁾ Düşman ancak böyle uzun uykuyu geçirdiği vakit Kazan'ı tutup, ele geçirir. Aksi takdirde, ayık zamanında ona yaklaştırmaya kimse cesaret edemez.

Kazan o kadar kuvvetlidir ki, XI. boyda yüksek kara dağdan taş yuvarlansa *"ayağını karşı verip, onu kenara atan"* kahraman şeklinde ögünür.⁽⁴⁸⁾ Evini yağma eden Şökülü Melik'in üzerine tek başına giden Kazan'ın, Karaçuk Çoban'ın yardımından sakınmasını da, onun şahsi yiğitlik gururu ile izah etmek lazımdır. Yoksa O, Karaçuk Çoban'ın yiğitliğini hor görmüyor. Karaçuk Çoban'ın yerinde beğ oğlu da olsaydı, Kazan bundan imtina ederdi. Boyların birinde uykudan uyanıp, ayağı el ve ayağını sağlam bir urganla bağlanmış gören Kazan, az bir kuvvet sarfederek bütün ipleri kırıp, atar, *"elin eline çalıp, kıs kıs güler... Mere kafirler, arabayı beşiğim, sizi yamru yumru dayam sandım"*⁽⁴⁹⁾-der. O, ölüm yanıbaşındayken bile dağ gibi durur. *"Oğuz'u sındır, bizi ög"* diyen düşmanı alayla diline dolar.

Kazan hakiki bir vatanperverdir. Vatana, halka ihanet eden adam onun öz oğlu olsa bile, onun günahından geçmez. Mesela, savaşların birinde düşmana esir düşen oğlunu cepheden kaçmış sanarak şöyle der :

"Beğler, Tanrı bize bir kor oğul vermiş, varayın onu anasın yanından alayın. Kılınçla paralayayın, altı bölük edeyin, altı yolun ayrıcına bırakayın. Bir dahi kimse yazı yerde yoldaş koyup, kaçmaya"⁽⁵⁰⁾.

Bu cümlelerde Kazan'ın kahramanlık gururu ve içtimai münasebetten doğan yüksek muhabbet hissi, evlat duygusundan, atalık muhabbetinden çok çok yüksekte durur. Umumiyetle, Kazan'ın liderlik ettiği Oğuz hayatında bir umumi-içtimai prensip vardır. Yoldaşları onun oğlu hakkında konuşurken cemiyetin bütün başka uzuvları hakkında konuşuyorlarmış gibi hüküm verirler. Onlar Kazan'a yaltaklanmıyorlar. Hangi yerde Kazan yanılırsa o saat onu yüzüne çarparlar.

Kazan'ın Oğuz'a âsi çıkan, onun birliğini bozmaya çalışan öz dayısı Aruz Koca'yı öldürmesi, netice itibariyle, Oğuz'un bütünlüğünü koruyup, saklamak adına yapılır.

Bir de, şunu kaydetmek yeterlidir ki, O, üç yılda bir evini, bütün varını-devletini halka paylaştırır, sadece *"halalının elini tutup evinden çıkar, neyi varsa Oğuz yağma edip, aparır."*⁽⁵¹⁾ Kazan'ın bu hareketi, umum-Oğuz hayatının dahili kaidelerinden, el lideri ile umumi el arasındaki içtimai münasebetten doğar. Kazan'ın bu hayırseverliğinin hiç şüphesiz derin tarihi-içtimai kökleri vardır.

Dünya edebiyatında misli az görülen bu nadir hadisenin derinden öğrenilmeye, onun Oğuz hayatının dahili kanunları ile alakadar şekilde öğretilmesine ciddi bir ihtiyaç vardır. Bu mühim meselenin geniş bir tahlilini biz burada vermek imkanına sahip değiliz. Ancak şunu diyebiliriz ki, Kazan'ın el lideri, el kahramanı olarak yığıldığı, topladığı bütün gelirler mallar, hazineler onun kendine değil, umumi halka mahsustur, elin, cemaatin malıdır. O, bunu kitapta denildiği gibi, üç yılda bir defa halk arasında paylaştırıyor. Bir de tekrar belirtmeliyiz ki, Kazan, kendisine bu gelirden hiç bir pay ayırmaz. Yalnızca helalinin-kadının elinden tutup, evden çıkar.⁽⁵²⁾

Düşmanla yüzleştğinde Kazan Han kan dökmek istemiyor, komşuları ile sulh içinde yaşamak istiyor. O, Oğuz beğleri ile sakin hayat geçirip av ederken gafil hücum edip, evini-malını soyup götürün, kadını, anasını ve oğlunu esir eden Şökülü Melik'in yanına gelip, bütün bu götürdüğü mal-devletten ancak *"karıcık anasını"* talep eder. Kan dökmek adına, bütün ailesinden ve gelirinden vaz geçmeye razı olur : *"Mere Şökülü Melik, anamı vergil, mana, savaşmadan, vuruşmadan kayıdayım, geri döneyin, gideyin, böyle bilgil"*-der.

Elbette, Kazan doğuştan, vuruşmadan korkmuyor. Onun bu geçip, gitmek, düşmanla saziya girmek gibi görünen hareketleri bir taraftan anaya olan son derece ulvi bir münasebeti aks ettirirse de, diğer taraftan onun yüksek hümanizminden ileri gelir.

Lakin, Şökülü Melik onun teklifini çok kırıcı, tahrik edici sözlerle reddettiği için, Kazan kendi eliyle hücum edip, *"Şökülü Melik'i öldürüp, atdan yere salar, düşmana galip gelir ve ordusunu, oğlu-uşağını, hazinesini alıp, geri döner."*⁽⁵³⁾ Kazan bütün faaliyetlerini halkın adına yapar, mücadele ve muharebelere başkaları tarafından zorla celpedilir. Evinin yağma edilip, götürülmesinde, oğlunun esir alınmasında, Beyrek'in gafil hücumla esir edilmesinde, Begil oğlu Emren'in hikâyesinde v.b. de bunun açık tezahürünü

(47) Resimli Kamus-ı Osmanî, İstanbul, 1334, s. 374.

(48) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 143.

(49) Aynı Eser, s. 144.

(50) Aynı Eser, s. 75.

(51) Kitab-ı Dede Korkud, Vatikan, 1952, s. 92; K.D.K., s. 150.

(52) Aynı Yer.

(53) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, s. 43.

görürüz. Hakikatta o, savaşçılığa, kin sürmeye, kırına uzaktır. Namertlikte adam öldürmeyi, haksız yere baş kesmeyi kişilikten saymaz. Lakin böyle bir cinayete teşebbüs eden adam kim olursa olsun, bunun cevabını yiğitlik ve mertlikle vermeye hazırdır. Mesela, Beyrek'i aldatıp, yanına çağırın ve gafilce kılıçlayıp öldüren dayısı Aruz'u "Mere kavat, muhanetlikte er öldürmek nice olur, men sana göstereyim"⁽⁵⁴⁾ deyip, bir hamle ile mağlup eder.

Kazan aynı zamanda kopuz gezdirir. Lakin bu, onun sıfatının ozan olması demek değildir. Bu kahramanlık destanlarının bedii kudretinden doğan seciyedir. Kazan, Köroğlu gibi el gücünü öz simasında aks ettiren bir kahramandır. O, Ancak döğüş meydanlarına kopuz götürür ve düşmana meydan okur; ne kadar yiğitlik gösterirse göstereyin bununla öğrenmez, yiğitliği ile öğrenenleri adam saymaz.

On bin erden yağı gördümse öğrenüm dedim
Yirmi bin er yağı gördümse, yılamadım
Otuz bin er yağı gördümse, ota saydım
Kırk bin er yağı gördümse, el vermedim
Elli bin er yağı gördümse, kıyavermedim
Altmış bin er gördümse ayuşmadım
Seksen bin er gördümse seksenmedim
Doksan bin yağı gördümse donatmadım
Yüz bin er yağı gördümse yüzüm dönmedi
Yüzü dönmez kılıncım ele aldım

.....
Onda dahi erem, beğem deyip, öğrenmedim
Öğünen erenleri hoş görmedim

—diyerek, baş kesmeyi, kan dökmeyi yiğitlik görmez.

Onun bir reis, bir lider olmak itibarıyla kendine has teşkilatçılık kabiliyeti, orduyu savaşa çıkarmak hususiyeti vardır. Bu özellik sadece komuta etmek ve emir vermek şeklinde değildir. Savaşa, Kazan daima herkesten evvel, hatta tek olarak gider ve başkasının gitmesine razı olmaz. Ancak Oğuz Elinin, Kazan Han'ın liderliği altında bulunan, sağlam düzeni ve gönüllü tâbîlik kaidesine göre, Kazan nereye gitse herkes derhal onun peşisıra koşar ve ayrı ayrı döğüşe girer. Bu bir destanı usûl olsa dahi, Kazan'ın ve kalan bütün Oğuz kahramanlarının müsbet karakteri olarak açığa çıkar.

(54) K.D.K., s. 159.

Kazan aynı zamanda temiz ahlaklı, pak yürekli bir erdir, aile reisi. O, nihayet yoldaşı olan yiğit kadını Burla Hatun'a büyük bir hürmet besler, ihtiram eder, akıllı nasihatlerini dinler.

Kazan, Oğuz'un en büyük kahramanı, en cefakâr lideri olmakla beraber, yüksek insânî sıfatlara sahip, büyük bir şahsiyettir de. Kazan faaliyetlerinde adaletli, müdrik ve vatanperver bir kişilik olarak akılda kalır. Bundan başka, Oğuz'un yiğitlikde Kazan'dan pek farkı bulunmayan meşhur kahramanları vardır. Karagöne, Aruz Koca, Uşun Koca, Dirse Han, Begil, Karaçuk Çoban, Baybican (Pay Biçen), Kazılık Koca, Emen v.s. yaş itibarıyla Kazan'ın nesline mensupturlar⁽⁵⁵⁾.

Beğrek, Basat, Kanturalı, Boğaç, Uruz, Kara Budak, Yegenek, Segrek, Egrek v.s., ikinci nesle mahsus gençler grubuna dahil olan tiplerdir. Bütün bunların ve ayrıca esere katılan kadın tiplerin ve cefakâr insan kişiliklerinin hakkında tek tek durmak gereklidir. Atalar neslinden olan sûretler içerisinde Kazan'dan sonra Aruz Koca üzerinde durmak lazımdır. O, toplam üç boyda (IV., VIII., XII.) destana katılır. Fakat bazı yönlerden Aruz, Kazan Han ile aynı seviyede bulunan bir kişidir. Daha doğrusu Aruz, iki kısımdan oluşan Kalın Oğuz'un bir kolunun lideridir. Kazan bütün Oğuz'un lideri olsa da, aslında İç Oğuz'da yaşar, Oğuz'un bu kısmı ile doğrudan doğruya ilgilidir. İç Oğuz'dan belirli bir mesafe ile ayrılan Dış Oğuz'a ise Aruz Koca liderlik eder. O, kipta : "Dokuz Koca başları" gibi takdim edilir ve sonunda da Kazan'ın evinin yağmalanmasına davet olunmadığından, bütün Dış Oğuz beğlerini yanına çağırıp, onları Kazan'ın aleyhine kışkırtır. Oğuz'un en büyük sergerdelerinden birisini, Beyrek'i haince öldürür. Aruz'un bu hareketi şahsi menfaata hizmet etmekten başka, ayrıca Oğuz'un birliğini sarsan alçak bir teşebbüs olduğu için, onu menfi tipler sırasına çekmeye hak kazandırır. Lakin O, öz bacısı oğlu, Oğuz'un kahraman önderi Kazan tarafından cezalandırılır. Bu cinayete kadar Aruz Koca, Oğuz'un sağlam temellerinden biri olmuştur. Onun liderlik ettiği etrafındaki beğler Oğuz'un meşhur kahramanlarındandır.

Oğuz kahramanları içerisinde Beğrek'in özel bir yeri vardır. Eserde birçok hikâyede iştirak etmesi ile beraber, iki boy (III., XII.) doğrudan onun adı ile ilgilidir. Ayrıca bunlardan birisi en büyük, hacimce en geniş olup, müstakil bir destan derecesine bile çıkarılabilir. Burada, Beğrek tamamlanmış, her yönü düşünülmüş bir sûret gibi okuyucunun gözünde canlandırılır. O, Azerbaycan şifahi halk edebiyatında bir anane olarak ihsan ve sadaka vermek yolu ile doğup,

(55) K.D.K., s. 142-143.

dünyaya gelmiştir. Onun ilk kahramanlığı bezirganları soyan yağmacıları mağlup etmesi ile başlar. Sonraki yiğitlik ve kahramanlıkları ise muhabbet maceraları ile bağlı olur. Diğer boylara nisbeten burada çok fazla aşıkâne sahneler kendini gösterir. Hadiselerin gidişinde Beğrek kahramanlıktan çok, aşıkâne, necib karakterleri ve bazen de komik sıfatları ile dikkati celb eder. Beğrek yoldaşığa sadık olmanın en güzel nümunesidir. Onaltı yıllık düşman esaretinden sonra vatana gelip, rakibini ifşâ edip, sevgilisine kavuşan Beğrek, zindanda olan 39 yoldaşını kurtarmayınca rahat etmeyeceğine dair and içer.

Kazan'ın : *"Gel a, muradına yetiş"*-teklifine karşı : *"Hânım Kazan, yoldaşlığını çıkarmayınca, hisarı almayınca murada ermezem"*⁽⁵⁶⁾ diye cevap verir. Sonuncu boyda da, Beğrek yiğitliğin ve sadakatin kurbanı olur. Aruz Koca onu iyi dille yanına çağırır, *"Biz Kazan'a asi olduk, sen de ol"* diye, onu kendi tarafına çekmek ister. Ancak Beğrek, Aruz'un liderlik yaptığı Dış Oğuz beğlerinden Baybican (Pay Biçen)'in eniştesi olduğuna bakmayarak (Aruz Koca ve diğerleri ümit ettiği halde) Kazan'a ihanet etmiyor :

*"Men Kazan'ın nimetin çok yemişem,
Bilmezsem, gözüme dursun
Karagoçda kazılık atına çok binmişem
Bilmezsem, bana tabut olsun.
Yahşi kaftanlarımı çok giymişem
Bilmezsem, kefenim olsun
Ala bargah otağına çok girmişem
Bilmezsem, bana zindan olsun
Men Kazan'dan dönmezem, belle bilgil"*⁽⁵⁷⁾

-der ve hile ile adam öldüren Aruz'a nefretini bildirir :

*"Aruz bana bu işi edeceğini bilseydim,
Karagoçda kazılık atıma binerdim
Eyni berk demir donumu giyerdim
Karapolad öz kılincım belime bağlardım
Alın-başa kont ışıgım takardım
Kargıdalayt altmış tutam sökümü elime alardım
Alagözlü beğleri yanıma salardım
Gavat,
Men bu işi duysam sana bile gelirmiydim."*

Aldayılan er tutmak avrat işidir. Avratından mı öğrendin sen bu işi gavat"⁽⁵⁸⁾

Beğrek'in bu faciası okuyucu ve dinleyicilerin gözünde onu kararlı bir kahraman olarak yüceltir. O, sanki büyük bir muharebe meydanında vurularak, kendisiyle ilgisi olmayan boş bir sebep yüzünden helak olur. Bu döğüşte Beğrek cesaretiyle, azimli kahramanlık sıfatları ile ne kadar yükselirse, zahiren onu mahveden Aruz Koca o kadar küçülür, erir, gözden düşer.

Beğrek'in bu kahramanlık sıfatları, öz manevi temizliği, el birliğinin şerefi, halk duygusunun kudretiyle ilgilidir. İşte bu sebeple Beğrek'in alçakça bir hile ile öldürüldüğünü bilen halk, Kazan'ın divanhanesine gelir, katıyla ceza verilmesini talep eder.

Çok ilgi çekici ve karakteristik cihettir ki, Kitapta her nefer, bütün elin kaygısını çekerse, bütün el de her kişinin hukuk ve benliğini korur.

Beğrek, bazen halk edebiyatına has olan müsbet mânâlı, yüngül (basit, kıvrak) hareketleri ile de okuyucunun ilgisini çeker. Azerbaycan folklorü için karakteristik olan bu ananevi hususiyet Beğrek'in , hatununun toyuna geldiği sahnede daha güçlüdür. Tanınmayacak bir halde, ozan kılığında kendi evlerine gelip, bacılarından alarak giydiği kaftan içinde tanıdığını görünce, onu çıkarıp, kızların üstüne atar :

"Ne sen, ne Beğrek kalsın. Bir eski kaftan verdiniz, benim başım-beynimi aldınız"⁽⁵⁹⁾ der, köhne bir çuvalı kapıp, delerek boynuna geçirir. Kendini deliliğe vurarak, hanımının toyuna gelir. Mutfağa girip, doyuncaya kadar yedikten sonra, kazanları vurup, döker. Nihayet kızlar meclisine varıp, gelinin oynamasını ister. Onu aldatıp, gelin adı ile oyuna giren kızları, çeşitli sözlerle lafa tutar v.s.

Beğrek, Dede Korkud Kitabı'nda hayatı nisbeten mükemmel şekilde tasvir edilen yegâne tiptir.

İster yaşlı nesil, isterse de genç nesil temsilcileri içerisinde özünün en-salsız yiğitliği, gücü ve tedbiri ile Aruz Koca oğlu Basat ayrıca farklılaşır. O, bütün Oğuz'u büyük bir felaketten kurtarır. Günde, Oğuz'dan iki adam ve 500 koyun alıp yiyecek Tepegöz'ü öldürür. Basat, dünya edebiyatında meşhur olan Odessiya'yla eş bir kahramandır. O, insanoğlu olarak, peri evladının ve şer kuvvetlerin en büyük temsilcisini mağlup eder. Basat'ın, Tepegöz'ü öldürmesi, onu kahramanlık mertebesine çıkarır. Çünkü, Basat'a gelinceye kadar Tepegöz, bütün Oğuz kahramanlarına darbe vurmuş, Kazan'ın kardeşi Kara Göne'yi, ve bıyığı kanlı Bügdüz Emen'i *"zebun etmiş"*, Basat'ın ba-

(59) K.D.K., s. 61.

(56) K.D.K., s. 67.

(57) K.D.K., s. 156-157.

(58) K.D.K., s. 153.

bası Aruz Koca'ya "kan kusturmuştur". Kıyan Selçuk'un "ödü yarılmış", velhasıl Oğuz Tepegöz elinde tamamen "zebun olmuştur".⁽⁶⁰⁾

Basat, Tepegöz'ü öldürürken bazen hileli vasıtalarla da istifade etmiştir. Ancak o, en esas meselede hakiki yol ile galip gelir. Kocalardan meseleyi öğrenip, kızgın şişi onun yegâne etli yeri olan tek gözüne saplar ve Tepegöz'ün asıl ölüm sebebi de böylece gerçekleşir. Bu sihirli vasıta elbette şifahi halk edebiyatı ananesinden ileri gelir. Eserde Basat sanki önceden bu iş için hazırlanır. Onu küçükken bir arslan büyütmüş, süt vermiştir. Bu hazırlık daha sonra semeresini verir.

Genç kahramanlardan Kazan'ın oğlu Uruz'u da kaydetmemek mümkün değildir. Uruz babasına layık olabilecek kahramanlık sıfatlarına sahiptir. O, beş boya (II., III., IV., IX., XI.) iştirak eder. Bütün varlığı ile halka-vatana bağlıdır, namuslu ve gayretli bir oğuldur. Daha ilk karşılaşmada Uruz okuyucunun rağbetini kazanır. Onun, esir iken Şökülü Melik'in kanlı tedbirleri karşısında yiğitçe dayanması, aile namusu uğrunda fedakarlığı, Azerbaycan halkının millî karakterini en uzak geçmişlerde aks ettiren parlak bir nümunedir.

İç Oğuz'dan olan Yegenek de genç nesilden bir kahramandır. Ancak onun kahramanlığı mahiyet itibarıyla Kazan oğlu Uruz'un, yahut IX. boydaki Begil oğlu Emren'in kahramanlığına benzemez. Onun kahramanlığı esasen savaşçılığı yüzünden komşu tekfurun toprağına hücum etmiş ve neticede de esir alınmış babasını esaretten kurtarmaktan ibaret kalır.

İster İç Oğuz'dan ve isterse de Dış Oğuz'dan sayılsın, Karagöne, Emen, Alp Rüstem, Kılbaş gibi şahıslar da Oğuz'un hatırı sayılır kişileridir.

Karagöne Kazan'ın kardeşidir. Aynı zamanda destandan anlaşıldığı üzere, Kazan'dan yaşça büyüktür. Fakat O, Kazan'ın kardeşi olduğu için değil, kendi yiğitliğine, kahramanlığına göre başkalarından ayrılır. Oğuz'da büyük hurmete sahiptir. Karagöne, Kazan'ın büyük komutanlarından ve akıllı maslahatçılarından biri idi. Karagöne olağanüstü irilikteki cüssesi ile düşmanın bağrını deler. Karagöne'nin adına ayrı bir hikâyenin olmadığı doğrudur. Fakat o bütün boylarda, bütün mücadelelerde faal olarak kendini gösterir ve akıllardan çıkmaz.

Emen, "Peygamber eyyamında yaşamış", Dede Korkud'dan sonraki tek kişidir; "şahsen Peygamber'in yüzünü görmüş" ve Oğuz'a gelip yerleşmiştir. O, "Bıyığı kanlı Emen" olarak isimlendirilir. Onun adına

⁽⁶⁰⁾ K.D.K., s. 115.

müstakil bir destan olmasa da, hadiselerle direkt olarak katılır ve tanınmış kahramanlar arasında adı çekilir.

Alp Rüstem de tek başına bir kahramanlık göstermez. Umumi toplantılarda ve savaşlarda adı geçer. En nihayet VIII. boyda Tepegöz tarafından öldürülür.

Nihayet Kılbaş için şunu belirtmek gerektir ki, Kitapta فیلباش şeklinde yazılan bu ad عیلباش sözünün tahrif edilmiş biçimidir. XI. asırda yaşayan meşhur Selçuklu tarihçisi, veziri Nizamü'l-mülk, "Siyerü'l-Mülük" (Siyasetname)) isimli eserinde kaydettiğine göre, Xılbaş henüz X. yüzyılda Samaniler devrinde ordu komutanı yanında en yüksek rütbe olan hacibden bir derece aşağı ve vasatbaşından ise bir derece yukarıda olan yüksek, askerî bir rütbe imiş.⁽⁶¹⁾ İlgi çekici olan husus şudur ki, XIII. asır büyük fars şairi Sadi Şirazi'de bu sözü "Xılbaş" değil, "Xılbaş" şeklinde, ünlü Gülistan adlı eserinde kullanmıştır :

چه خوش بكتاش باخيلباش

چه دشمن خراشیدی این باش

(Bektaş Xılbaş ne güzel demiştir; Düşmanı ezdinse de, kendini bırakma)

O, Kitab-ı Dede Korkud'da da, Karagöne'den sonra, böyle bir role sahiptir denilebilir. Kazan, sarayda umumi devlet meselelerini onunla çözer. O, savaş kıskırtıcılığı yapan biridir. Mesela, Aruz Koca'yı denemek için Kılbaş önce onu aldatır ve güya Oğuz'un üzerine baskın edilmiş ve Kazan'ı zora düşmüş gibi gösterip, onun yardıma çağrıldığını söyler. Aruz Koca ise ona kızıp, "Kazan'a biz düşmanız"-diye kesin cevabını verir. Eğer Kılbaş'ın yerine Kazan, Dede Korkud'u gönderseydi, hiç şüphe yok ki, o meseleyi sulh ile hal yoluna koyardı.

Beğrek'in ölümünden kahrılanıp, 7 gün divana çıkmayan Kazan Han'ı çağırmak için halk, Karagöne ile birlikte Kılbaş'ı gönderir ve onlar Dış Oğuz üzerine hücum etmesi için Kazan'ı tahrik ederler.

Genellikle, Kılbaş sosyal bir insandır. Devlet memurudur. Kazan'ın en yakın hizmetçisidir. Kazan onu dinler ve fikirlerine değer verir.

Baybican (Pay Biçen) beğ de Oğuz'un atalar neslindendir. Lakin, diğerleri gibi onun hakkında da fazla söz söylemeye gerek yoktur. Onun oğlu, yani Beğrek'in kayını olan Deli Karçar da çok ilgi çekici bir tiptir. O, çöllerde hareketli hayat geçiren bir delikanlı olmaktan başka, bazı tabii karekterleri ile komik özelliklere sahiptir. Dede Korkud tarafından manen teslim edilip, bacısını

⁽⁶¹⁾ Siyerü'l-Mülük (Siyasetnâme), müellifi Nizâmülmülk, Tahran, 1410, s. 13 ve 134.

Beğrek'e vermeye şu şartlarla razı olur; *bin kuyruksuz, kulaksız köpek ve bin pire getirsinler*. O, isteklerinin yerine getirilemeyeceğini zanneder. Ancak Dede Korkud'un tedbiri ile bunların hepsi yerine getirilir.

Aruz Koca'nın büyük oğlu Kıyan Selçuk'un ancak adından bahsedilir. Oğlu Deli Dünder ise, meşhur bir kahraman gibi methedilir. Tutsak bulunan Beğrek'in, karşılaştığı bezirganlardan ilk sorduğu-soruşturduğu Kıyan Selçuk oğlu Deli Dünder'dir.

Bütün bunlardan başka kitapta, üçüncü kavmi gruba dahil olan, ancak birinci derecede mevkiiye sahip olan bir dizi görkemli kahramanlar da dikkati çeker. Bunlar umumiyetle Oğuz beglerindenidir. İç Oğuz'dan mı, yoksa Dış Oğuz'dan mı oldukları belirli değildir. Dirse Han, oğlu Boğaç, Begil, oğlu Emren, Deli Dumrul, Kanturalı, Segrek, Egrek v.s. her biri ancak bir hikâyenin kahramanı gibi kitapta iştirak ederlerse de, bunların hepsi öyle şahsiyetlerdir ki, Oğuz'u bunlarsız düşünmek güçtür. Mesela Beğil, kendi kavmi-akrabası ile Oğuz sınırlarında muhafızlık eder. O, memleketin korunması, sınırların güvenliği uğrunda canından geçmeye hazır bir kişidir. Onun oğlu Emren de babasından geri kalmaz. Hatta, aniden hücum eden düşmanı Kazan'ın ve diğer Oğuz beglerinin yardımı olmadan tek başına def etmek için arslan gibi döğüşlere atılır. Emren'in yiğitlik gururu o dereceye ulaşır ki, Kazan Han'ı bile saymak istemez. Ayağı incindiği için döğüşe gidemeyen Begil'in, Bayındır Han'a ve Kazan'a haber vermeyi teklif etmesine karşı, O; "*Ağ alınlı Bayındır Han'ın divanına varmağım yok, Kazan kimdir, ben onun elini öpmeyim yok*"⁽⁶²⁾ deyip, kendini Kazan'a eş bir kahraman sayar.

Bu bir taraftan Emren'in delikanlılığından, kahramanlık gururundan doğarsa da, diğer taraftan Kazan Han ile Begil'in arasında önceleri baş vermiş olan şahsi çekişme ve nihayet Oğuz hakimiyetinin zayıflaması ile de izah edilmelidir. Hele bu boyun başında, dokuz tümen Gürcistan'ın önceleri verdiği yıllık haraçdan kaçındığı ve bağımsızlık alameti olarak ancak bir at, bir kılınc ve bir çomak gönderdiğini görürüz. Bu elbette savaş alameti değil, yakın komşuluk vaziyetinde, sulh içinde yaşamak demek olan ve ortaçağlar için en kıymetli sayılan askeri bir hediye âdetidir. Ancak Kazan Han, Begil'i Dede Korkud'un nasihati ile bu serhate ihtiyaç sebebiyle gönderir.

Dirse Han, tipi de Oğuz Kahramanlarının kendi tâbiiliğinde olan kişiler üzerinde hakimiyet tesirinin zayıflamasını gösterir. Öyle ki, Dirse Han, ken-

disinin 40 kişiden ibaret saray askerlerinin elinde oyuncağa döner; gaflete düşerek, bedbahtların fetvası ile öz sevgili oğlunu öldürmeye teşebbüs eder. Ancak şifahi halk yaratıcılığının gücü ile Dirse Han'ın oğlu Boğaç ölmez, tekrar sıhhatine kavuşur ve sonrasında babasını esir alan düşmanları öldürüp, intikam alır.

Uşun Koca'nın oğulları, Egrek ve Segrek destan tiplerinde de, Emren'de bulunan bazı hususiyetler vardır. Lakin onların kahramanlıkları mahiyet itibariyle Emren'e benzemez. Emren ahlaki bir maksat için vuruşup, ülkenin sınırlarını korumak uğrunda kahramanlık gösterir, Egrek ve Segrek ise bir tür askerlik ederek, başkasının koruluğuna baskın yaparlar. Burada esas çok kan döken ve bedhah adam olan Tersuzamış'tır. Onun tahriki ile Egrek komşu tekfurun koruluğuna baskın yapar. Ve orada yoldaşlarını öldürüp, kendisini esir ederler. 16 yıl sonra büyüyen kardeşi Segrek onu gidip, kurtarır.

Kitapta halk yaratıcılığının mı, yoksa müellif müdahalesinin mi neticesidir bilinmez, genellikle adaletli bir objektiflik vardır. Nerede Oğuz kahramanları veya düşman taraf değerine sataşmak, baskın düzenlemek ister ise, onlar mutlaka cezalarını görürler ya da uzun zaman hapisanede azap çekerler. Mesela, Kazan Han'ın kendisi, Uşun Koca ve Egrek işte böyle bir yanlış hareketin cezası olarak her biri yıllarca düşman zindanlarında kalır, sonra kurtarılır. Aynı şekilde, Şökülü Melik, Kazan'ın evini yağma ettiği zaman cezasını görür.

Bazı boylarda kahramanların sırf şahsi maceraları aks olunmuştur. Kahraman, sevgilinin ardı sıra gider, ancak bu maceralar en sonunda umum Oğuz hayatının tabii akını ile birleştirilir. "*Kan Turalı ve Deli Dumrul*" boyları bu bakımdan dikkati çeker. Kan Turalı hikâyesi, kahramanlığı esas alan muhabbet destanıdır, demek mümkündür. Ancak öz ruhu ve teması ile o, diğer aşıkâne destanlardan ayrılır. "*İlahi vergi*", "*uykuda görüşüp, vurulma*", "*muhabbet esiri olmak*" gibi destansı vasıtalar burada yoktur. Kahraman sadece kendine, kalbinin arzuladığı kızı arayıp-bulur, beğenir. Kız da onun kahramanlık cesaretini görür ve kalpten onu sever. Kan Turalı'nın sevgi macerası işte böyle bir hakikilik yolu üzerinden geçer.

Bu boyda en etkili destanı sahne, Kan Turalı'nın, Selcen Hatun'u alıp getirirken, onunla yolda vuruştugu sahnedir. Selcen Hatun, onu yiğitçe serbest bırakır. Lakin bunu gururuna sığdıramayan Kan Turalı, Selcen Hatun'la tekrar kapışır; onlar teke-tek, yüz yüze döğüşe girerler, atışır. Fakat onlar bir-

(62) Sa'di ŞİRAZİ, Gülistan, Tebriz, h. 1257, s. 66.

birlerini son derece temiz bir muhabbetle severler. Sevgi ile şahsî gurur yüzleşir; kahramanlık, sevgiyi serbest bırakır. İlk nöbeti Selcen Hatun'a veren Kan Turalı'nın maksadı, son nöbeti tutup kızı vurmamak idi. Selcen Hatun ise bunu bilmediği halde, Kan Turalı'yı öldürmez. "Demirsiz bir okla yiğit, seni sinarım... men sana kıyardım mı?" der. Halbuki Kan Turalı onu öldürebilirdi.

Çok içten, şiiriyet ruhuna sahip olan bu sahnede, karşılıklı sevgi ve muhabbet ulviyeti, kahramanlık ulviyeti ile aks ettirilmiştir.

Bazı araştırmacılar, Kan Turalı'yı tarihi bir şahsiyet sayarak, onu XIII. asrın başlarında Azerbaycan'da yerleşmiş Türkmen boylarından olan, sonra Amid (Diyarbakır) ve Musul taraflarında hakimiyeti eline geçiren, Akkoyunlular sülalesinin ilk meşhur hükümdarı olan⁽⁶³⁾, Alaaddin Turali Beğ ile aynılaştırırlar.⁽⁶⁴⁾

Trabzon'u aldıktan sonra, 1351'de Akkoyunlu Beğ'in oğlu Kutluk Beğ'in, Trabzon İmparatorunun kızı ile evlenmesini ve bu komşuluk ananesinin, Uzun Hasan'ın kendisi de dahil olmakla, bütün Akkoyunlu ve Karakoyunlu sülaleleri devrinde (1458) dahi devam ettirilmesi gerçeğini Kan Turalı Boyu'nun hakiki esası sayarlar.⁽⁶⁵⁾ Elbette, bu son derece ilgi çekicidir. Ancak bunu tamamen doğru, tarihi bir hakikat gibi görmek, bütün hikayeyi ve hatta bütün Kitab-ı Dede Korkud'u bu devirle bağlamak doğru olmaz. Şu sebeple ki, boyların her birinde açık şekilde gösterildiği üzere, buradaki hadiseler kaleme alındığı devirden çok çok önceleri baş vermiştir. Diğer taraftan, eğer bu hikayeler kısmen de olsa, Akkoyunlular devrinde yazılıp, onların etrafında cereyan eden hadiselerle hasredilmiş olsaydı, eserde Akkoyunlu hükümdarlarının ünlü beğleri kendi bilinen isimleri ile esere katılmış olurdu.

Umumiyetle, Salur Kazan'ın, İlhanlı hükümdarı Kazan Han'a (hak. 1295-1304) benzeyişi ne kadar ise, Kanturalı'nın da Alaaddin Beğ'e benzeyişi o kadardır. Daha açıkçası bunun doğru olduğunu söylemek zordur.

Kitap'ta Deli Dumrul'un da özel bir yeri vardır. Onun düşünceleri ne kadar sınırlı ve iptidai olsa da, doğal ve saftır, maksadı açık ve temizdir. Onun dünya görüşünde bir bâkîrlik vardır. O, ölümün ne demek olduğunu bilmez

ve bu felaketten "bütün yahşi yiğitleri", umumi olarak insanların canını kurtarmak ister. Neticede bu amansız kanunun karşısında kendi canını kaybetmek korkusu ile uzlaşır. Ancak kendisinin yüksek maneviyatı, riyâsız hareketleri, kahramanlığı ve sevimli hanımının alıcenablığı, aile sevgisi yolundaki fedakarlığı neticesinde o, ölüme galip gelir.

1922 yılında P.A. Falev⁽⁶⁶⁾ ve sonraları daha geniş şekilde V.M. Jirmunski Deli Dumrul hikâyesinin menşei hakkında ilgi çekici fikirler belirtmişlerdir. Onun henüz milattan önce IV. asırda yazılı kaynaklarda aks olunmuş yeni Yunan masalları (*Digens hakkında nağil ve şarkılar*) ile ilgili bulunduğunu gösterirler⁽⁶⁷⁾.

Bu fikrin çok kıymetli ve orjinal olduğunu kaydetmekle beraber, belirtmeliyiz ki, bu mevzûnun Azerbaycan sözlü halk edebiyatının eski bir örneği olan Kitab-ı Dede korkud'un bütününü teşkil eden kollardan biri olması, bu motifin Azerbaycan halkının içerisinde, onun şifahi halk edebiyatında orjinal ve derin köklere sahip olduğunu gösterir. Kadının, erkeğinin güvenliği uğrunda fedakarlık göstermesi aslında Dede Korkud boylarının hepsine has olan bir hususiyettir. Bu özellikler Burla Hatun, Selcen Hatun, Dirse Han'ın hanımı gibi kadın şahsiyetlerde kendini gösterir.

Diğer Azerbaycan halk destanlarında da, mesela "Şah İsmail"de, "Kaçak Nebi"de v.s., kadının, kocasını zor durumlarda düşmandan koruduğunu ve gerekli olduğunda canını bile feda etmeye hazır olduğunu görürüz.

Dünya edebiyatında çok az benzeri olan bu motif "Deli Dumrul Boyu"nun yüksek bedii değerini daha da fazlalaştırır. Bütün bunlardan başka, Deli Dündar, Şir Şemseddin, Delivuran (Dülek Evren), Alpvuran ve başkalarının isimleri birçok hikâyede, savaş meydanlarında kahramanlık gösteren yiğitlerin arasında gösterilir.

Umumiyetle Dede Korkud, eğer "Köroğlu"nu dikkate almazsak, yegâne kahramanlık destanıdır ki, tasvir edilen hadiselerle bütün kahramanlar topluca, tam bir birlik halinde iştirak ederler, yaşarlar, faaliyet gösterirler. Bu hususiyet eserde yansıtılan Oğuz hayatının öz karakteristik yaşayış kurallarından doğar. Şöyle ki, Oğuz kavramında bir coğrafi mana bulunmaktan başka, bir de umumi mahiyet taşıyan içtimai mânâ vardır. İşte bu sebeple, bu büyük halk destanına katılan aşağı sınıfa mensup insan tiplerine büyük bir saygı ve hu-

(63) Şemseddin SÂMÎ, Kâmusu'l-Â'lâm, c. I., İstanbul, 1206.

(64) V.M. JİRMUNSKİ, "Oguzskiy Geroičeskiy Epos", s. 193-195; E. ROSSİ, II Kitabı Dede Korkud, s. 32; P. Naili BORATAV, "Dede Korkud Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar", Türkiyat Mecmuası, VIII 2, Ankara, 1958, s. 33-62.

(65) V.M. JİRMUNSKİ, Aynı Eser, s. 193.

(66) P.A. FALÉV, Vvedenie v İzuçenie Tyurskih Literatür i Nareçiy, Taşkent, str. 26.

(67) V.M. JİRMUNSKİ, Aynı Eser, s. 199-200.

susi bir kaygı hissi mevcuttur. Bunlar Oğuz cemiyetinin yüksek kademele-
rindeki kahramanları gibi tasvir edilir.

Kitab-ı Dede Korkud'a iştirak eden cefakeş insan tiplerinden en ünlüsü,
en büyüğü Karaçuk Çobandır.

Karaçuk Çoban kendine has sıfatlara sahip bir kişiliktir. O, kitapta tek tek
tiplerin, Kazan ve Beğrek gibi ünlü kahramanların isimlendirildiği "*Erenler
Evreni*" sıfatıyla tarif edilir. O, şahsi gücü, fiziki kuvveti ve cesareti ile eser-
deki bütün kahramanlardan daha yüksekte tutulur. Alplar başı Kazan'ın bile
sahip olmadığı fiziki güç Karaçuk Çoban'da vardır. Mesela Kazan, Karaçuk
Çoban köklü bir ağaca bağlar ve onun buradan kurtulmasının çok zor, güç
yetmez bir mesele olduğunu hesap eder. Ancak Karaçuk Çoban bağlandığı
ağacı kökünden koparıp, çıkarır. Bu bakımdan onu ancak mağlup edilmez biri
sayılan Tepegöz ile mukayese edebiliriz. Çünkü destanda kahramanlar içeri-
sinde sadece bu iki tip, köklü ağacı yerinden sökebilecek olağanüstü bir güce
sahiptir.

Karaçuk Çoban sosyal konumuna göre sadece bir çobandır. Bazı kaynak-
larda Karaçuk, otuz çobanın büyüğü olarak gösterilir.⁽⁶⁸⁾ Burada ise Donuzgüc
ve Kabangüc adlı iki kardeşinden başka Karaçuk Çoban'ın başka bir
yardımcısına rastlamıyoruz.

Onun kendine has sapanı karşısında büyük bir düşman ordusu, çaresiz kalıp,
mağlup olur. Çünkü, "*Çobanın üçyaşar dana derisinden sapanının ayası, üç
keçi tüğünden sapanının kolları var idi. Her atanda oniki batman taş atardı.
Attığı taş yere düşmezdi. Yere dahi düşse toz gibi savrulurdu. Ocak gibi oyul-
lurdu. Üç yıla dek taşın düştüğü yerin otu bütmezdi.*"⁽⁶⁹⁾

İşte bu sapanı ile Karaçuk Çoban altıyüz neferlik düşman birliğinin yarısını
kırpıp, yarısını kaçırmaya mecbur etmiştir. O, vazifesine sadık birisidir. Düşman
ona mal-devlet ve rütbe vaad eder. Karaçuk Çoban bunu kabul etmeyerek,
onlara bir sıksa toklu bile vermez. Canıyla, başıyla bu devleti koruyup, mu-
hafaza eder. Bu özellik Karaçuk Çoban'ı bir *nöker* gibi küçültmüyor. Aksine
bir kahraman gibi göklere çıkartıyor. Çünkü Karaçuk Çoban'ın, Kazan'ın koyun
sürülerini fedakarlıkla korurken, yahut onun yağmalanıp götürülen evini, ha-
zinesini geri almak için giderken, gösterdiği cesaret ve fedakarlık hiç de, ba-
sit bir kul sadakati ile veya nökerlik hizmeti ile ilgili değildir.

(68) M.F. KIRZIOĞLU, Dede Korkud Oğuznâmeleri, s. 49.

(69) K.D.K., s. 40.

Karaçuk Çoban aslında bu yiğitliği ile umumi halk servetini koruyup, kol-
lar. Çünkü yukarıda gördüğümüz gibi Kazan'ın tasarrufunda olan bütün bu
mal-devlet, hazine halkın servetidir, elin malıdır. zaman zaman Kazan bun-
ların tamamını halka paylaştırır. Bütün bu zengin hazine o, hiç birşey al-
maz, sadece yoldaşının yani fedakar kadının elinden tutup, evi-sarayı terk
eder. Orada ne var ise hepsini halk yağma edip, götürür.

Bu sebeple, Karaçuk Çoban'ın arkasında bütün bir halk görünür, denile-
bilir. Onun altıyüz kişilik düşmanın yarısını öldürüp, yarısını kovan sapanın
kollarında, kudretli bir "*el*"in sarsılmaz gücü vardır. Karaçuk Çoban müsta-
kil bir kişidir. Oğuz Eli'nin, Oğuz toplumunun tam hukuklu kahramanıdır.
Onun öz haysiyeti, benliği ve şahsiyeti vardır. Şökülü Melik ile yüzleşirken,
Karaçuk Çoban, düşmana söylediği sözlerle çok yüksekte durur. Şöyle ki, sulh
adına, ancak karıcık anasını kurtarmak, ve mal-mülkten vaz geçmek isteyen
Kazan'ı tahrik eden Şökülü Melik'e karşı Karaçuk Çoban, Kazan'dan daha
fazla bir gayret ve cesaretle cevap verir.⁽⁷⁰⁾

Karaçuk Çoban tek bir hikâyeye iştirak etmek ile beraber, bütün eserin
kahramanlarından biri gibi akıldan çıkmaz, en güçlü ve müsbet bir kahraman
olarak okuyucunun hatırında kalır.

Kazan Han'ın kadını Burla Hatun'un aşağıdaki sözlerinden bu içtimai ta-
bakalar daha açık surette kendini gösterir :

*Kargı, cıda oynadanlar vardı, geldi
Altun cıda oynadana ya Rab noldu?
Kara goç ata binenler vardı, geldi
Bedöy (bedevi) atlı bir oğula ya Rab noldu?
Nöker geldi, naib geldi,
Yalnız bir oğula ya Rab noldu?...⁽⁷¹⁾*

Burada "*Kargı cıdalı*"larla, "*Altun cıda*"lılar arasında bir sınıf farkı vardır.
denilebilir. Ancak, bütün hikâyede içtimai adalet ve huzuru tebliğ eden umumi,
yüksek bir ideal hakim olduğundan, tabakalar arasındaki bu sınıf farklılaşması
o kadar da keskin bir biçimde göze çarpmaz demek de mümkündür. Burada
herkes, kendi işinde sadakat ve kamu hayrına fedakarlık göstermeye çalışır.
Hümanizm, doğruluk ve mertlik, kahramanların en necib karakterleri olarak
tezahür eder. Umumi-içtimai fark ve ayrılık onların her düşmana karşı

(70) K.D.K., s. 41.

(71) K.D.K., s. 76.

birleşmelerine engel olmaz. Masallarda ve diğer destanlarda olduğu gibi, burada da suretin menfî ve müsbet karakterde olması, onun sınıf mensubiyetine göre değil, genel sosyal mevkiine ve kahramanlığına göre belli edilir.

Aç doyurup, yalınçak donatmak Oğuz kahramanlarının en asil hususiyetindendir. Bu insanperverlik ilk boydan, son hikâyeye değin eserin esas temasına hizmet eder. Evlatsızlık yüzünden dert çeken Dirse Han'a hanımı söyle nasihatte bulunur :

“...aç görseñ doyurgil, yalınçak görseñ donatgil, borçluyu borcundan kurtargil... ulu toy eyle, hacet dile, ola ki bir ağzı dualının alkışı ile Tanrı bize bir yetman ayal vire”-der.⁽⁷²⁾

Burla Hatun'un aşağıdaki sözleri de dikkate layıktır :

*Kuru kuru çaylara su saldım
Kara donlu dervişlere nezir verdim
Yanıma el bakdığım da komşuma ev bakdım
Umanına, usanuna aş yedirttim
Aç görsem doyurdum
Yalınçık görsem donattım⁽⁷³⁾*

Kitab-ı Dede Korkud'da kılınçla ekmek, baş kesip kan dökmekle, aç doyurup yalınçak donatmak birbirine bağlı tutulur. Uşun Koca oğlu Segrek boyunda, Tersuzamış'ın Egrek'i kınayarak dediği sözlerde bunu görürüz; “*Mere Uşun Koca oğlu. Bu oturan beğler herbiri oturdukları yeri kılınç ile ekmegi ile alıbdır. Mere sen baş mı kesdin, kan mı döktün? Aç mı doyurdun, yalınçık mı donattın?*”⁽⁷⁴⁾

Bayram günlerinde, zafer zamanı kul azad etmek, cariyeyi hür bırakmak Oğuz kahramanlarının âdetidir.

“*Kazan Beğ ordusunu, oğlunu uşağını, hazinesini aldı, geri döndü. Altuntaht'da yine evin diktirdi, Karaçuk Çoban'ı imrahor eyledi. Yedi gün yedi gice yeme-içme oldu. Kırk baş kul, oğlu Uruz başına azad eyledi*”⁽⁷⁶⁾

Bütün bu yüksek, necib sıfatlar Oğuz'un hem üst hem de alt içtimai tabakalarının temsilcilerinin bir umumi, toplu hayat biçiminde yaşadıklarını ve savaşlara katılmalarda birleştiklerini göstermektedir.

(72) K.D.K., s. 18.

(73) K.D.K., s. 76.

(74) K.D.K., s. 43.

(75) Aynı yçr., s. 43.

(76) K.D.K., s. 84.

* *
*

Kitab-ı Dede Korkud'da kadınlar olayların en faal ve önde gelen kuvvetlerindendir. Burla Hatun, Banu Çiçek, Selcen Hatun v.s. kitapta tanınmış kahramanlar sırasında bulunurlar. Bunların üzerine konuşurken herşeyden önce, eserde kadınların genel konumundan, analık şerefinden, savaşçılığından, saf muhabbet nümunelerinden, aile namusu, fedakarlık v.s. gibi özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir.

Kadın-ana, destanda çok büyük bir gururla tasvir edilir. Ana hakkı, Tanrı hakkıyla beraber tutulur.⁽⁷⁷⁾ ve ana, tanrı derecesine yükselip mukaddesleştirilir. Bu ananın Oğuz cemiyetinde yüksek, şerefli bir yer tuttuğunu gösterir. Buradaki kadınlar aile şerefî, kadınlık namusu ve temiz sevgi uğrunda tevekülleri, sebatları ile yukarıda zikredilen mevkiye layık olduklarını gösterirler. Bunu herşeyden evvel Burla Hatun'un kişiliğinde açıkça görmek mümkündür.

“*Kazan Han'ın Evinin Yağmalanması Boyu*”nda düşman tarafından esir edilmiş Burla Hatun, aile namusu, kadınlık şerefî yolunda en ağır azaplar çeker, dayanılmaz ızdıraplar geçirir. Kazan'ın aile şerefini lekelemek için Şökülü Melik, Boyu Uzun Burla Hatun'u getirip, “*sağrak sürdürmek gerek*”-der. “*Boyu Uzun Burla Hatun bunu iştir, yüreğine, canına ateş düşer. Kırk ince belli kızın içine girdi, öğüt verdi, aydır :*

Hangimize yapışılırsa, Kazan'ın hatunu hanginizdir, kırk yerden avaz verirsiniz-dedi.”⁽⁷⁸⁾

Kızlar da öyle yapar. Bu sefer Şökülü Melik gazablanır, der; “*-Mere varın Kazan'ın oğlu Uruz'u dartın, çengele asın, kıyma kıyma ağ etinden çekin, kara kavurma pişirin, kırk beğ kızına iletin, her kim yemedi, odur, alın getirin sağrak sürün*”.

Burla Hatun bu sahneyi tasavvur ederken, dehşete düşer. Bir taraftan aile şerefî, diğer taraftan evlat hissi onu sarsar, yüreğinin parçası olan oğlunu sanki sınamak isteyerek der :

*“Oğul oğul, ay oğul
Bilirsen mi neler oldu?
Söyleştirler fısıll fısıll
Kafirlerin fi'ilin duydum
Dünlüyü altın ban evimin kabzast oğul*

(77) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 38, 136.

(78) Aynı Eser, s. 38.

Kaza benzer kızımın, gelinimin çiçeği oğul
Dokuz ay dar karnımda götürdüğüm oğul
On ay dedikte dünyaya getirdiğim oğul
Tolması beşikte belediğim oğul
Kafirler danışmışlar,
Kazan oğlu Uruz'u hapisten çıkarın
Boğazından urganla asın
İki dâlısından çengele sancın
Kıyma kıyma ağ etinden çekin
Kara kavurma edin
Kırk beğ kızına iletin

her kim yedi o değil, her kim yemedi o, Kazan'ın hatunudur, çekin döşeğimize getirin, sağrak sürdürüeyin, demişler. Senin etinden oğul yiyeğin mi?, yoksa sası dinli kafirin döşeğine gireyin mi, ağan Kazan'ın namusun sındırayın mı?, oğul hey!" (79)

Aile namusu ile evlat sevgisi arasındaki bu dehşetli azaba, işkenceye ana kalbi dayanmak mecburiyetindedir. Lakin onun için namus herşeyden yüksektir. Bu sebeple de, öz ciğer-paresinin idamına katlanan ana, sanki oğlunun gönlünün rızasını almak, yahut onu denemek istiyor. Oğlu ise namusu, tatlı canından üstün tutmakla, gayrette kahraman anasına layık olduğunu isbat eder; bu boyda kendi canını kurban etmeye hazırdır. hatta anasının bile bir sorgusu onu gazablandırır, yüksek mertlik gururu onda baş kaldırır. Namus hissinden doğan kızgınlıkla anasına cevap verir :

"Ağzın kurusun ana, dilin çürüsün ana
Ana hakkı Tanrı hakkı değilmeşeydi
Kalkubanı yerimden duraydım
Yakanla boğazından tutaydım
Kaba ökçem altına salaydım
Ağ yüzünü kara yire tepeydin
Ağzınla burnundan kan şorladaydım
Can tatlısın sana göstereydin
Bu ne sözdür
Sakin kadın ana

(79) K.D.K., Bakü, 1939, s. 38.

-der ve sonra metanetle ona yalvarır :

Menim üzerime gelmeyesen
Menim için ağlamayasan
Koy meni kadın ana çengele vursunlar
Koy etimden çeksinler
Kara kavurma etsinler
Kırk beğ kızının önüne iletsinler
Onlar bir yediğinde sen iki yeğil
Seni kafirler bilmesinler, duymasınlar
Ta ki, sası dinli kafirin döşeğine varmayasan
Sağrak sürmeyesen

Atam Kazan namusun sındırmayasan, sakın.' (80)

Bu, herşeyden önce Oğuz ailesinde kadının yüksek şerefini ve analık ulviyetini aks ettirmekle beraber, aynı zamanda uzun asırlar içinden geçip gelen büyük ahlaki simasını yansıtan, namus meselesi ile ilgili olan bir meseledir.

Ana, evladın hem terbiyecisi, koruyucusudur, hem de onu ölümün elinden kurtaran şefkatli bir tabibdir. Birinci hikayede bedhahların tahriki ile av yerinde ölümcül şekilde yaralanıp, kalmış Boğaç'ı dağ çiçeği ile ana sütü kurtarır. Burada yüksek bir benzetme vardır. Ananın büyüklüğü azametli dağlara, ana sütü ise taze dağ çiçeğinin temizliğine teşbihi edilir.

"Oğlanın anası emçeğini bir sığadı sütü gelmedi, iki sığadı sütü gelmedi, üçüncüde kendine zarb eyledi, kanı doldu, sığadı süt ile kan karışık geldi. Dağ çiçeği ile sütü oğlanın yarasına vurdular." (81)

Kahramanlar ve kızlar birbirlerini arayıp-bularak evlenirler ve yiğitlikte de birbirlerinden geri kalmazlar. Bu kızlar, delikanlılar gibi at süren, silah kullanan, vurup-yıkan yiğitlerdir. Kahraman, evleneceği kızın özelliklerini şu şekilde işaret eder : "Baba bana bir kız aliver ki, ben yerimden durmadan o durmuş gerek. Ben kara goç atıma binmeden, o binmek gerek. Ben vuruşa varmadan, o bana baş getirmek gerek." (82) Çoğu zaman yiğit sevdiği kıızı savaş meydanında, vuruşup -güreşip, imtihtandan geçirdikten sonra alır. Kız da böyle bir imtihtandan sonra erkeğini seçip, ere gider. Beğrek'le Banu Çiçek'in, Kan Turalı ile Selcan Hatun'un aşkı böyle bir münasebetle ilgilidir.

(80) K.D.K., Bakü, 1939, s. 38-39.

(81) Aynı Eser, s. 27.

(82) Aynı Eser, s. 49-50.

İşte bu saf, temiz karşılıklı muhabbet ve müşterek münasebetler esasına göre kurulmuş ailede sağlam bir yakınlık vardır. Kadın, erinin en sadık kalp dostu, dar günde arkası, onun dertlerinin ortağıdır. O, eri için tatlı canını esirgemeyen, gönül mülkünü şahlandıran bir varlıktır. "*Deli Dumrul Boyu*"nda bile bu sarsılmaz aile hayatının güzel manzarasının şahidi oluruz.

Allah ile aralarındaki şarta göre, kendi canı yerine başka bir can bulmakla kurtulacağı vaad edilen Deli Dumrul, önce baba ve anasının yanına gider; "*Dünya şirin, can aziz, canuma kıyabilmenem*"-diyerek ana ve babası onu reddederler. O, çaresiz kalarak vedalaşmak için iki oğlunun anası olan kadının yanına gelir. Vaziyeti ona nakledip, çocuklarını öper, helalleşmek ister. Bunu duyan hatunu son derece ulvi bir sadakat ve büyük muhabbet hissiyle ona karşı gelir, emsalsiz vefa örneği göstererek, aşağıdaki cevabı verir :

*Ne deyesen, ne söyleyesen
Göz açuban gördüğüm
Gönül verip, sevdiğim
Koç yiğitim, şah yiğitim
Tatlı damak verip, soruştuğum
Bir yasdıkta baş koyup emiştiğim
Karşı yatan kara dağı
Senden sonra ben neylerem
Yaylar olsam benim korum olsun
Soğuk-soğuk suların içer olsam
Benim kanım olsun
Altun, akçan harçlar alsam
Mere benim kefenim olsun
Tavla tavla şahbaz atın
Biner olsam benim tabutum olsun*

Senin o muhennet anan, baban bir canda ne var ki, sana kıymamışlar?

*Arş tanık olsun, kurş tanık olsun
Yer tanık olsun, gök tanık olsun
Kâdir Tanrı tanık olsun
Benim canım senin canına kurban olsun*"⁽⁸³⁾

Hatununun bu fedakârlığı karşısında Deli Dumrul da kayıtsız kalmıyor. Onun uğrunda şirin canını esirgemeyen sadakatli kadınına kıymıyor, onu, öz

(83) K.D.K., Bakü, 1939, s. 91.

canı kadar aziz tutup, Allah'a yalvararak; "*Alırsan ikimizin de canını bile algil, koyarsan ikimizin de canını bile koygil*"-diyor.

Deli Dumrul ile kadının birbirine olan bu ideal aile bağının sadelik, mertlik ve karşılıklı sevgi uğrunda fedakarlığı karşısında Allah, onların her ikisine 140 yıl ilave ömür verir. Böylelikle saf ve samimi aile muhabbeti gerçek manada ölüme galip gelir.

Dirse Han'ın ve Begil'in eşleri de kendi kocalarının dar gününde onların yakın dert ortağı, yürek dostu olur.

Umumiyetle, Kitab-ı Dede Korkud'da kadın, eski devir Azerbaycan, ayrıca bütün Doğu milletleri tarihinde, büyük Nizami yaratıcılığı ile şöhretlenen bir edebi-bedii yükseklikte durur. Bu da onun yüksek ahlakilik ve ulvi insanperverlik ruhunda yazılıp, yaratıldığına canlı bir misaldir.

Dede Korkud Kitabı'nda menfi tipler de büyük bir ustalıkla canlandırılmıştır. Bu, destanın yüksek bedii seviyesiyle ilgilidir. Müsbet şahsiyetler karşısında, güçlü, her bakımdan tamamlanmış menfi düşman tipleri durur. Bu tipleri dahili ve harici olarak iki mühim grupta genelleştirmek mümkündür :

Harici düşmanları da iki kısma ayırmak yerinde olur; a — Uzak düşmanlar-Trabzon, Düzmürt Kalesi, Tumanın tekfurları. b — Yakın komşular...

İster uzak, isterse de yakın düşmanlar diye adlandırdığımız bu menfi tiplerle Oğuz kahramanları tesadüfi durumlarda - şu veya bu tarafın etkisi yüzünden - karşılaşır ve mücadele ederler. Bu terslikler çoğu zaman dostluk münasebetlerinin, karşılıklı yakınlaşma şartlarının bozulması neticesinde olur. "*Kazan Han'ın Evinin Yağmalanması Boyu*"nda Şökülü Melik bir yağmacı ve eşkiya gibi Oğuz'a hücum edip, Kazan'ın var-devletini talan ederek, kadını, uşağını esir götürürse, "*Uşun Koca oğlu Segrek Boyu*"nda da suç Oğuz kahramanlarından Egrek'de olur. Yahut "*Kanlı Koca oğlu Kan Turalı Boyu*"nda, Uşun Koca Düzmürt Kalesine baskın yapar. Yakın komşular ile Oğuz kahramanları arasında düşmanlık bulunmamaktadır, denilebilir. Hiçbir yerde, Oğuzlarla onların yakın komşuları olan Ermeni ve Gürcüler arasında, savaşımlara tesadüf etmiyoruz. Aksine, Gürcistan Oğuz kahramanları için sığınılacak bir yerdir. Oğuz liderine hiddetlenen kahraman, ilk önce Gürcistan'a, Abhaz Eline gitmek istiyor. Kazan'ın oğlu Uruz, Begil ve başkaları Abhaz Elini, "*Kan Abhaz*" olarak adlandırıp, zor durumlarda oraya sığınmayı tercih ediyorlar.

Boyların birinde onaltı yıl aradan sonra vatana geri dönen Oğuz bezirganlarının mallarını, Gürcistan ağzında haydutlar soyarlar. Bunu elbette iki

komşu halk arasında düşmanlık tezahürü gibi düşünmek doğru değildir. Bu tür çeteler şüphesiz ki, Gürcistan'daki yerli ahalinin de mal-devletlerini yağma eden bir grup eşkıyadır.

Dini âdetler ve milli formalar, Oğuz kahramanlarının komşu Hristiyanlarla olan dostluğuna ciddi bir engel teşkil etmez. Uruz, babası Kazan'a kızıp, Abhaz Eline gitmek isterken, aynı zamanda keşişin elini öpüp, haç takacağını ve onların kızı ile evleneceğini de bildirir.

Umumiyetle, Oğuzlarla komşuları arasında birbirine kız alıp-vermek âdetinin mevcut olduğu gerçeği açık surette hiss olunur. Özellikle Bayburt Hisarı tekfurunu buna örnek verebiliriz. O, Beğrek'in üzerine hücum edip, onu zindana atmıştır. Çünkü Pay Biçen Beğ, güya Banu Çiçek'i kendisine vaad etmiş imiş. Beğrek, "Kırk yiğitle yiyip-içip oturur idi. Yarumasun-yarçımasun kafirin casusu bunları casusladı, varup Bayburt Hisarı Beğine haber verdi. Aydur :

— Ne oturarsız, sultanım? Pay Biçen evvel sana vereceği kızı Beğrek'e verdi. Bu gece gerdeğe girer, dedi" (84)

Kitab-ı Dede Korkud'un Vatikan nüshasında, Banu Çiçek'e kavuştuktan sonra, Beğrek'in geri dönüp, Bayburt Hisarı tekfurunun kızını da getirdiği kaydedilir. (85) Anadolu'da Almuşka reyonunda yaşayan Ermeniler arasında XX. yüzyılın başlarında bu konu hakkında rivayetler söylenirmiş. Bu rivayetlerde Almuşka bölgesindeki bazı Ermeni aileleri kendilerini, Beğrek'in işte bu kafir kızı ile izdivacından türemiş nesli sayarlarmış. (86) İki eşlilik hususiyetinin Dede Korkud kahramanlarının ahlaki prensiplerine zıt düşmesine bakmasak da, bu durum ilgi uyandırır.

Boylarda düşman zayıf ve çaresiz gösterilmiyor. Onlar bedence iri, döğüşken ve hatta komşuluk namına çoğu yerde önde gelen kişiler gibi de tasvir edilir. Mesela; *Kazan Beğ'in Tutsak Olduğu Boy*'da Tekfur, Kazan'ın elini kolunu bağlayıp, onu zindana atar. Ama Kazan'ı öldürmez, ona "And iç ki, bizim elimize yağılığa gelmiyeceksin, hem bizi öğ, Oğuzu sındırgil. Seni koyuvereyin var güt" (87)-diyor. Kitapta Şökülü Melik'den başka Oğuz ile esas

olarak yüz yüze gelen harici düşman yoktur. O, hem dahili hem de harici düşmanların Azerbaycan halkının tarihinde genelleştirilmiş folkloristik temsilsidir.

Kitapta daha korkutucu olan ve Oğuz hayatı için engel çıkaranlar, dahili düşmanlardır. Bunlar daha ilk boyda görüldüğü üzere Oğuz'u içten dağıtmak, mahvetmek veya parçalamak isterler. Dirse Han'ın kırk namert nökeri, saray adamları, Kazan'ın dayısı Aruz Koca v.s. bu menfi tipler grubuna dahildir.

Tepegöz gibi yarı-insan suret, Azrail, peri kızı, gibi masal tipleri Oğuz'un hem iç ve hem de dış düşmanlarının temsilcileridir.

Kırk naibi, Dirse Han'ın önce oğlunu, sonra ise kendisini mahvetmek, onun bütün hazinesini ele geçirmek ister. Ancak onun vefalı hatununun akıllı tedbirleri ile bu büyük düşmanlığın önü alınır. Kırk nöker, âdice istismar edilen aşağı kitle mensubu değil, saray ayanları, askeri birlik liderleridir. Onların cinayetskâr hareketleri baba ile oğulun sağlam sevgi ve hemfikir oluşlarına karşı çekememezlik ve bedhahlıktan doğar.

Dahili düşmanlar sırasında Tepegöz'ü de göstermek gerekir. Oğuzun kendi içinden türeyip, baş kaldıran Tepegöz, Oğuz için daha gaddar bir varlıktır. Bu, Oğuz hayatı içerisinde, Oğuz'un kuruluşu dahilinde ortaya çıkan ve ülkeyi mahvetmek isteyen yarı insani bir beladır. Ona ne ok batar, ne kılıç keser. Dünya edebiyatında tarihiliği, amansızlığı ile şöhret bulmuş Tepegöz, en acımasız ve yenilmez düşman tipidir. (*) O az kalsın, bütün Oğuz'u, onun muzafer kahramanları ile birlikte yiyip, mahveder. O, köklü ağacı yerinden söken, çok büyük güce sahip acaib bir mahluktur. Tepegöz'ün, Aruz'un çobanından türeyip, dünyaya gelmesi, Oğuz'un içerisinde şiddetli iç çatışmalar olduğunu, Oğuz birliğinin içten sarsılmaya maruz kaldığını göstermektedir. Bu fikri Aruz Koca ile Kazan başta olmak üzere Oğuz'un iki kısma bölünüp, yüz yüze çarpışması gerçeği de ortaya koyar. Bir yağma merasimine iştirak etmemesi yüzünden daima aynı hakimiyet dahilinde birleşen Oğuz kahramanları, İç Oğuz ve Dış Oğuz diye ikiye bölünür ve döğüşür, bazı ünlü kahramanlar aradan çıkar. Lakin netice itibarıyla Oğuz kendi varlığını koruyup, kollayabilir. Ne yenilmez gibi görülen Tepegöz, ne de Oğuz'un bazı serkaderlerini kendi tarafına çeken Aruz Koca, Oğuz'u dağıtamaz. Çünkü bu el'in umumi birlik kudretine dayanak olan, bütün kahramanların umumi gay-

(*) Bulgaristan Telgraf Acentesinin verdiği bilgiye göre ülkenin arkeologları arkeolojik kazıların birinde bir Tepegöz iskeletine rast gelmişlerdir. 172 santimetre boyu olan bu insan iskeletinin alınının ortasında tek bir göz vardır. ("Vışka" Gazetesi, Bakü, 8 Ağustos, 1973)

(84) K.K.D., 1939, s. 53-54.

(85) M. ERGİN, Dede Korkud Kitabı, s. 52.

(86) Bak: V.M. JİRMUNSKİ, Oğuzski Geroičeskiy Epos", s. 209; E. ROSSİ, II Kitab-ı Dede Korkut, s. 58; M.H. TAHMASİB, "Dede Korkud Boyları Hakkında", s. 48.

(87) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 144-145.

ret ve yiğitliğine güvenen halk cemiyeti idi. Bu cemiyet halk edebiyatının be-
dii gücünden kuvvet alır, gittikçe daha da yükselir. Oğuz düşman üzerinde
galaba çalar; dağılıp parçalanmaz. Önemli miktarda kayıplar pahasına da olsa
destanın sonunda Kazan Han'ın liderliği altında Oğuz Elinin hakimiyet birliği
daha da kuvvetlenir ve sarsılmaz olur.

Ayrı ayrı boylara iştirak eden Hızır, Allah, Azrail ve Peri kızı gibi dinî
unsurlar da Kitab-ı Dede Korkud'da çok büyük bir ustalıkla verilmiştir.

"*Dirse Han Oğlu Boğaç Boyu*"nda, Hızır, Halk edebiyatında olduğu şekilde
hayırseverlik timsali olarak verilir. O, av yerinde kimsesiz, ölümcül düşüp
kalmış Boğaç'ı himaye eder, kurttan-kuştan korur ve dağ çiçeği ile ana sütünü
derman buyurmakla onu ölümden kurtarır.

Peri kızı da aynı şekilde, şifahi halk edebiyatındaki bilinen esatiri mevkii
ile canlandırılır. Zahiren çekici olan bu tip, manen rezil ve kötüdür. Simaca
güzel olan bu suretin insanla münasebetinden dehşetli bir kötülük kuvveti vücuda
gelir. Ancak insanın gücü, aklın ve idrakin kuvveti onu mağlup eder.

Deli Dumrul boyuna iştirak eden Allah ve Azrail de çok ilgi çekici şekilde
sunulmuştur. bu esatiri sûretler canlı bir varlık gibi gösterilir. Akıla, idrake
sahip olan insanın, bütün bu varlıkların yaratıcısı sayılan Allah ve onun gö-
revlisi Azrail'le münasebetleri ve neticede kendi ömrünü uzatırabilmesi bu-
rada en çok dikkati çeken yüksek fikri oluşturur.

Ayrı ayrı boylara katılan bütün bu tipler kompleksi, bütün bir efsanenin,
umumi bir halk destanının, mükemmel kuruluşa sahip, ebedi bir sanat ese-
rinin hareket verici kuvvetleridir.

Burada her bir tipin kendi yeri, mevkii vardır. Bunların her biri kendi
katında genelleştirilmiş suretlerdir. Tiplerin kâmilliği ve hadiselerin bitişi Kitab-ı
Dede korkud'un müstakil bir halk hikâyesi olduğunu açık şekilde gösterir. Eğer
bu destan, araştırmacıların dediği gibi⁽⁸⁸⁾ doğrudan doğruya umum-Türk
"Oğuznâmesi"nin bir parçası olarak düşünülüyor ise, onda muhtelif destan-
lar silsilesinden ibaret olmuş bu eserin büyüklük ve azametini tasavvur etmek
zor değildir. Dede Korkud Kitabı'nın kendisi müstakil bir halk edebi âbidesi
olup, Azerbaycan Halk yaratıcılığının kıymetli nümunesidir.

Bütün hikâyelerin mazmunu ve tiplerin karakterinden açıkça görülür ki,
burada en eski devirlerden başlayıp, bu eserin son yazıya geçirilme zamanına

kadarke içtimai-tarihi hayat şartları, şifahi halk edebiyatı vasıtası ile
canlandırılmıştır. hikâyelerin en esas teması, Azerbaycan halkının milli
teşekkülü devrinde, onun topraklarında yazılmış bu destanda, Oğuz memle-
ketinin birliğini koruyup, saklamak ve adaletli bir hakimiyet, dinç bir yaşayış
ve insanperverlik duygularını sağlamlaştırmaktan ibarettir.

Boylarda bütün suretlerin kahramanlığı işte bu yüksek idealin hayata geçiril-
mesi uğrunda hak yolunda yürüme ve fedakârlığa hasredilmiştir.

(88) H. ARASLI, "Kitab-ı Dede Korkud", Revolusiya ve Kultura, s. 62.

IV. B Ö L Ü M

KİTAB-I DEDE KORKUD'UN BEDİİ HUSUSİYETLERİ

1 — Hikâyelerin (Boyların) bazı şekli alametleri hakkında

Kitab-ı Dede Korkud, forma ve mazmun açısından kendine has özelliklere sahiptir. O, halkın asırlar boyu yaratıp-yaşattığı şifahi halk edebiyatı örneği olmak hasebiyle, Azerbaycan yazılı edebiyatının da bazı alametlerini özünde aks ettirir.

Kitabın mevcut nüshasının bir dizi mühim şekle ait alametleri :

Metinde şiir kısmının üstünlüğü, nesirde nazım özelliklerinin, sec'lerin, satırbaşı ve satır içi dahili kafiyelerin çokluğu, bütün hikâyelerin eskiden ilk şifahi tarzda, nazım şeklinde olduğunu ihtimal etmeye hak kazandırır.

Kitabın daha ilk hikâyesinin, ilk cümlelerinden başlayarak, görünüş itibariyle nesir gibi dikkati çeken kısımlarda, manzum formanın esas hususiyetleri kendini gösterir. Prof. M.V. Jirmunski, "Manas", "Alpamış" gibi destanlarda da mevcut olan bu hususiyeti, nesrin dahili ahenkdarlığını temin eden tasvirin, şiirimsi ifadesi gibi değerlendirir.⁽¹⁾

Bu husus, destan tiplerine bakıldığında veya onları sıfatlandırmak aşamasında daha çok hissedilir. Beğrek'in, nişanlısının toy meclisine gelip, çıktığı sahnede Kazan Han'a söylediklerine dikkat edelim :

*Kalmış yiğit arkası
Bize mesken umudu
Bayındır Han'ın güğeyisi
Tülkü kuşun yavrusu
Türkistan'ın direği
Ümmet soyunun aslanı
Karaçuk'un kaplanı*

(1) V.M. JİRMUNSKİ, "Oguzskiy Geroičeskiy Epos i Kniga Korkut", Kniga Moego Deda Korkuta, M., 1962, s. 246.

*Konur atın iyesi
Han Uruz'un babası
Hânım Kazan
Ünüm ünle
Sözüm dinle
Alan sabah yerinden durmuşsan
Ağ ormana girmişsen
Ağ kovuğun budağın(dan)
Burgubuyan kesmişsen
Cüğbacuğun eymişsen
Ağ çadırın kurmuşsan
Adın gerdek koymuşsan⁽²⁾...*

görüldüğü gibi bu, esasen yedilik şeklinde söylenmiş, manzum parçadır. Bu tür yedilik şiir tarzı (7=4÷3) Azerbaycan şifahi halk edebiyatında en çok yayılmış sayacı sözlerde ve sicillemelerde kullanılmıştır.

*Selam aleyk say beyler
Bir-birinden yey beyler.
Saya geldiniz gördünüz
Salam verdi aldınız.
Alu tepel goç guzu
Sayacıya verdiniz,
Siz sayadan görhmusuz
Safa yerde gonmusuz,
Safa olsun yurdunuz
Ulumasın gurdunuz
Aç getsin alanınız
Toh gelsin çobanız.⁽³⁾*

konuşma tarzı ve forması itibariyle bu parçaların yakınlığı dikkati çeker. Sicillemelerde de aynı forma benzerliğini görmek mümkündür.

*Üşüdüm ha üşüdüm
Dağdan alma düşüdüm
Almacığım yediler
Mene cürüm ettiler*

(2) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1962, s. 62.

(3) F.B. GÖÇERLİ; Balalara Hediye, Bakü, 1912, s. 91-92.

*Men cürümden bezmişem
Derin guyu gezmişem
Derin guyu fil-fili,
Fil-fili Urum dili
Urumdan geçen atlar
Ağzında yüeni çatlar... v.s.*

Bu parçaların lirik forma bakımından yakınlığı göz önündedir.

Kitapta, daha bir çok yerde fazla fazla tesadüf ettiğimiz nesir parçaları sayılan kafiye, vezinli cümle ve ifadelere rast gelebiliriz :

“Oğul sen kız istemezmişsen, bir cilasın bahadır, istermişsen, y e y e s e n, i ç e s e n, h o ş g e ç e s e n,”⁽⁴⁾ “Bir kıyamet savaş oldu, meydana dolu baş oldu.”⁽⁵⁾ “Gördüler ki gucuştular, görüştüler, kazılık atlar biniştiler”...⁽⁶⁾

Yahut her boyun bitişine dikkat edelim : “Onlar dahi bu dünyadan gelip, geçti. Kervan gibi kondu göçtü. Ecel aldı yer gizledi. Fani dünya kime kaldı”.⁽⁷⁾ v.s.

Dede Korkud Kitabı'nın bütün neşirlerinde, nesir gibi verilen bu parçaların şiire yakınlığı inkâr edilmez bir gerçektir. Bunların sayısını onlarca veya yüzlerce çıkarmak mümkündür. Umumiyetle demek gerektir ki, Dede Korkud destanlarında metnin nesir ve şiir olarak iki şekilde ayrılması ilk defa onu neşreden Muallim Rıfat tarafından yapılmıştır. Prof. Hamid Araslı ise bunu daha da geliştirmiştir. Mesela, Muallim Rıfat'ın yayınında 24. sahifede 2 mısra, 65. sahifede 2 mısra, 71. sahifede 2 mısra, 88. de 13, 75. sahifenin tamamı, 91. sahifenin tamamı, 93. sahifede 7 mısra, 141. sahifede 9 mısra, 144. de 6 mısra, 146. da 18 mısradan ibaret nazım kısmı, nesir şeklinde verildiği halde; Bunlar H. Araslı'nın neşrinde 33., 73., 83., 89., 90., 132., 137., ve 188. sahifelerde şiir halinde ayırt edilmiştir. Fakat yine de onlarca mısradan ibaret şiir şekilli parçalar nesir biçiminde kalmıştır.⁽⁸⁾ Bununla beraber eğer 1939 Bakü neşrini göz önünde bulundurursak, burada umumi metnin nazım kısmı, nesir kısmından çok çok fazladır. Mesela 19 sahifeden ibaret olan “Kazan

Beğ'in oğlu Uruz Beğ'in Tutsak olduğu boy”unda 10 sahife tamamen, 4 sahife ise kısmen nazımdan ibarettir. Burada ancak 6 sahife nesir tarzındadır; 12 sahifeden ibaret olan “Salur Kazan'ın Tutsak Olduğu Boy”da da 5 sahife bütünlükle, kalanları kısmen şiirden ibarettir. nesirde sözlerin bedii dizilişi, ifadelerin musiki uyumluluğu ve tasvirin tiplerleri öyle ustalıkla verilmiştir ki, onu şiirden ayırmak bile güç olur.

Yeğenek “düşünü yoldaşlarına söyledi, görelim hanım ne söyledi. Aydır :

*Yoldaşlarım, gafillice kara başım
Gözüm uykuda iken düş gördüm
Ala gözüm açuban dünya gördüm
Ağ boz atlar çapdılar, alplar gördüm
Ağ ışıklı alpları yanıma saldım
Ağ sakallı Dede Korkud'dan öğüd aldım
İreli yatan kara dağları aşdım
İreli yatan Kara Deniz'e yettim
Ağaçdan gemi yon(d)dum
Gömleğim çıhardıb yelken gurdum
İreli yatan denizi deldim, geçdim
Öteki kara dağın bir yanında
Alnu başı balgar bir er gördüm
Kalkıban yerimden örü durdum
kargu dilli öz süngümü kapdım
Karşılaya ol ere vardım
Karşısından ol eri sancası vakit döndüm
Göz ucu ile ol ere bahdım
Dayım Emen imiş. Onu bildim
Döndüm ol ere selam verdim”.⁽⁹⁾*

Burada, başta “söyledi, görelim hânım ne söyledi” ifadesinin özü, bedii forma olarak gösterir ki, kahramanın sözleri şiirle söylenmektedir. İşte bu tarzın talebi sebebiyle, Emen de Yeğenek'e cevap verirken ozanın “söylemiş, görelim ne söylemiş” sözlerinden sonra kendi fikrini şiirle ifade eder.

Ancak, bütün esas neşirlerde Emen'in cevabı şiir şeklinde yazıldığı halde, aynı münasebet ve uygunlukla söylenilmiş Yeğenek'in sözleri nesir parçası

(4) K.D.K., s. 93.

(5) K.D.K., s. 83.

(6) K.D.K., s. 142.

(7) K.D.K., s. 30.

(8) Bunların birçoğu Kitabın 1958 Türkiye Neşri ve 1962 Bakü Neşrinde düzeltilmiş ancak tam olarak düzene konulmamıştır.

(9) K.D.K., s. 108.

gibi gösterilmiştir. Halbuki bunlar birbirinden hiç farklı değildir. Bundan başka, aynı formda sözlerin satır içi ahengi, dizilişi ve mısra bölünüşüne göre hemen bu tipte olan daha bir çok parçalar şiir biçiminde göz önüne alınıp, nesir kısmından ayrı tutulmuşlardır :

Han kızı Kazan üzerine geldi, aydır :

Kara aygırın cılavusunu mana dartgil, yiğit

Berk tutup yüzüne bakgil, yiğit

Altındaki kara aygırı mana vergil, yiğit

Elindeki sur cidanı mana vergil, yiğit

Eynindeki göy poladını mana vergil, yiğit

Bu günümde ümid olagil mana

Kalaba ülke vereyim sana. -dedi⁽¹⁰⁾

Bu parçalar forma itibariyle birbirinden az sayılır. Onlarca yerde nesir kısımlarında satırbaşı iç kafiyelere, *redifli* ifadelerle rast gelmek mümkündür :

“Oğlu olanı ağ otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun”⁽¹¹⁾ veya, “Kargu gibi kara saçım uzanır gördüm”⁽¹²⁾ Buradaki her iki misalde, cümle terkinde arka arkaya gelen ifadelerin ilk kelimelerinin ilk heceleri birbiri ile kafiyelenmiştir :

“oğ-(lu)-ağ(otağa), kız(ı)kız(ıl) otağa; Kar(gu), kar(a) saçım” sözleri bu tür söz uzlaşması (*alternatisya*), aynı benzer sesin peşpeşe gelen sözlerin ilk hecelerinde, hemsins tekrarında tezahür eder ve bunları uzlaşan sessiz harflerin adı ile, *“b”leşme, “k”laşma v.b. gibi adlandırmak gerekir. Mesela; “Boyu uzun Burla Hatun bunu işitti”⁽¹³⁾, “Kazan’ın kara bağı sarsıldı”⁽¹⁴⁾.*

Buradaki birinci misalde *“b”leşme*, ikincisinde ise *“k”laşma* hadisesi göz önündedir. Bu olaya şiir parçalarında daha çok tesadüf edilir :

“Soğuk soğuk sularını sorar olsan içet kimin?”⁽¹⁵⁾

“Elli bin er yağı gördümse el vermedim

Altmış bin er gördümse ayışmadım

Seksen bin er gördümse seksenmedim

(10) K.D.K., s. 81.

(11) K.D.K., s. 16.

(12) K.D.K., s. 31.

(13) K.D.K., s. 32.

(14) K.D.K., s. 31.

(15) K.D.K., s. 58.

Doksan bin er gördümse donatmadım”⁽¹⁶⁾ v.s.

Başka türlerde de, mesela atalar sözü ve *tapmacalarda* da buna rast geliriz : *“Kuduran kırk gün gider”, “Garişganın gahmarı”, “Kara koğuk, karnı yark”, “Allah kalan elli yıl kalar?”, “Telesen teleye düşer”* gibi...

Yazılı edebiyatta, Ş.İ. Hitayî de bu bedii üsülden çok istifade etmiştir :

“Can şekerim sevgili yarım canımın canıdır”⁽¹⁷⁾

“Bu Hitayi hestedil der haki on turfanda bağ”⁽¹⁸⁾

“Her subh-ı dem ki, guy-i senemden seba gelir”⁽¹⁹⁾

Şiirde seslerin alternatifini çağdaş Azerbaycan şiirinde de görebiliriz. *“Çağıl daşlı yay(la)ları Çapayev çapa-çapa...”⁽²⁰⁾ gibi...*

Kitab-ı Dede Korkud’da bedii formanın en ayıracısı hususiyetlerinden biri de, müellif sayılabilecek ozanın-söyleyicinin müstakil ifadelerinde *“dedi”* haber şeklinin kullanılmasıdır. Kaydetmek gerekir ki, kitapta mükemmel bir hikâye etme (*tehkiye*) sistemi mevcuttur. XX. asra kadarki Azerbaycan Edebiyatında nesrin bilinen örneklerinde *“dedi”*, müellif ifadesi daima tiplerin konuşmasından önce verilir. Fuzulî’nin *“Şikayetnâme”*’inde,⁽²¹⁾ M.F. Ahundov’un *“Aldanmış Kevakib”*’inde⁽²²⁾ *“dedi”* şeklinde, E.B. Hakverdiyev’in *“Ata ve Oğul”*, *“Hortd’un Cehennem Mektupları”*⁽²³⁾ v.s. eserlerde bunu görmek mümkündür.

Dede Korkud Kitabı’nda ise aynı mânâda *“dedi”* haberi öncesinde *“aydır”* sözü kullanılır :

“Basat koçun başını Tepegöz’ün eline sundu, Tepegöz boynuzdan berk tutdu kaldıracak, boynuz deri ile elinde kaldı. Basat, Tepegöz’ün budu arasından sıçrayıp çıktı. Tepegöz, bunu götürüb yere çaldı. Aydır :

— Oğlan kurtuldun mu?

(16) K.D.K., s. 142.

(17) Şah İsmail Hitayî, “Eserleri”, Bakü, 1946, s. 79.

(18) Aynı Eser, s. 109.

(19) Aynı Eser, s. 99.

(20) R. RÜSTEM, “Şairler”, I. c. Bakü, 1954, s. 123.

(21) FUZULÎ, “Eserleri”, I. c., Bakü, 1958, s. 302.

(22) M.F. AHUNDOV, “Eserleri”, I. c., Bakü, 1938, s. 51.

(23) S.B. HAKVERDİYEV, “Eserleri”, III. c., Bakü, 1941, s. 9, 49.

Basat aydır :

— Tanrım kurtardı.

Tepegöz aydır :

— Mere oğlan, al şol parmağımdaki yüzüğü parmağına tak. Bana ok ve kılınç kâr eylesin.

Basat aldı yüzüğü parmağına geçirdi.

Tepegöz aydır :

— Oğlan, yüzüğü alıp, taktın mı?

Basat aydır :

— Takdım.

Tepegöz, Basat'ın üzerine kodı, hançerle çaldı, kesti. Gördü kim yüzük yine Tepegöz'ün ayağı altında yatar.

Tepegöz aydır :

— — Kurtuldun mu?

Basat aydır :

— Tanrım kurtardı. ⁽²⁴⁾

Burada “aydır” haberi aynen “dedi” yahut “diyor-der” mânâsında kullanılmıştır. Ancak bu misalde maksat hâlâ tamamlanabilmiş değildir. O, Basat ile Tepegöz arasında süren konuşmanın orta kısımlarından ayrı tutularak yapılmış, tamam olmayan bir parçadır. Kitab-ı Dede Korkud’da her zaman, esasen dolaylı ifadenin öncesinde “aydır”, sonunda ise “dedi” müellif haberi bulunur.

Boyların hem şiir, hem de nesir hissesinde mevcut olan bu tür ifade kompleksinde, fiilin şimdiki zaman şekli ile yakın geçmiş zaman şekli müşterek, aynı yerde kullanılır. Müellif-ozan, konuşan destan tipine söz verdikten sonra kendi sözüne “ayıtmak=demek” fiilinin şimdiki zaman şekli olan “aydır=diyor” ifadesi ile başlayıp, “demek” fiilinin geçmiş zaman biçimi olan “dedi” haberi ile konuşmasını bitirir.

Kanturalı sermerdi, uyandı, örü durdu. Aydır :

(24) K.D.K., s. 118.

— Ne söylersen, görklüm dedi.

Aydır :

— Yiğidim üzerine yağı geldi, uyarmak benden, savaştan hüner göstermek senden -dedi...⁽²⁵⁾

Kitapta, çok az durumlarda karşılıklı konuşma değil, tasvir karakteri taşıyan dolaylı ifade öncesinde “aydır” sözü olmayıp, ancak sonu “dedi” haberi ile tamamlanır.

“Bezirganlar ardından baka kaldılar, vallah yahşi yiğit, mürüvvetli yiğit -dedi.”⁽²⁶⁾

Başka bir misal; “Boz aygırlı Beğrek çapar yetti, -çal kılınçın ağam Kazan yettim -dedi.”⁽²⁷⁾

Bütün bu misallerde önce konuşan kişinin ismi, sonra sözleri, daha sonrada müellifin “dedi” haber kelimesi gelir.

Bazen öyle olur ki, konuşma cümlesi “dedi” haberinden sonra da devam ettirilir :

“Kazan Beğ’e haber oldu :

— Sultanım deli ozan yemeği döktü dediler, şimdi de kızlar yanına dahi gelmek ister.”⁽²⁸⁾ İlgi çekici olan husus, Dede Korkud Kitabı’nda dolaylı ifadeyle ilgili olan bu tasvir tarzına, klasik şiirimizin epik örneklerinde, özellikle Şah İsmail Hitayi’nin “Dehname” isimli manzum hikâyesinde rastlamamızdır.

Aydır ki :

— Beli, seba menem-der;

Sözüm, yetirim, hanı senem-der⁽²⁹⁾

Devam edici formaya misal :

“Gelsin-dedi, ol özü buraya

Şayet ki, sözün ona yaraya”⁽³⁰⁾

(25) K.D.K., s. 45.

(26) K.D.K., s. 45.

(27) K.D.K., s. 39-40.

(28) K.D.K., s. 63.

(29) Ş.İ. Hitayî, “Dehname”, Bakû, 1948, s. 56.

(30) K.D.K., s. 62.

veya :

"Ahsent dedim, ey a vefadar

Men muntezirem, oturma dur, var."⁽³¹⁾

Burada açıkça görünür ki, birinci örnekte dolaylı ifadenin başında "aydır ki", sonunda "der", yani diyor haberi durmaktadır. İkinci ve üçüncü misallerde ise vasıtalı söz, dedi fiilinden sonra da devam ettirilir.

Bu sonuncu formaya realist Azerbaycan nesrinin ancak XX. yüzyıldan sonrakı örneklerinde tesadüf edebiliriz. Ve bu tek tek yazarların hikâye üslubuna has olan bir sanatkarlık hususiyeti gibi kendini gösterir :

"Afife onu dinledikten sonra : Emin olabilirsiniz-dedi, Bağdat'ta iflas eden tacirler, şehzadeler, halife aileleri binlerce, kıymetli şeyler de bunların elindedir."⁽³²⁾

XX. asırdan sonra nesrimizde ise bu hikâye formasına, ancak yaşayan ri-vayet ve hadiselerde rast gelmek mümkündür.

Umumiyetle, Kitab-ı Dede Korkud'da gördüğümüz yukarıdaki hikâyeleştirme forması Azerbaycan Edebiyatının klasik örneklerinde de kendisini göstermiş, edebi bir anane gibi istifade olunmuştur.

Dede Korkud hikâyelerindeki şiirler de, alışılmamış bir forma hususiyetine sahiptir. Öncelikle burada Aruz veznine tesadüf olunmaz. Metindeki bütün şiirler hece veznindedir. Ancak bunlar formaca gelişmiş ve tamamlanmış değildir. Kitapta 4 heceden tutun, 19 heceliye kadar muhtelif ölçüde mısralara rast gelinir. Bunların hiç biri, her hangi bir şiir parçasının vezin esasını teşkil etmez. Bir şiirde muhtelif terkipli, muhtelif miktarda hecelere sahip mısralar vardır. İster mısraların bütünü, ister şiirin umumi bölünme tarzına ve isterse de kafiye ahen-gine göre, çağdaş edebiyat kaidelerine uygun, forma itibariyle tam mükem-mel bir şiire burada rastlamak mümkün olmaz. Aynı parçada hem *mesnevi* şekli, hem *koşmanın* ilk biçimi, hem de mısraların muhtelif hece terkihi, ka-fiyelenme forması, kendini gösterir. Aşağıdaki parçaya dikkat edelim :

Yücelerden yücesin... ... (7 hece)

Kimse bilmez nicesin ... (7 hece)

Çok cahiller seni gökte arar, yerde ister ... (14 hece)

Sen hod müminlerin gönlündesin ... (10 hece)
Daim duran Cabbar Tanrı ... (18 hece)
Ulu yollar üzerine imaretler yapayın senin için ... (18 hece)
Aç görsem doyurayın senin için ... (11 hece)
Yahınçak görsem donatayım senin için ... (13 hece)
Alırsan ikimizin canını bile algil ... (13 hece)
Koyursan ikimizin canını bile kogil ... (13 hece)
Keremi çok Kadir Tanrı ... (8 hece)

Fikir bitişleri ve şekle ait hususiyetlerine göre şartlı olarak 3 *bende* böldüğümüz bu parça Kitab-ı Dede Korkud'daki şiirlerin mükemmelliğinden ileri gelir, denilebilir. 12 mısradan ibaret olan bu parçada 4,7,8,10,11,13,14 ve 18 hece terkihiine sahip, sekiz muhtelif ölçülü mısra türü vardır. İlk iki mısrayı göz önüne almazsak, kafiyele de çok zayıf ve kötü durumdadır. Görüldüğü üzere bütün kalan şiirlerde olduğu gibi, burada da şiirin forması değil, *mazmunu* esas alınmalıdır.

Kitaptaki bütün şiirlerde bend bend ayırma biçiminin mevcut olması, bun-ların koşma şeklinde ozan-aşık havaları ile, kopuzla icra olunduğunu göste-rir. Bu şiirleri hacim itibariyle gözden geçirir isek görürüz ki, bunlarda mısraların sayısı ikiden, yirmişe kadar çıkabilir. Eğer, Kazan Beg'in evinin yağmalanması hikâyesinde Karaçuk Çoban'ın dilinden söylenen

*Alındaki alaca atın ne öğersen
Ala başlı geçimce gelmez mana..."*

mısraları ile başlayan şiir, iki-iki bendlenirse, XI. hikâyede Kazan Han'ın tutsak olduğu zaman söylediği meşhur 6 bendden ibaret olan şiirin birinci bendi 17, ikinci bendi 23, üçüncü bendi 21, dördüncü 18, beşinci 15 ve sonuncu bendi 9 mısradan ibarettir. Mısraların hece hacmi ise daha da muhtelif olup, 4 heceden 17 heceye kadardır.

Kitapta verilmiş şiir nümunelerinde, ayrı ayrı şiirlerin terkihiinde rast-ladığımız 7 ve bazen de 8 heceli mısralar, hece vezninin bugünkü yapısına uygun gelir.

Elbette şiirlerdeki bu vezin ve ahenk bozukluğu, bir taraftan söyleyicinin yahut katiplerin tahrifi yüzünden baş vermişse, diğer taraftan aşık-saz şairi ifadeciliğinin uzlaştırmacı karakteri ile de ilgilidir. Hamid Araslı bu sebeple şöyle yazar :

(31) K.D.K., s. 81.

(32) M.S. ORDUBADİ, Kılınç ve Kalem, II. c. Bakü, 1948, s. 182.

"Ozanlar-aşıklar, bu destanları saz-kopuz çalıp söyledikleri zaman manzum kısımları okurken kelimeleri musikinin ahengine göre uztatıp, kısaltuklarından şiirin veznine o kadar da ehemmiyet vermemişler." (33)

Bu fikir tamamiyle doğrudur. Hâlâ şimdi de, aşık her hangi bir koşmayı muayyen saz havası ile okurken nice bir hecesi fazla veya eksik olan bazı mısraları kendi avazları ile öyle örtbas ederler ki, dinleyici bunun kesinlikle farkına varamaz. Mesela, Aşık Ali'nin beşlik şeklindeki "Pambığ" adlı şiirini ele alalım: (34)

Bir ağa tat tutardı, koyardı üstüne senin	—15 hece
Sen yanardın, o yazığ da yanardı tüstuna senin	—16 hece
İşledirdi, hakk vermezdi düşmanın dostuna senin	—16 hece
Tanrı da bir taraftan girmişdi kaskına senin	—15 hece
Esdirdirdi başın üste o kara yelleri pambığ	—16 hece

21 bendden ibaret olan bu şiirin hiç bir bendinde mısraların sayısı aynı değildir. Ya 15 ya da 16 heceden ibarettir. Elbette bunu saz havasında okuyan aşık, birçok farkı kendi sesi, avazı altında, motifi bozmadan okuyabilir. Ancak bir mısrası 4 yahut 7 heceli, diğer mısrası ise 18 veya 23 heceli olan bir şiiri hiç bir ozan şimdi gördüğümüz belirli kalıpdaki ölçülü koşmalar için sabitleşmiş saz havalarında, aynı motifle okuyamaz. Dolayısıyla, Dede Korkud boylarındaki şiirler öyle bir halk musikisi biçiminde okunmuştur ki, burada en kısa ve en uzun mısraları aynı avaz içerisinde ifâ etmek mümkün olmuştur, şeklinde bir neticeye ulaşabiliriz.

Bu şiirlerdeki halk tahayyülü, halkın estetik hisleri son derece samimi, temiz ve zarif bir musiki ahengi ile seslenmektedir. Şiirde nesrin sıralanması şeklinde oluşup, meydana gelen bu tür halk yaratıcılığı eserleri, sonraları git-tikçe yeni yeni estetik talepler esasında daha da olgunlaşmış ve oturmuş bir bedii şekil alma biçiminde inkişaf etmiştir.

Nihayet kaydetmek gerekir ki, Kitab-ı Dede Korkud'da boyların sayısı, başlıkların ifadesi gibi halk hikâyesi kuruluşunda gördüğümüz edebi forma hususiyetleri, Azerbaycan Edebiyatının hem şifahi destan örneklerinde, hem de yazılı tarih eserlerinde, henüz XIX. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Köroğlu Destanı'nın ilk yazıya geçirilmiş örneğinin 12 kısımdan müteşekkil olması, (35) Mirza Adıgüzel Beğ'in "Karabağname"sinin bir mukaddime ve

12 hissedilen ibaret olması ve bütün başlıkların Dede Korkud'daki gibi "beyan eder" haber cümlesi ile başlaması (36) bu bakımdan dikkati çeker.

2. Bedii Tasvir ve İfade Vasıtaları

Kitab-ı Dede Korkud sadece şifahi halk edebiyatının değil, aynı zamanda Azerbaycan yazılı edebiyatının da bir dizi edebî-bedii özelliklerini özünde aks ettirir. Çünkü, "Bu destanlar Azerbaycan şifahi halk edebiyatının değerli örnekleri olduğu gibi, Azerbaycan yazılı edebiyatının da eski örneği olarak büyük bir öneme sahiptir." (37)

İşte bu sebeple, Dede Korkud Hikâyelerinde klasik edebiyatımızda Hitayî ve Fuzulî gibi büyük sanatkarların epik-lirik eserlerinde gördüğümüz güçlü bedii tasvir vasıtaları ve yüksek bedii renklere rastgeliriz. Kitapta ister şiir, isterse de nesir kısımlarında halk edebiyatı yaratıcılığından gelen bu estetik tasvir vasıtaları, portreler, ahval-i ruhiyeler epizotlar, ric'at ve hâşiyeler, tabiat tasvirleri, müellif ve tiplerin konuşmaları şeklinde kendini göstermektedir.

Ayrı ayrı hikâyelerde ilk sırada kuvvetli portreler dikkati çeker. Halk ifadeleri ve ozan dili ile yaratılan bu portreler, suretlerin hareket ve faaliyetleri ile ilgili olup, onların fevkalade kahramanlık hususiyetlerini aks ettirir. Bazen portreler o kadar mübalağalı olur ki, hakiki özellikler masallarda gördüğümüz insanüstü, esatiri varlıklar gibi gözümüzde canlanır. Fakat bunlar kendi hareket ve faaliyetleri ile gerçek insanlardır. Mesela, Kazan Han'ın dayısı Aruz Koca şu şekilde tasvir olunur :

Altmış erkek derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen, altı erkek derisinden külah etse kulaklarını örtmeyen, kol-budu haralca, uzun baldırları ince, Kazan Beğ'in dayısı at ağızlı Aruz Koca" (38)

Göründüğü üzere "altmış erkeğin derisinden biçilmiş kürk topuklarını örtmeyen" kişi ne kadar acaib, uzun boylu biri olmalıdır. Bu uzunluk Oğuz kahramanlarının sadece birine değil, hepsine aittir. Kara Göne, Emen, Karaçuk, Çoban, Yegenek ve diğer bütün kahramanlar da iri cüsseli kişiler olarak tasvir edilir. Bu zahiri büyüklük kahramanların fiziki güçlerine karşılık olarak

(36) Mirza Adıgüzel Bey, Karabağname, (Elyazması). Katibi: Mirza Şafi Vazeh, Gence, 1848, SSCİ İA, Asya -Afrika Halkları Enstitüsünün Leningrad Elyazmaları Fonu, senet no. V-1881.

(37) H. ARASLI, "VII-XII. Asırlarda Azerbaycan Edebiyatı. "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I. c., Bakü, 1960, s. 50; H. EFENDİYEV, Azerbaycan Edebi Nesrinin Tarihinden, Bakü, 1963, s. 4.

(38) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s., 42.

(33) H. ARASLI, Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, mukaddime, s. 14.

(34) "Aşıklar", I. Kısım, Bakü, 1937, s. 421.

(35) M.F. KIRZIOĞLU, "Köroğlu'nun Çağı ve Silahlar Destanı", Türk Dili, Ankara, 1964, sayı 151, s. 408-411.

verilen sıfatlardandır. Onların dahili kuvvetleri ile zahiri görkemleri arasındaki bu uygunluk o kadar sık bir bütünlük arzeder ki, edebî usûl ve bedîî yaratıcılık meselelerine aşına olmayan kişiler, burada hiç bir uydurma ve mübalağa hissedemez. Mesela, Kazan Beğ'in kendisi "*Dağdan kopup gelen kayayı ayağı ile vurup kenara atar ve el-koluna dolanmış kıl sicimi kırıp, yere döker*"⁽³⁹⁾. "*Sapandın üçyaşar dana derisinden ayası üç keçi tüğünden kolları olan ve her atanda oniki batman taş atan*"⁽⁴⁰⁾ Karaçuk Çoban köklü ağacı yerinden koparır. Bununla da tip portresi, zahiri alametlerin karşılık geldiği dahili alametle, yani dahili çizgilerle bir yerde aksolunur. Kara Göne hakkında şöyle denilir: "*Kara dere ağzında kâdir veren, kara boğa derisinden beşiğinin yapuğu olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, bıyığını ensesinde yedi yerde düğen, Kazan Beğ'in kardeşi Kara Göne*"⁽⁴¹⁾.

Burada Kara Göne'nin şeklen acaipliği ile beraber bıyığını yedi yerde dürmesi, onun dahili gücünün de olağanüstülüğü -kara taşı kül etmesi- ile bir olarak yansıtılır.

Portrenin psikolojik özelliklerle tezahürünü, Oğuz'un en ünlü kahramanlarından olan, "*varıban Peygamberin yüzünü gören, geliben Oğuz'da saha-besi olan*" Emen'in, "*bıyığı kanlı Emen*" biçiminde adlandırılmasında görürüz. Güya "*acığı tutanla onun bıyığından kan sızarmış*"⁽⁴²⁾ Bu kısa ifade Emen'in psikolojik karakterini dış tesirlerin onun simasında yaratabileceği zahiri özellikleri açıkça tasvir etmeye imkân verir.

Kitapta sadece müsbet kahramanlar değil, onların savaştığı düşman tipleri de aynı olağanüstü görkemle canlandırılır. Mesela, Düzmürt kalesinin tek-furu Arşın oğlu Direk hakkında "*...Altmış arşın gameti var idi. Altmış batman gürz sallardı*"⁽⁴³⁾ denilir.

Ancak garib olan şudur ki, bu düşman tipleri dış görünüş olarak ne kadar heybetli ve gerçekte ne kadar kuvvetli olursa olsun, onlar bazen fiziki bakımdan kendilerinden kat kat küçük ve zayıf olan her hangi bir Oğuz Kahramanının karşısında tutunamayıp, mağlup edilirler. İşte "*Altmış arşın gameti olan ve altmış batman gürz salan*" Arşın oğlu Direk, onbeş yaşındaki Yegenek'in elinde helak olur. Veya Basat, Tepegöz'ün yanında bir *cırtlan* gibidir: *Tepegöz*

(39) K.D.K., Bakü, 1939, s. 145.

(40) Aynı Eser, s. 40.

(41) Aynı Eser, s. 41, 82, 83.

(42) Aynı Eser, s. 42.

(43) Aynı Eser, s. 108.

sıçradı, baktı Basat'ı gördü, elin-eline çaldı, kas kas güldü, kocalara aydır :

— Oğuz'dan bize kuzu geldi, dedi. Basat'ı önüne kattı, tuttu boğazından sallandırdı, yatağına getirdi, edüyük çekmesinden kınçuna soktu."⁽⁴⁴⁾

Gördüğümüz bu zahiri iriliğine ve gücüne bakmayarak, bütün Oğuz'u sarsıtan bu dehşetli vücut, Basat'ın idrâki ve yiğitliği ile mahvedilir. Hiç şüphesiz ki, müsbet ve menfi tiplerin bu tür kıyaslama ile verilmesi, müsbet kahramanların sonuçta zafere kavuşturulması, esas hadiselerin bedîî tasvir yöntemlerinden biridir ve müsbet kahramanların güzel sıfatlarını daha da abartılı biçimde göstermek maksadına hizmet eder.

Bir dizi kahramanın portresi doğrudan doğruya değil, dolayısıyla akse-dilir. Mesela Dirse Han'ın kendi hatununa danışmasından, bu kadının ne kadar güzel bir dış görünüşe sahip olduğunu tasavvur edebiliriz :

*Beri gelgil, başım bahtı, evim tahtı
Evden çıkıp yürüyende selvi boylum
Topuğunda sarmaşanda kargu saçlım
Kurulu yaya benzer çatma kaşlım
Goşa bağdem sığmayan dar ağızlım
Gül almasına benzer al yanaklım
Kadınım, dileyim düleğim*⁽⁴⁵⁾

Burada herhangi bir ressamın güçlük çekmeden çizebileceği en güzel ve cezbeden bir kadın tipi, kendisinin bütün yüz güzelliği ve iç asaleti ile gözümüzde canlanır.

Kazan Han gibi en görkemli suretin de tasviri, ilave vasıtalarla oluşturulmuştur. O, destan tiplerinden birisinin dili ile keşişe benzetilir. Müellif-ozan ifadesi ile de "*Karaçuk'un Kapları*" olarak adlandırılır. Oğlu Uruz'un benzetmesine göre ise Kazan, "*deve*" boyunda bir kişidir. v.s.

Destan şahsiyetlerinden dördü, Beğrek, Kan Turalı, Kara Çekir ve onun oğlu Kırkkonak?, nikabla gezerlermiş. Çünkü, "*Bunlar kemal sahipleri olmakla hem de cemel sahipleri imişler*"⁽⁴⁶⁾.

Birçok harici etnik hususiyet de ayrı ayrı tiplerin dış görkemini tasavvur etmek için iyi bir vasıta. Mesela, Şökülü Melik'in savaşçı askerleri başlarına

(44) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 119.

(45) Aynı Eser, s. 20.

(46) Aynı Eser, s. 32.

tolga (debilge-?) giyerler; üstlerindeki kaftanlarının arkası "*yarıçiteli*", başları "*yarımından kara saçlı*"dır.⁽⁴⁷⁾ Oğuz askeri ise "*başı çalmalı, beli sarıklıdır*." Üstlerine *kaftan* giyerler. Karaçuk Çoban başına *börk* koyar. Emen ve Yegenek gibi kahramanlar kulaklarında *kızıl sırğa* gezdirirler. Subay gençler-mesela Beğrek, nişan yüzüklerini kendi parmağında taşıyıp, sonra evlenecek-leri kızın parmağına takar. Bazen onlar kopuz da taşırlar. kahramanların at-ları boz, konur, kara ve kırmızı renklidir. Düşman atları ise aladır.

Bu alametler ait olduğu tiplerin dış görünüşleri hakkında açıkça zihinlerde bir tasvir yapılmasına yardım eder.

Kitaba katılan tipler kendi ferdi hususiyetleri ile beraber, umumi şekli hu-susiyete de sahiptir. Oğuz kahramanlarının hepsi iri cüsseli, bazen heybetli bir vücuda sahip kişilerdir. Onlar hem karakterleri hem de yüz simalarına göre muayyen hayvanların yiğitlik rumuzunda görünürler. Kazan Han ve Bayındır Han kaplana benzetilir. Basat aslan gibi atları basıp, kanını sorar. Aruz Koca at ağızlıdır. Kazan deveye benzetilir. Beğrek, boz aygırlı diye atı ile birlikte takdim edilir. Karaçuk Çoban'ın bir kardeşi Donuzgüc ve diğer kardeşi Ka-bangüc olarak adlandırılır. Bütün bu bedii isimlendirmeler şifahi halk ede-biyatçılığında Oğuz hayatının halk içerisinde, şimdi de rivayetlerde mevcut olan, tasavvurun tesirinden ileri gelir. Azerbaycan Oğuzlarının iri gövdeli ve hatta bir nevi *nehenk* olmalarını maddi arkeolojik materyaller de tasdik eder.

XX. asrın başlarında Mil ovasındaki "*Peygamber*" kabristanında ve şimdiki idari düzenleme üzere Vartışen reyonundaki Oğuz Kabristanında yapılan kazılar neticesinde yüzeye çıkarılan insan cesetleri, vaktiyle buralarda yaşamış olan ecdadın şimdiki insanlardan daha iri olduklarını göstermektedir.⁽⁴⁸⁾

Umumiyetle insan portreleri Kitab-ı Dede Korkud'da en kuvvetli bedii tas-vir vasıtalarından biri olup, hadiseleri daha derinden düşünmeye ve kahra-manları yakından tanımaya imkan verir. Bundan başka kahramanların ruhî vaziyetleri, onların sevinç ve heyecanları da, Kitapta büyük bir ustalıkla aks olunmuştur. Burla Hatun'un esarete iken geçirdiği ızdıraplar, Boğaç'ın ölüm yanı başındayken, anasının duyduğu ruhî azaplar, Kan Turalı er meydanında vahşi hayvanlarla vuruşurken, Selcen Hatun'un geçirdiği ve Uruz'un darağacı altında duyduğu heyecanlar, Kazan'ın tutsak olduğunda yaşadığı ruhi vazi-

yetler, eserde en kuvvetli psikolojik sahnelerdir. Kahramanlar kendilerine has heyecanlar geçirir, her türlü zorluğu, baskıyı karşılar. Ancak bunların hep-sinde bir ortak yön var ki, bu da güç durumlarda korkmayıp, ölümü dahi ce-saretle karşılamalarıdır.

Kitapta bir iki sözle, sade bir cümle ile, kişinin içinde bulunduğu his ve duygular ifade edilir. "*Kız aydır: -Kılıncın kendir yiğit. murat ver murat al, sarallam*"⁽⁴⁹⁾

Gerdek gecesinde kendi erkeğini kaybetmek korkusu ile sarsılan taze ge-lin, nail olduğu saadetin elden çıkması ve gelecek olan uzun ayrılığın gözyaşı getiren hasreti karşısında duyduğu büyük korku ve kederi ifade etmek için bundan daha güzel ve açık ne diyebilirdi?

Ruhi durumların müellif-ozan dili ile tasviri çoğu zaman tiplerin kendi söz-leri ile tamamlanır :

"Beğrek'in yavuklusuna haber oldu. Banu Çiçek karalar giydi, güz al-ması gibi al yanağın darttı, yırttı."

Müellif tasvirin merkezi olarak, Banu Çiçek'in bu haberdan duyduğu ağır ızdırabı aksettiren sözleri verir :

—Vay, al duvağım iyası
Vay alnım-başım umudu
Vay şah yiğidim
Vay şahbaz yiğidim
Doyunca yüzüne bahmadım, hânım yiğit
Kanda gittin meni yalnız koyub canım yiğit"⁽⁵⁰⁾

Halk ifadesinin en açık ve en sade şekliyle söylenmiş bu sözler, başının selametini, yüreğinin ebedi hükümdarını, sevimli ve kahraman erini kaybetmiş kadının, kalbinden kopup gelen feryatlarıdır.

Sınır muhafızı Beğil'in, tesadüfi bir tehlike zamanı oğlu Emren vasıtasıyla Kazan'a ulaştırmak istediği haberde şöyle denilir :

"Elbette ve elbette Kazan Beğ bana yetsin, değil gelmez olsa memleket bozulup, harap olur."⁽⁵¹⁾

Burada vatana, halka muhabbet, memleketin bir tehlike karşısında ol-masından kaynaklanan umumi, ahlaki bir mesuliyet hissi yansıtılmaktadır.

(47) K.D.K., 1939, s. 32.

(48) "Oğuz kabristanlığı." "Azerbaycan Âsâr-ı Atika, sanatı ve tabiatını muhafaza komi-tesinin haberleri", Bakü, 1927, s. 17; Ş.A. ÇİMŞİDOV, "Örenkale Hakkında Riva-yetler", Makina Çapı, Azer. SSC. İA., Tarih Enstitüsünün arşivi senet no. 912.

(49) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 137.

(50) Aynı Eser., s. 128.

(51) Aynı Eser., s. 128.

Dede Korkud'da toplum menfaati ile şahsi menfaat birlik teşkil eder. Mesela, Karaçuk Çoban, bütün eli kurtarmakla beraber, aynı zamanda "öz kardeşinin kanını almaya" gider. Basat Tepegöz'ü öldürürken bütün memleketi, eli ve halkı ölümden kurtarmakla beraber;

"Mere kavat
Ağ sakallı babamı ağlatmışsan,
Karıçık ağ pürçekli anamı bozlatmışsan,
Kardaşım Kıyan'ı öldürmüşsen,
Ağça yüzlü yengemi dul eylemişsen,
Ala gözlü bebelerin öksüz koymuşsan,
Koyarmıyam seni.
Kara polat öz kılıcım tartmayınca,
Gafil börklü bayın kesmeyince,
Alça kanın yer yüzüne dökmeyince,
Kardaşım Kıyan'ın kanın almayınca..."⁽⁵²⁾

—diye şahsi intikam hissi ile coşuverir.

Hangi mahiyette olursa olsun Dede Korkud'da kahramanların ahval-i ruhiyeleri, onların derin his ve heyecanları, sevinç ve ızdırapları sade halk dili ile parlak bir şekilde ifade edilir.

Ayrı-ayrı boylarda verilen farklı epizotların umumi hadiselerin inkişafı ve onların ana fikrinin anlaşılmasındaki rolü büyüktür.

Kitab-ı Dede Korkud'da küçük hikâyecikler görünüşte tesadüf neticesi olarak meydana çıkar. Aslında ise bunlar, hadiselerin geneldeki gelişimi ile ilgili olup, zaruri bir durum olarak, konunun gidişiyle bağlanır. Farklı farklı hikâyelerde gördüğümüz "Beğrek ve kafir tekfurun kızı", "Beğrek ve ozan", "Çoban Sarı ve peri kızı" gibi hikâyecikler olayların gelişmesinde önemli rol oynar.

Beğrek ve kafir kızının bir tek muhabbeti, kitapta düşman konumunda olan tarafların dost olup, yakınlaşabildikleri gerçeğini aşıkâr kılar. Kan Turalı'nın, Trabzon tekfurunun kızını sevip, alması; Pay Biçenin öz kızı Banu Çiçek'i komşu tekfura vereceğini vaad etmesi de bu tür durumların Oğuzlar ile komşu topluluklar arasında yakınlaşma alametlerinin varlığına delalet etmektedir. Beğrek'in 16 yıl zindanda kalmasına sebep olan Pay Biçen'in, komşu kızını vereceği vaadi doğru olmasa bile, onu zindandan kurtaran işte bu kafir kızının

(52) K.D.K., 1939, s. 122.

sevgisi olur. Bu, kitapta Oğuz kahramanının bir eşi olduğu halde ikincisi ile evlenmeye teşebbüs ettiği yegane epizottur ve istisna bir durumdur. Nitekim, Oğuz oğlu, verdiği vaade, içtiği anda sonra sadık kalmaz. Bu durum Beğrek'in hapisten kurtulup, vatana gelmesi ve sevgilisine kavuşması için bir edebî vasıta gibi görünmektedir.

"Beğrek ile ozan" epizotunun da büyük bir içtimai önemi vardır. Bu hikayeden, her kopuz taşıyanın ozan olmadığı belli olur. Dede Korkud Kahramanlarının, başta Kazan olmak üzere, hepsi kopuz taşır demek mümkündür. Ancak onlar ozan olarak adlandırılmazlar. Ozan aslında daha sonraları "aşık" adı taşıyan muayyen halk edebiyatı yaratıcısıdır. Onlar kendi sanatlarından ve kopuzdan ailesini geçindirmek için de istifade eder. Bunu Beğrek ile karşılaşan Ozanın söylediklerinden açıkça görmek mümkündür :

"Beğrek, Oğuz'a geldi, bakdı, gördü bir ozan gider.

Aydır : Mere ozan ne yere gidersen?

— Beğ yiğit. Düşüne giderem.

Beğrek aydır :

— Düşün kimin?

— Yalançı oğlu Yalınçıgın-dedi.

— Mere kimin nesin alır?

Ozan aydır :

— Han Beğrek'in adaklısını alır.

Beğrek aydır :

— Mere ozan, kopuzunu mana vergil, atımı sana vereyim sakla, kellem pahasın(a) getirem, alam.

Ozan aydır : —avazım gödelmeden, ünüm yok olmadan bir atdır elime girdi. İletim saklayım dedi."⁽⁵³⁾

Buradan açıkça görülür ki, bu ozan toya para kazanmak için gider ve o, Oğuz kahramanlarına nisbeten daha aşağı bir tabakaya ait kişidir. Hatta Beğrek eski bir deve çulu alıp, delerek boynuna geçirdiği için "Deli ozan" adı ile kadının toy meclisine dahil olur.

(53) K.D.K., s. 62.

“*Seğrek ile iki öksüz oğlan*” epizotunda da oğlanlardan birinin Segrek’e; “*Mere bizim öksüzlüğümüz yetmez mi, bize niye vurursun. Hünerin varsa kardeşin Alınça Kalesinde esirdir, onu kurtar*” demesinden yetim çocukların himayesiz yaşamakla beraber, ayrıca hayatta onların kendi hukuklarını korumaya kadir olduğunu aşikar kılar.

Ric’at ve haşiyeler de kitapta dikkati çeker. Bu ric’atlar esasen okuyucuya veya dinleyiciye hitaptan ibaret kalır.

Daha sonra ortaya çıkmış destanlarda bir hadiseden bahsedilip, bununla ilgili başka bir olayın nakline geçmek için aşık dâhice bir ifade kullanır; Bu, burada kalsın, yahut filankişi, filan etmekte olsun, görelim falancanın başına ne geldi... gibi... Dede Korkud Hikâyelerinde bu tür bağlama forması hiç yoktur demek mümkündür. Bunun yerine aynı olayın çok sonraları olabilecek devamından bahsetmek için : “*At ayağı külük, ozan dili çevik olur*” atasözü kullanılır ve bunun ardından hadise nakledilir. Ozan, dinleyiciye, huzurunda konuştuğu şahsa hadiseleri uzun tafsilata yer vermeden, fazla söz söylemeden, özet şeklinde aktarır. Mesela, Dirse Han oğlu Boğaç’ın ölümcül bir yaradan kurtulması, ince ayrıntılarla değil, özet bir umumileştirme yöntemi ile dinleyiciye iletilir. Kanlı Koca’nın Trabzon’a gitmesi de bu usûlle bildirilir.

Bazen “*at ayağı külük, ozan dili çevik*” ifadesinden sadece, uzun zaman içerisinde baş vermiş hadiseyi nakletmek, yada uzun bir mesafeyi kısaltmak maksadı ile değil, derin psikolojik buhran zamanında, hadisenin süresini artırmak amacıyla istifade edilir. Örneğin muharebe meydanında Şökülü Melik’in kalesinin dibine dayanmış olan Kazan Beğ ilk olarak, anasını bırakmasını tekfurdan talep eder. Kazan’ın bu telaşını hissetmiş gibi ozan, “*at ayağı külük, ozan dili çevik olur*” ifadesini kullanır, daha sonra Kazan’a sözü bırakır.

Kitapta en etkili nokta *yömlerdir*. Her hikâyenin sonunda tekrarlanan bu yömler dinleyici şahsa hitaben, artık unutulup gitmiş olan kahramanların mahzun hatırasıyla alakadar söylenilen dua-alkışlardır. Bunlar tasvir edilen hadiselerin tarihen çok değişik zamanlarda olması gerçeğini gözler önüne serer. Birinci dilim, hadiselerin oluştuğu devre aittir. İkinci dilim, Dede Korkud’un yaratıcı, düzenleyici adı ile bağlıdır. Destandaki hadiselerin tasviri biter gibiyken, Dede Korkud meclise gelip, yiğitlik gösteren kahramanın adına destanı bağlayıp, kopuz çalar; söz koşar. Ve bu kahramanların artık dünyada olmadığını, onları *ecel alıp, yer gizlediğini* söyler.

Üçüncü kısımda ise bu olaylar söyleyicinin dili ile nakledilir ve o kişi, destanların ithaf olunduğu şahsa dua eder, alkış tutar.

Birine karşı hitap şeklinde verilen yömlerin ve bundan önceki hikâyeye bitişlerinin diğer bir önemi de, bunların 12 ayrı hikâyeyi bütün bir eser halinde birleştirmeleri ve hepsinin aynı hükümdara-hâna ithafen tertip edilip, söylenildiğini göstermesidir.

Dede Korkud Hikâyelerinde peyzajlar-tabiat manzaraları-da kendini aksettirmiştir. Bedii tesbitler şeklinde, yan vasıtalarla değilse bile, burada “*görekli sulardan*”, “*kara*” yahut “*iri gobulu ala dağlardan*”, “*Sıldırğım asılı kayalardan*”, “*serin bulaklardan*”, bol, “*üzüm bağlarından*” hararetle bahsolunur.

Çoğu zaman müellif dili ile tam bir tabiat manzarası çizilip, ya sabahın gelmesi, ya göç eden obanın boş kalmış yurdu, ya da turaçlı-keklikli avlak manzarası canlandırılır.

*Salkım salkım tan yelleri esdikte,
Sakalı bozaç turagay sayıdıkta,
Sakalı uzun tat eri banladıkta,
Bedevi atlar iyesini görüb oğrandıkta,
Akla kara seçilen çağda,
Göğsü güzel kara dağlara gün düşende,
Beğ yiğitler cılasınlar birbirine koyulan çağda...*

*Alar sabah Dirse Han kalkıp, yerinden örü durub kırk yiğidini boyuna alıp,
Bayındır Han’ın sohbetine gelirdi.*”⁽⁵⁴⁾

Kırlık yerde yaşayıp, yazları ılık gecelerin seyrine dalan, onun açılan sabahını, tabiatı bütün mevcudiyeti ile duyup, idrak etmiş olanlar burada tasvir edilen sabah görüntüsünü açık bir şekilde tasavvur edebilirler. Böyle bir sabahta Dirse Han, Bayındır Han’ın meclisine gider ve küçük düşürülmüş halde evine döner. Daha sonraları da böyle bir sabah manzarasının tasviri ile Dirse Han, oğlu Boğaç’ı, hainlerin sözleri üzerine öldürmek için ava çıkar. Her iki durumda da, manzaranın sade ve şen bir vaziyet aksettirmesine rağmen, kahraman menfi hadiselerle karşılaşır. İlkinde, oğlu-kızı olmadığı için Dirse Han’ı kara otakda eyleştirirler; ikincisinde ise, o oğluna namertlerin üstelemesi ile ok atar. Her iki talihsiz hadisenin mutluluk getiren bir son ile, hayrın şer üzerindeki galebesiyle, bitmesi asıl önemli olan husustur. Bu belkide, “*akşamın hayrından; sabahın şerri iyidir*” diyen atasözünün gücüne bağlıdır. Ancak ki-

(54) K.D.K., s. 19.

tapta her halde tabiat tasviri ile hadiselerin umumi gidişi ve kahramanın ruh hali arasında ciddi bir tezat vardır. Ölüm yambaşında olan kahramanın acı dakikaları, ağır ızdırapları insanı hayata, yaşamaya çağıran rengarenk tabiat manzaraları ile karşılaştırılır. Aynı zamanda bu karşılaştırma kahramanın kendi duyguları, kendi ifadeleri aracılığıyla verildiğinden tezatın tesiri daha çok olur.

Ölümün ne olduğunu bilmeyen ve ilk karşılaşmada insanları bu belâdan kurtarmak için çalışan Deli Dumrul, bir gün Azrail tarafından gafil yakalandığında, içinde yaşadığı muhitin tabii güzelliğini anarak, hayata olan hasretini şöyle aksettirir :

*Töğmesi büyük bizim dağlarımız olur,
Ol dağlarımızda bağlarımız olur,
Ol bağların kara salkunları, üzümleri olur,
Ol üzümü sıkırlar, al şarabı olur,
Ol şarabdan içen esrük olur
Şarab içtim doymadım.
Ne söylediğim bilmedim,
Beğlikten usanmadım,
Yiğitliğe doymadım,
Canım alma Azrail meded'*⁽⁵⁵⁾

Tabiat resimlerinin, tasvir edilen hadiselerin ruhu ile bu tür bir tezatla canlandırılmasına, Azerbaycan Klasik Edebiyatında da rast geliriz. Bu durum, tarih itibarıyla, şifahi halk edebiyatı yaratıcılığından ileri gelir, denilebilir. Şah İsmail Hıtaî'nin "*Dehnamesi*"nde, Fuzulî'nin "*Leyla ve Mecnun*"unda ve M.F. Ahundov'un, "*Puşkin'in Ölümüne Şark Poeması*" adlı eserinde bu tasvir usûlünün parlak nümunelerini görebiliriz.

Dede Korkud Boylarında rastlanan bu tabiat tasvirlerinin, kıymetli bedii usûllerden biri olmasından başka, ayrıca kitapta cereyan eden hadiselerin coğrafi sahasının doğru tesbitinde de büyük rolü vardır.

Dede Korkud Kitabı'nda her tipin kendi içtimai durumuna göre bir ifade tarzı vardır. Mesela Dede Korkud müdrik bir aksakallı gibi, Salur Kazan hakim bir lider gibi, Burla Hatun cefakeş bir ana ve aynı zamanda kahraman bir kadın gibi kendi ifade ve konuşmalarında farklı hususiyetlere sahiptirler.

"*Oğlum sen insansın, hayvanlarla müsaheb olmagil*"⁽⁵⁶⁾ ifadesi Dede Korkud'un hakikaten akıllı, eğitici bir ruhanî ata, gençlere edeb öğretene bir el aksakallısı olduğunu gösterir. Kazan'ın ifadelerinde de her yerde bir âmirâne-lik, bir buyruk hissedilir : "*A beğler, av avlayın, kuş kuşlayın, sığın geyik yığayın gayıdayın, yatağımıza döşeyin, yeyeyin içeyin, hoş geçeyin*"⁽⁵⁷⁾ Yahut : "*Beğler Tanrı bize bir kor oğul vermiş, varayın onu anasın yanından alayın, kılınçla parçalayayın, altı bölük edeyin, altı yolun ayrıcında bırakayın, bir daha kimse yazı yerde yoldaş koyup, kaçmaya*"⁽⁵⁸⁾ Burla Hatun'un da kendine has bir ifade tarzı vardır :

*Yoksa, a Kazan ayağımdan sermüzeni atayım mı?
Kara turnak ağ yüzüme çalayım mı?
Güz alması gibi yanağımı yırtayım mı?
Çemberime alça kanım dökeyim mi?
Ağır şiven senin yurduna koyayım mı?
Oğul-oğul deyip ben bozlayayım mı?*⁽⁵⁹⁾

Kitapta tiplerin her birinin kendine has ifade tarzı vardır ki, bu da destanın bedii özelliğini kat kat artırmış olur.

Bütün boylarda müellif gibi konuşan ozanın da ayrı bir ifade tarzı mevcuttur. Sonraki destanlarınıza da has olan "*söylemiş, görelim ne söylemiş*" ifadesi müellif-ozan dilinde tatbik edilir. Hem mukaddime ve hem de ayrı ayrı boylarda bile çoğu zaman tiplere söz bu ifadelerle verilir. Konuşanın düşüncesi başka bir mesele hakkında devam ederse, yahut konuşma uzun ise, araya "*bir dahi söylemiş*" ifadesi ilave edilir. Bunlar bazen de "*çağırıp söyler, görelim ne söyler*" şeklinde de belirtilir.

Müellif, destanı nakleden ozan, hiç bir hadisede tarafsız kalmaz. O hadiselerin ruhundan etkilenecek kendi münasebetlerini bedii surette bildirir. Ayrıca yalnız nakletmekle kalmaz, fikrini süslü renklerle şahsiyetli biçimde ifade eder. Gam, keder dolu hadiselerde onun kalbi ağlar, ifadeleri kaygı verir; "*Kara kara dağlardan haber aştı, kanlı kanlı sulardan haber geçti, Kanlı Oğuz Eline haber vardı. Uşun Koca'nun ağban evi önünde şiven kopdu.*"⁽⁶⁰⁾

(56) K.D.K., s. 114.

(57) Aynı Eser, s. 31.

(58) Aynı Eser, s. 75.

(59) Aynı Eser, s. 77.

(60) Aynı Eser, s. 135.

Beğrek'in ölüm haberinin Oğuz'da uyandırdığı tesir ise şöyle tasvir edilir :

"Kazan bu haberi işitti, desmalını eline alıp hüngür hüngür divanda zarlık kıldı. Bütün orada olan beğler ağlaştılar. Kazan vardı, odasına girdi, yedi gün divana çıkmadı, oturdu."⁽⁶¹⁾

Bu ne kadar hakiki ve canlı bir sahnedir. Üzüntüsü sebebi ile yedi günü ağır yasla geçirip, işe başlamak şimdi de bir âdet şeklinde yaşamaktadır. Aynı zamanda bu sahne ne kadar hüznü, akıcı ve sade bir dille tasvir edilir. Zannedilir ki, müellif-ozan bu kahramanlarla aynı zamanda, aynı meclise iştirak eder. Halbuki bunlar, hem müellifden hem de okuyucu-dinleyiciden asırlarca önce oluşmuştur.

Mutlu ve sevinçli bir şekilde biten hadiselerden bahsedilirken müellif-ozanın dilinde bir yumuşaklık, halk ifadesinden gelen hafif bir gülüş ve sevimlilik hissedilir. O, bunu bazen, cana yakın olacak bir cümle ile ifade eder. Mesela, Kan Turalı'nın, Trabzon tekfurunun kızını almak için meydanda vahşi hayvanlarla güreştiği sahnede, Selcen Hatun'un, onun güzellik ve yiğitliğine ne derece vurulduğu böyle tasvir edilir : *"Kan Turalı nikabını serpti, kız köşkten bakıyordu... öysel olmuş dana gibi ağzının suyu aktı."*⁽⁶²⁾, Yahut Kan Turalı kızını alıp, geldiği zaman yolda kızla atışırken, onun rastgele atışının Kan Turalı'da nasıl bir korku hissi uyandırdığını müellif-ozan şöyle bir cümle ile ifade eder :

"Kız bir oku Kan Turalı'ya attı, öyle kim başında olan bir ayağına indi"⁽⁶³⁾ v.s.

Bu tür ifade usûlü hiç şüphesiz ki, şifahi halk yaratıcılığının genel ruhu ile ilgilidir. Hem şifahi hem de yazılı edebiyat tarihimizde bedii yaratıcılıkta mevcut olan estetik sual, mecaz, allegori, mübalağa ve kinaye gibi edebi söz vasıtalarından da Dede Korkud Hikâyelerinde sonderece büyük bir ustalıkla istifade olunmuştur.

Kitabın en çok şiir kısımlarında raslanan bedii sual, hadisenin ruh haline eş olarak, öyle bir heyecanla seslenir ki, sanki bu durumu başka bir şekilde ifade etmek mümkün değildir. Evlat annesinden, anne evladından, erkek kadından, kadın erinden beklemediği bir hareket ve kabahat ile karşılaştığında iç coşkunluğunun baskısı altında ezilerek *"ne için", "ne edeyim", "edeyim"*

mi?", *"etmeyeyim mi?"* soruları karşısında kalır. Müellif-ozan bu destan tip-lerinin ruhi vaziyetlerini bedii soruların yardımı ile aksettirir.

Bayındır Han'ın meclisinde tahrik edilip, geri dönen Dirse Han, evlatsızlık yüzünden hatununa hırslanır ve;

*Han kızı yerimden durayın mı?
Yakanla boğazından tutayın mı?
Kaba ökçem altına salayın mı?
Öz göğdenden başını keseyin mi?
Can tatlısın sana bildireyin mi?
Alca kanun yer yüzüne dökeyin mi?
Han kızı, sebebi nedir değil mana?-der.*⁽⁶⁴⁾

Burada cevabı istenen soru ancak, sondan ikinci mısradadır. Diğerleri ise sadece ifadeyi kuvvetlendirmek için kullanılan bedii suallerdir. Yine, Beğrek hatununun toyunda, kendini Banu Çiçek'e tanıtmak için onunla kendisi arasındaki ilk nişan takma durumunu hatırlatır :

*Ala sabah han kızı, yerimden durmadım mı?
Boz aygırın beline binmedim mi?
Senin evin üzerine sığın-geyik yığmadım mı?
Sen beni yanına çağırtmadın mı?
Seninle meydanda at çapmadım mı?
Senin atını benim atım geçmedi mi?
Ok atanda ben senin okunu yarmadım mı?
Güleşende ben seni basmadım mı?
Üç öpüp, bir dişleyip,
Altunca yüzüyü parmağına geçirmedim mi?
Seviştiğin Bamsı Beğrek ben değil miyim?"*⁽⁶⁵⁾

Bu suallere verilecek cevap ancak Banu Çiçek'in, *"cübbesiyle, çuhasıyla Beğrek'in ayağına düşmesi"* olabilir.

Burla Hatun, oğlunun seferden dönmediğini görüp, kendi huzursuzluğunu Allah'a hitaben bedii sual şeklinde ifade etmiştir :

*Kargu cida oynatanlar vardı geldi,
Altun cida oynatana ya Rab noldu?*

(61) K.D.K., s. 135.

(62) Aynı Eser, s. 97.

(63) Aynı Yer.

(64) K.D.K., s. 21.

(65) Aynı Eser, s. 66-67.

*Kara goç ata binenler vardı geldi,
Bedöy atlı bir oğula ya Rab noldu?
Nöker geldi, naib geldi
Yalnız bir oğula ya Rab noldu?*

Bu misallerden başka, daha bir çok yerde bedii sorulardan kuvvetli estetik ifade vasıtası olarak istifade edilmiştir.

İster mukaddime, isterse de 12 hikâyenin tamamında olsun, hem nesir, hem de şiirde külliyetli miktarda kuvvetli ve yerli yerinde kullanılmış mecazlara ve umumiyetle teşbihin çeşitli biçimlerine rastlarız : “*Kara koç at*”, “*Kara polat öz kılınç*”, “*ağ ağıl*”, “*cılasın yiğit*”, “*asılan kayalar*”⁽⁶⁶⁾ v.s. gibi.

Teşbihlerde ifadenin bütünlüğünü oluşturan sözler, yahut canlandırılan kahramanların yaşadığı göçler, kır hayatı ve yarı göçebe hayat tarzını aks ettirir... “*sanasın ki, dar yolda dolu düşdü, ya (da) kara kazın içine şahin girdi.*” Aynı konuyu daha canlı ve daha mübalağalı göstermek için teşbih, mecaz kelimelerle birlikte verilir. Mesela;

*“Kar üzerine kan dammış gibi,
Kızıl yanaklım”*

Ne kadar da kuvvetli söylenmiştir; kızın yüz güzelliğini canlandırmak, yanağın kırmızılığını yansıtmak için “kızıl” mecazı yeterli görülmemiş, ak yüzde kırmızı yanağın güzelliği yeni yağmış kar üzerine kan düşmesine benzetilmiştir.

Bazen, temiz ve kudretli sayılan tabiat kuvvetleri, eşya ve hayvanlar alegorik planda görüntülenir. Bunu Kazan’ın evinin yağmalanması hikâyesinde Kazan’ın suya, kurda ve köpeğe seslenmesinde açıkça görebiliriz. Kazan bu objelere danışarak, evini onlardan sorar. Ancak o, sorularına cevap vermesini beklemez. Müellif-ozan bu objeleri, Kazan’ın yolu üzerinde olan ve yoldan gelip-geçenleri görmüş, dilsiz şahitler olarak canlandırır. Kazan kendi derdini bu konuşamayan şahitlerle paylaşmak ister.

Kitapta kinayeli kelimelerden de istifade edilmiştir. Bunun en güzel örneğini Karaçuk Çoban ile Şökülü Melik’in karşılaşmasında ve Begil oğlu Emren’in savaş meydanına gitmesi sahnelerinde görebiliriz.

Begil oğlu Emren’in çocuk yaştaki mert oğlunun savaş meydanına girmesine düşmanlar alay edip, kinaye ile şöyle derler :

*Oğlan oğlan ay oğlan
Haramzâde oğlan
Altında al aygırı arıg oğlan
Kara polad öz kılınç güdük oğlan
Elindeki süngüsü sınıg oğlan
Ağ tozlu yayı gede oğlan
Belindeki doksan oku seyrek oğlan
Yanındaki yoldaşları çıplak oğlan
Karanlıca gözleri çöngе oğlan v.s.⁽⁶⁷⁾*

Burada genç ile alay edilip, öyle serbest bırakılır. Ancak çocuk, onların bu hilesine aldanmaz ve aksine onlarla alay ederek, Kazan Han’ın, Bayındır Han’ın ve bütün Oğuz Beğlerinin atlanıp geldiklerini söylemekle, onların içine korku salar.

Kitapta hadiselerin canlı ve tesirli olması için daha çok kullanılan bedii ifade vasıtalarından “*mübalağa*” özellikle kuvvetli bir şekilde verilmiştir. Kazan’ın :

*Yüksek yüksek kara dağdan taş yuvarlansa
Kaba ökçem oyluğun karşı tutan Kazan er idim*

ifadesi, yahut Karaçuk Çoban’ın “*sapanının ayasının üçyaşar dana derisinden kollarının üç keçi tüğünden olup, her atanda 12 batman taş atması*” mübalağasının en kuvvetli örneklerindendir. Mübalağalar öyle bir ustalıkla ifade edilir ki, bunun şişirilmiş, uydurma şeyler olduğunun kişi, farkına dahi varmaz. Hakikaten de, hadisenin bu biçimde oluşturulması, kişiye gerçek bir durum gibi görünür. Mesela, Tepegöz’ün “*ey sagar koç, benim ne yerden helak olacağımı bildin, şöyle çalayım seni mağara duvarına kim, kuyruğun mağarayı yağlasın*”⁽⁶⁸⁾ demesi hiç de heybetli görünmüyor. Büyük bir güce sahip olarak tanıdığımız Tepegöz’de böyle bir kuvvetin olmasına şüpheyle bakmak hiç bir insanın aklına gelmez. Yahut Dede Korkud’un ismi ‘azam okuyup, Deli Karçar’ın ellerini havatla kurutup, öylece bırakması da şaşılacak karşılanmaz.

Bunların hepsi, bedii ustalıkla verilen tasvirler, Dede Korkud Destanlarının genellikle ruhunda, özünde olan canlı halk yaratıcılığından, halk ifadesinin bedii sanatkarlık gücünden doğar. Destanların daha ilk hikâyesinden itibaren

(67) K.D.K., s. 130.

(68) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 118.

(66) K.D.K., s. 76.

okuyucu, herşeye kâdir olan, zorluklara göğüs geren bir halk ile karşılaşır. Kendini hileden, fitneden uzak, tabiatın saf koynunda toplu bir hayat yaşayan kahramanlar âleminde görür. Okuyucu bu kahramanlarla yakınlık kurar, onların hareket ve gidişlerine alışır, müsbet yönlerini, insani hususiyetlerini beğenip, alkışlar. Rusların eski destanı olan “İgor Polku’nun Destanı”, Yunanlılardan Homer’in “İlyada” ve “Odessiya”sı, Arabların “Binbir Gece”si, Ermenilerin “Sasonlu David”i, Özbeklerin “Alpamış”ı, Farsların “Fırdevsi Şehnâmesi” ve dünya edebiyatının yukarıdakiler gibi eski edebî eserlerinin hepsinin kahramanları, şahırlardan, hükümdarlardan ibarettir. Ancak bu, destan tiplerinin bir kahraman gibi sevilip, yaşatılmasına engel teşkil etmez. Çünkü bu kişiler, halkın istek ve arzularını aksettiren, muayyen içtimai-tarihi şartların talebine uygun olarak yaratılmış, müsbet kahramanlardır.

Dede Korkud Destanları da işte böyle bir halk yaratıcılığı abidesidir. Burada Azerbaycan halkının uzun asırlar boyunca başından geçen tarihi hadiseler, şifahi halk edebiyatı vasıtasıyla yansıtılmıştır.

V. B Ö L Ü M

DEDE KORKUD ANANELERİ DEVAM EDİYOR

Tahminen bundan tam 1000 yıl önce meydana çıkmış olan⁽¹⁾ Dede Korkud destanlarının, kendisinden sonra ortaya çıkan Azerbaycan destanlarının inkişafında büyük bir önemi olmuştur.⁽²⁾ Bu destanların arasında farklı yönler bulunduğu doğrudur. Ancak bu fark, halefle selef arasındaki ayrılıktan fazla değildir.⁽³⁾

Bu ölümsüz eser hem daha sonra meydana gelen diğer halk destanlarımız ve hem de yazılı edebiyatımız için güçlü bir kaynak olmuş, Azerbaycan şifahi halk edebiyatının en eski nümünelerini özünde saklamıştır. Dede Korkud’un yazılı edebiyatla olan bu ilişkisini H. Araslı’nın XII. asır dâhî Azerî şairi Nizâmî yaratıcılığında ortaya çıkardığı, Dede Korkud motiflerinde görebiliriz.⁽⁴⁾ Bu destanın her bir kısmı Nizâmî’yi etkilemiş, onun yaratıcılığında belirli bir iz bırakmıştır.⁽⁵⁾

Bu sebeble E. Karabağlı haklı olarak, Nizâmî’nin bütün “Hamse”sinin baştan sona kadar folklorla içiçe olduğunu, folklorla kaynaşıp, karıştığını yazar.⁽⁶⁾ Dede Korkud, esas menşee ve kökleri ile de Azerbaycan halkının eski bedii ananeleri, eski şifahi halk edebiyatı örnekleri ile alakalı olmuştur. Ancak bu ilişkinin doğru olarak ne şekilde bulunduğunu söylemek çok zordur. Çünkü Dede Korkud’a kadar varlığı bilinen bu eski nümünelerden bize çok azı ulaşmıştır. Bunları da ancak dolaylı yollarla, eskilik motiflerine göre, sonraki şifahi halk edebiyatı örnekleri içerisinde araştırmak lazımdır. Bu açıdan tarihi olduğuna hiç kimsenin şüphe etmeyeceği “Tepegöz” bahsi üzerinde konuşmak gerekecektir.

(1) E. DEMİRCİZADE, Kitab-ı Dede Korkud Destanlarının Dili, s. 23.

(2) H. ARASLI, “Dede Korkud Destanı”, Kadim Edebiyat, Bakü, 1950, s. 15.

(3) M. TAHMASİB, Dede Korkud Boyları Hakkında, s. 4.

(4) Bak: H. ARASLI, “Motivi Azerbaydjanskogo Narodnogo Eposa v Dede Korkud, i. Tvorçestve Nizami. M., 1960.

(5) H. ARASLI, Aşık Yaratıcılığı, Bakü, 1960, s. 27.

(6) E. KARABAĞLI, Mektebde Şifahi Halk Edebiyatının Tedrisi, Bakü, 1961, s. 15.

Tepegöz efsanesinin Azerbaycan'da çok eski devirlerden beri mevcut olduğunu gösteren deliller vardır. Araştırmacılar bu konunun Azeri topraklarında henüz milattan önceki devirlerde oluşup, yayıldığını kaydederler. Bu mesele ile herkesten önce kitabın ilk inceleyicisi olan Alman âlimi Von Diez meşgul olmuştur.

Uzun zaman Türkiye'deki Alman elçiliğinde çalışan Diez, 1815'de *"Denkwürdigkten von Asien"* adlı eserinin 2. ci cildinde, Basat'ın Tepegözü öldürmesi hikâyesini şerh ederek, tepegöz tipini eski Yunan Tepegöz'ü ile Homer'in *"Odessiya"* isimli manzum hikâyesindeki *Polifem* tipiyle mukayese etmiştir. Diez bu karşılaştırmada Dede Korkud Tepegöz'üne üstünlük verip, onu Homer Tepegöz'ünden daha kâmil ve daha eski sayar. O şöyle yazar :

"Buradaki Tepegöz başka sikloplara, hele Homer'in siklopuna bütün yönleriyle benziyor. Ancak Oğuz, Siklopu Yunanlılardan almış değildir. Aksine Yunanlılarınki bunun taklitidir. Yunanlılarınki eski değil ise, Oğuzlarınki de yeni değildir" (7)

Diez, Oğuz Tepegözü hakkındaki bu hükmünde kendine şunu esas almıştır ki, Homer devrinde Şark, Yunan şiiirini tanımamıştır. Bu sebeble Homer'i tercüme edemezlerdi. Diğer taraftan Oğuz Tepegöz'ü, (doğumundan ölümüne değin bütün hayatı) teferruatı ile verilir. Homer Polifemi ise yarımıdır ve onun kopyesi gibi görünür. Diez Homer'in eseri nasıl kaleme alması gerektiği hakkında şöyle yazar :

"Bence Homer, Asya seyahatinde Tepegöz Efsanesini işitmiştir. Ve Polifem'in esas hayatını oradan almıştır. Kim bilir, herhangi bir Oğuz kabilesi arasında, İonya'da işitmiştir. Bunlar Prima'nın müttetikleri olarak yaşamıştır. Neticede tam bir sikloplar efsanesi, en eski zamanlardan beri Homer'den alarak olmayarak, müstakil gösterilen kavimler arasında mevcut olmuştur. Ayrıca, yazılarında bulunan herşeyi Yunanlılara mâl etmek, haksızlık olur." (8)

E.A. Sultanlı, Diez'in bu fikrini kabul eder ve Dede Korkud'un, Tepegöz'ü Polifemden tamamiyle farklılaştıran ayrı bir hususiyete sahip olduğuna, Oğuz Tepegözü'nün en eski devirlerden başlayarak bugüne kadar Azeri şifahi edebiyatında bulunan, yaşayan bir tip olduğuna işaret eder. (9)

(7) F. Von DIEZ, *Denkwürdigkten von Asien*, Berlin-halle, 1915. Bu ve bundan sonra getirdiğimiz her iki çeviri, merhum prof. E.A. Sultanlı'nın, "Dede Korkud Destanı Hakkında Kayıtlar" adlı makalesinden alınmıştır.

(8) *Der Neumtdecnte, Oud Huscische Gyrion*, s. 416.

(9) E.A. SULTANLI, "Dede Korkud Destanı Hakkında Kayıtlar," *Azer. Dev. Üniv. "Eserleri"*, İçtimai İlimler Serisi, 1959, no. 4, s. 4.

Azerbaycan şifahi halk edebiyatında Tepegöz efsanesinin muhtelif biçimleri mevcuttur. *"Nevruz Destanı"*, *"Kellegöz'ün Nağılı"* gibi Azeri masal ve destanlarında, atasözlerinde, bayatilerde, diğer il edebiyatı örneklerinde sadece Tepegöz değil, Dede Korkud Hikâyelerinin bütün tiplerine, muhtelif konu ve motiflerine rastlamak kâbilirdir.

Uzun asırların halk yaratıcılığı tecrübelerinden geçerek, temizlene temizlene ve gelişe gelişe günümüze kadar yaşayıp gelen Azerbaycan şifahi halk edebiyatı nümunelerinin çoğunda, Dede Korkud hikâyelerinin muhtelif motifleri, muayyen alametleri hâlâ yaşamaktadır. Bunu coğrafi şartlar, içtimai-etnik hususiyet mevzû, tema, hadise, kahramanların karakterleri, umumi motifler ve konu benzeyişlerinde açık bir şekilde görmek mümkündür.

Aşağıdaki umumi motifler bu bakımdan ilgi çekicidir :

1 — Evlat Hasreti — "Dirse Han oğlu Boğaç", ve "Bay Püre Beğ oğlu Bamsı Beğrek" hikâyelerinde ilk başlangıçta iki anne, evlatsızlık yüzünden *"Kara kaygılar"* içerisinde kederlenir. Bu sonsuzluk korkusu sadece onların kendilerini değil, bütün Oğuz'u rahatsız eder. Onlar evlatsız olmaları yüzünden çevrelerindeki adamlar tarafından da gerekli saygıyı görmezler. Bu hürmetsizliğin neticesinde Dirse Han, Bayındır Han'ın büyük toyundan hiddetlenerek çıkar. Bay Püre Beğ de aynı böyle bir mecliste derinden ah çekerek, kahırlanarak ağlar :

"Bir gün ola, düşüp, ölem. Yerinde yurdumda kimse kalmaya" -der. Dirse Han, hatununun nasihati ile büyük ihsan verir *"aç görse doyurur"*, *"yalnçak görse donatur"*. Bu hayır işleri sebebiyle Allah onlara bir oğul verir ki, bu çocuğa da sonrasında Dede Korkud, Boğaç adını koyar.

Bay Püre Beğ'in oğlu Beğrek de böyle duâ-senâdan sonra dünyaya gelir. Azerbaycan halk destanlarının sonraki birçok örneğinde Dede Korkud destanının ruhu, ananesi karakteristik şekilde tekrar olunur. Baba, evlat hasretiyle büyük ihsanlar, nezirler verir. Nihayetinde aileye yeni bir evlat gelir ki, bu da onun adı ile isimlendirilen büyük bir destanın kahramanı olur. *"Nevruz ve Gandab"*, *"Kurban"*, *"Latif Şah"*, *"Necaf ve Perizad"* gibi destanlarda kahramanlar Boğaç ve Beğrek'in durumunda olduğu gibi, baba ve anaların uzun zaman oğul hasreti çekip, birçok ihsan ve hediye vermeleri, yalvarıp, dua etmeleri neticesinde doğar. Onların başlarından büyük belâlar geçer ve sonunda da isteklerine kavuşurlar.

Bu motifin Kitab-ı Dede Korkud ve ondan sonraki destanlarla ne kadar yakından, benzer ifade ve üslûbda söylendiğini görmek için aşağıdaki misal yeterlidir :

“*Bay Püre Beğ aydır : —Han Kazan nice ağlamayayın, nice bozlamayayın. Oğulda ortacım yok, kardeşta kadrım yok, Allahu Teâlâ beni kargayıdır, beğler tacım tahtım için ağlarım. Bir gün ola düşem ölem, yerimde yurdumda kimse kalmaya-dedi.*”⁽¹⁰⁾

Latif Şah destanında da, “*Bir gün padişah, vezir-vüzerâyı çağırıp dedi : Benden sonra mal-devletime, hazinelerime, askerime, leşkerime sahip olacak bir zürriyetim yoktur. Siz deyin görek bu derdime ne çare olur? Ne eylemeliyim ki, benim de dünyada bir evladım kalsın?*”⁽¹¹⁾

Bezirganlardan biri şaha maslahat verir ki, “*...yedi yolun ayracında bir otak diktir, oraya helal adamlardan koy, gelene gidene çörek, et yedirt, konuk eyle, belki Hüda'nın izniyle bir ağzı dualı rast gelir, sizin derdinizin çaresini eyler*”⁽¹²⁾

Dirse Han'ın hatunu da eşine aynen böyle nasihatte bulunur : “*İç Oğuzun, Dış Oğuzun Beğleri üstüne yığnak etgil, aç görsen doyurgil, yalınçak görsen donatgil, borçluyu borcundan kurtargil, ulu toy eyle, hacet dile, ola kim bir ağzı dualının alktı ile Tanrı bize bir batman oğul vere*”⁽¹³⁾

Bu ifade “*Gurbanı*”da bile aynı biçimdedir. Mirzalı Han'ın oğlu olmaz, Hatunu ile söyleşip, “*el duası müstecab olur*” diye kurban keser, ocağa nezir verir. “*aç karınları doyurur, çıplak eyinleri giydirebilir*”, sonrasında Allah ona bir oğul verir.”

Bu motifler hem Kitab-ı Dede Korkud'da, hem de diğer destanlarda yüksek bir içtimai mânâyâ sahiptir. Her yerde o, insanların dine ümit bağlayan dünya görüşlerine bağlansa bile, aynı zamanda aile ve cemiyet hayatında evladın oynadığı büyük rolün bedii bir ifadesidir. Evlat, halkın kuvvet ve kudretinin artmasına imkân veren amil gibi tezahür eder. Şüphesiz ki, cemiyette aile ne kadar sağlam olursa, nesil devamlı surette artarsa, halkın da kudret ve gücü, teşkilatlanma imkânı o kadar artmış olur. Diğer taraftan bu motifin en büyük

içtimai mahiyeti, onun evlada, aile hayatının silsilevi devamlılığında olan ne-cip muhabbet hislerini ifade etmesindedir. Bu motif ayrıca, destanların ahlaki alametlerini aks ettirmesi, yoksullara mazlumlara yardım etmenin, aç karınlar doyurup, çıplak eyinler giydirmenin asil, hayırlı iş olduğunu, hatta bunun karşılığında insanların arzularına nail olabileceğini tebliğ etmesi bakımından değerlidir. Kitab-ı Dede Korkud'a nisbeten sonraki destanlarda bu motif daha geniş teferruatı ile, dervişin elma vermesi, babanın uykuda kutlu insanları görüp, onlardan nasihat alması gibi ayrıntılarla gösterilir.

2 — Kahramanın sevgilisini aramak için uzak diyarlara gitmesi :

Bu motif Azerbaycan Halk Destanlarının tamamında görülür demek mümkündür. Kahraman gençlik çağına girer girmez uykuda Hızır-İlyas, yahut bilinmeyen bir kutlu şahısı görür ve uzak bir ülkede olan zengin birinin, ekseriya şahın, güzel kızı ile görüştürülür. Üç gün, bazen de daha fazla ağır uykuyu geçirdikten sonra, şiirden, sanattan habersiz bu genç uykudan uyanır uyanmaz şiirler, koşmalar düzer; ilhama gelir, bütün saz havalarını birden bire çalıp okuyabilir. Bu durum ile onun Hak aşığı olduğu isbat edilir. Sevgilisi dünyanın başka bir ucunda olsa bile, onu hiç kimse yolundan alıkoymaz. Olmadık belalar çekse de, dağları-dereleri geçip, ejderhaların, yenilmez pehlivanların arasından sağ olarak kurtulur, zifiri zindanlardan kaçır, sevgilisine kavuşur ve onunla birlikte vatanına döner.

Çoğu zaman aşığın sevgilisine vurulması, rüyada görmek gibi vehimli bir vasıta ile değil, gerçek hayatî karşılaşmayla ortaya çıkar. “*Aslı ve Kerem*”, “*Tahir ve Zöhre*”, “*Aşık Valeh*”, “*Alihan ve Peri*”, “*Kerim ve Susen*” “*Muhammed ve Gülendâm*”, “*Necef ve Perizad*”, “*Dilsiz ve Hazangül*” destanlarında bile durum aynıdır. Bu husus, yani aşığın sevgilisini hayatî bir tesadüf neticesinde görüp, onun gerçek varlığına, hüsnüne vurulması, Dede Korkud Destanlarında karakteristik bir durumdur. Beğrek ve Kan Turalı bu yolla sevip kavuşma için fevkalade kahramanlıklar gösterirler. Lakin sadece aşık olmak Dede Korkud kahramanları için karakteristik bir olay değildir. Sevgi, şahsî muhabbet bu kahramanlar tarafından istenildiği anda kurban edilebilir. Bunu sevgilisini teke tek vuruşmada öldürmek isteyen Kan Turalı'nın şahsında görebiliriz.

İster sevgilisini uykuda görüp vurulanlar, isterse de gerçek bir tesadüfle birbirini seven kahramanlar (birbirlerine nasıl sevdalandıkları önemli değil), aynı mahiyette hareket eden tiplerdir. Yani maksat aşıkların görüşmesi, aşık

(10) Kitab-ı Dede Korkud, İstanbul, 1916, s. 38.

(11) Azerbaycan Halk Destanları, düzenleyen, E. Ahundov, I. c. Bakü, 1961, s. 328.

(12) Aynı Eser, s. 329.

(13) Kitab-ı Dede Korkud, İstanbul, 1916, s. 9.

olup, gurbet ellere düşmesidir. destandaki maceranın ilk düğüm noktası olan bu hususiyet hem Kitab-ı Dede Korkud'da hem de sonraları yazılmış destanlarda mevcuttur.

3 — Aşığın imtihandan geçirilmesi :

Sevgilisinin arkasından giden aşık, ona kavuşmak için kızın babası, ya da ikinci bir yakını tarafından ileri sürülen ciddi imtihanlardan geçirilir. O, ya yolu üstüne çıkan güçlü pehlivanları, devleri mağlup etmeli; ya birçok usta aşığı atışmada bağlamalı; ya da aynı tarzda giyinip, karşısından geçen bir dizi kız içerisinde kendi sevgilisini tanımalı, gözü bağlandığı halde etrafında cereyan eden hadiselerden, hatta insanların kalbindeki arzularından haber vermelidir. Dünya edebiyatında çok meşhur olan bu motif, "Gurbani", "Aşık Valeh", "Aşık Muhammed ve Gülendani", "Tufarganlı Abbas" gibi destanlarda vardır.

Dede Korkud Kitabı'nda ise aşığın bu tür imtihandan geçirilmesi durumuna Kan Turalı'nın güçlü-yırtıcı hayvanlarla döğüşmesi sahnesinde rast geliriz. Ancak Dede Korkud'a nisbeten diğer Azerbaycan Halk Destanlarında bu motif bazı bakımlardan farklıdır. Diğer destanlarda bu motif aşığın "Hak Aşığı" olup-olmaması gibi dine bağlı sūfiyane bir mânâ taşır. Kitab-ı Dede Korkud'da ise gerçek kahramanlık seciyesine sahiptir. Mesela, Trabzon Tekfuru, Kan Turalı'yı sadece kahramanlık imtihanından geçirir. Bu ise kızın, Selcen Hatun'un kahramanlığa, yiğitliğe yüksek muhabbet beslemek talebinden ileri gelir. Bu motif hadisenin içtimai mahiyetinden bağlı olmayarak, bedii usûl gibi yüksek bir mana ve mevkiye sahiptir.

4 — Kahramanın yolda rast geldiği şeylere danışması ve eve dönerken karşılanması :

Azerbaycan Halk destanlarında karakteristik hususlardan birisi de kahramanın yolda, sefere çıkarken veya dönerken rast geldiği canlı ve cansız şeylere müracaat etmesi ve evlerine dönerken karşılanmasıdır.

"Kazan Han'ın Evinin yağmalanması Boyu"nda, Kazan kaçırılır; evinin, ailesinin hasreti ile avdan dönerken yolda suya, kurtta ve köpeğe danışır. Başka destanlarda da bu motif vardır. Ancak Dede Korkud'da danışılan eşyalar, yahut şuursuz varlıklar, ozanın "Haçan cevab verse gerek" ifadesi ile gerçek olarak kahramana karşılık vermez. Sonuncularda ise bu cansız nesneler dile gelir, ona danışan kahraman, aşığa cevap verir, yol gösterir.

Bu motif bedii tasvirin daha kuvvetli ve daha canlı verilmesine hizmet eder. Ozan, kahramanın etrafındaki şeylerle, rast geldiği objelerle söyleşmesini vermekle, onun his ve heyecanlarını daha mübalağalı şekilde canlandırabilir. Bu motifi başka milletlerin folkloründe de görmek mümkündür. (İgor Polkin'in destanı)

5 — Kahramanın yatıp, uykuya dalması :

Kitab-ı Dede Korkud'da kahramanın uykuya yatıp kalması bedii bir motif gibi kendini gösterir. Hatta uyku, "küçük ölüm" olarak adlandırılır. Çünkü uyku, kahramanı ağır azaba, felakete salar. Bazen yatıp kalması yüzünden kahraman, yiğitliği ile ilgisi olmadığı halde, gafillece yakalanıp, zindanlara düşer. Onu bu felaketten âdet üzere, ikinci bir yakınının yiğitliği kurtarabilir. Dede Korkud Kitabı'nda Bamsı Beğrek'in, Kan Turalı'nın, Yegenek'in ve Salur Kazan'ın adı ile ilgili olan hikâyelerde hep böyle olur. Diğer Azerbaycan Halk Destanlarında da (Köroğlu'nda, Aşık Garib'de, Şah İsmail'de) bu motife rast geliriz. Bu görünüşte kahramanın kusurlu yönü gibi verilse de, hakikatte onu denemeden geçirip, güçlü düşman ile yüzleştirmek, kahramanlık maceralarına zemin hazırlamak için yapılan bir bedii vasıttır.

Böylece, yukarıda gösterdiğimiz bu halk yaratıcılığı ananeleri ve edebi motiflerin umumiliği, Dede Korkud hikâyelerinin Azerbaycan Halk destanlarına has umumi-bedii hususiyetlere sahip olduğunu gösterir. Dede korkud'un diğer halk destanları ile mukayesesinde bundan daha açık benzeyişleri, umumi-bedii konu benzerliğinde görmek mümkündür. Bu konu benzeyişleri çoğunlukla tiplerin ve hadiselerin benzerliği şeklinde tezahür eder. Bu alametleri açıkça görmek için bunları karşılaştırmalı bir şekilde gözden geçirmek gereklidir.

Kitab-ı Dede Korkud'a, konuya ait alametlerine göre ve ayrıca da edebi-bedii temasına göre en yakın olan halk destanı "Köroğlu"dur.

Köroğlu Destanı, Azerbaycan Halk Destanları içerisinde, özünün bedii şekli, edebi forması-kompozisyonu, umumi mazmun ve teması ile Dede Korkud'a tam olarak uygun gelen yegâne örnektir. Uzun asırlar farkıyla birbirinden ayrılan bu iki destanın, birbirine böyle yakın olması hatta bazı bakımlardan aynılık teşkil etmesi, son derece ilgi çekicidir. Bu, herşeyden evvel yeni destan yaratıcılığının eski destan geleneklerinden istifade etmesi ile izah edilebilir. Genellikle yazılı edebiyatta bu gelenek bizce daha fazla bilinir. Önceleri oluşmuş herhangi büyük bir eser, kendisinden çok çok sonra, kendine benzer onlarca eserin oluşup, meydana gelmesinde büyük rol oynar. Aşık ya-

raticılığında da yeni yazılan destanlar, eski destanlardan faydalanılarak meydana çıkar.

Köroğlu Destanı da, kendinden evvel yazılmış ve bütün hikâyeleri ile hiç şüphesiz ki, halk arasında dilden dile dolaşan Dede Korkud destanlarından kuvvet almıştır. Her iki edebi eserin ilk göze çarpan benzer yönü, onların çok yakın, hatta aynı kuruluşa sahip olmalarıdır. Her iki eserde kudretli bir kahramanın liderliği ile yaşayan “İcmâ hayatı”, bir umumi toplu yaşayış mevcuttur. Hadiselerin karakterlendirici âmilleri, bu hadiselerin ortaya çıkmasının ilk sebepleri, bir bedii vasıta olarak kahramanlık seferlerinden ibarettir. Bu seferler Köroğlu’nda daha keskin, daha çok içtimai esaslara sahiptir. Her bir farklı hikâyede Köroğlu ile birlikte bir “deli”nin kahramanlığı tasvir edilir. Ancak esas seferler Köroğlu’nun adı ile ilgilidir ve hadiselerin umumi gidişi de onun kahramanlığına bağlanır. Mahiyet itibariyle Dede Korkud hikâyelerinde de bu durum aynıdır ve her iki edebi eserde de bu bakımdan bir genelleme vardır. Mesela, hikâyelerin başlarında Kazan Han, yahut başka bir kahraman tek başına çok korkunç bir mücadeleye girdiğinde, bütün Oğuz kahramanları : “-Çalkıluncın ağam Kazan, yettim-” deyip savaşa katılırlar. Yine Köroğlu’nda... Köroğlu hangi döğüşe girerse girsin, daima tek başına gider ancak meydana atılıp, nara çektiğinde, *deliler* ellerinde silahları, hazır olup, düşman üzerine çökerler. Bu, her iki destana iştirak eden kahramanların kolektif hayat şartlarının timsalidir. Onlar, tacirlere, paşalara, ve hakim durumda bulunan kimselere karşı mücadele ederler. Köroğlu’nun tam 7777 delisi vardır.⁽¹⁴⁾

Onlar grup halinde gezerler. Dede Korkud’da da durum aşağı yukarı böyledir. 360 alp birlikte sefere çıkar. Kazan ava giderken, “300 yiğitlen oğlum Uruz benim evim üstüne dursun”-der⁽¹⁵⁾. İster Dede Korkud hikâyeleri, isterse de Köroğlu boyları olsun, hikâyeler kahramanların tesadüfi, yahut hazırlıklı surette rastladığı düşmanla vuruşup-döğüşüp, sonunda bütün halkın kuvvetiyle galip gelip, merkez yurtlarına dönüp, yiyip-içip, şenlenmeleriyle son bulur.

Bir çok durumda Dede Korkud hikâyeleri, Köroğlu’nun herhangi bir boyunu hatırlatır. Mesela, Köroğlu’nun “Balıca Seferi” esas itibariyle “Uşun Koca oğlu Segrek” boyuna tamamiyle uygun gelir. Her ikisinde istikamet, hadiselerin cereyan ettiği coğrafi saha, aynıdır. Orada Dede Korkud kahramanlarının döğüştüğü Kara Tekür’dür, burada Köroğlu’nun vuruştugu Kara

Han’dır. Her iki destanda meselenin sebebi, düşman koruluğunun basılması, hayvan otlatılması ve avlanmaktır. Segrek hikâyesinde şöyle denilir :

“Kara Tekür orada bir koru yaptırmıştır, uçardan kaz, tavuk, yürürken geyik, tavşan bu havaliye doldurup, Oğuz beğlerine bunu dam etmiştir.”⁽¹⁶⁾ Köroğlu’nda ise, “Kara Han, Köroğlu ile düşman idi. Nökerlerine tapşırmıştı ki, Köroğlu’nun atı-malı onun toprağına geçende, getirip damlasınlar”⁽¹⁷⁾ şeklinde söylenir.

En çok benzerlik, farklı kahramanlar ve onların etrafında baş veren hadiselerle ilgilidir. Bu benzerlik ilk olarak Kazan Han ile Köroğlu tiplerinde kendini gösterir.

Kazan’la, Köroğlu’nu yakınlaştıran ilk husus, evlat ve aile meselesidir. Çok ilgi çekicidir ki, Dede Korkud’da mevcut olan bir çok necip hususiyetler “Köroğlu”nda da muhafaza edilir. Ailede monogami (tek eşle evlenme) meselesi bu hususiyetlerdendir. Dede Korkud hikâyelerinde sâbit bir kanun olan bu duruma, Köroğlu’nda da çok ihtiyatla yanaşılmıştır. Aynı ayrı hikâyelerde-kollarda Köroğlu, Ona mektup yazan güzel kızların çağrısı ile sefere gider; hanlardan, paşalardan ibaret olan babalarını mağlup edip, kızları Çamlıbel’e getirir, fakat onları kendine almaz, delilerden birisine verip, büyük bir toy meclisi kurar. Ancak bir kolda, “Derbend Seferi”nde, Köroğlu, onu mektupla çağıran Mu’mine Hanımı alması ile, yani Nigar’dan sonra evlenmesi ile, bu evvelki monogami geleneğini bozmuş olur. Lakin mesele başkadır, çünkü Köroğlu Destanına çok sonraları ilave edilen bu hikâyenin zarurî bir sebebi vardır. Bu sebeb, Köroğlu’nun evladının bulunmamasıdır. Köroğlu, bir oğlu olur umudu ile Mü’mine’yi alır. Destanın başka bir hikâyesinde bu mesele başka bir şekilde, Ayvaz’ın getirilmesiyle halledilir. Bir gün Köroğlu yalnızlık derdi ile hayıflanan Nigar Hanımı keyifsiz görünce, Türkmen sefer eder, yakışıklı yiğit Gassab oğlu Ayvaz’ı getirip, onu oğulluğa kabul eder.

Kazan’ın ailevi hayatında buna benzer durumlar vardır. Şöyle ki, Uruz, Kazan’ın çok zorlukla, bir aile reisi iken sahip olduğu yegâne oğludur. Burla Hatun onu her yerde, “nezirle-niyazla taptuğum oğul” diye çağırır :

Kuru kuru çaylara su saldım,
Kara donlu dervişlere nezir verdim,
Yanıma el bakdığımından, konuşma ev bakdım,
Umanına, küsenine aş yedirttim,

(16) K.D.K., Bakü, 1939, s. 134.

(17) “Köroğlu”, Bakü, 1941, s. 111.

(14) M.H. TAHMASİB, Köroğlu, Bakü, 1959, s. 275.

(15) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 31.

*Aç görsem doyurdum, yalınçak görsem donattım,
Dilek ile bir oğul güçle tapdım...*⁽¹⁸⁾

Kazan'ın Uruz'a danıştığında söylediği

"Kocalık vakti aldıracağım yalnız oğul", yahut :

*Baban kart, anan kart,
senden yegrek Kadir bize oğul vermez,
Dehi senin yerin tutabilmez*⁽¹⁹⁾

ifadesinden açıkça görülür ki, Onlar Uruz'a çok yaşlı oldukları bir zamanda, ömürlerinin sonlarında sahip olmuşlardır. Uruz'la ilgili olan XI. boyda-Kazan Han'ın tutsak olup, Uruz'un kurtardığı hikâyesinde-Uruz'un hayatı Köroğlu'nun oğlu Kurdoğlu ile tam bir benzerlik gösterir. Bu hikâyeye iştirak eden Uruz, sanki ne ikinci boyda, büyük bir kişi olup, 300 askerle Oğuz'un muhafızlığını yapan, ne de IV. hikâyede, döğüşe katılıp, kahramanlıkla vuruşan Uruz'dur.

Burada Uruz, babası tutsak olduğu zaman henüz doğmamıştır. Kurdoğlu'nun doğup, büyüdüktan sonra babası Ruşen'e gidip, sahiplenmesi; Uruz'un doğduktan ve büyüdüktan sonra gidip, babası Kazana'a sahip çıkmasına benzer. Kazan Han seferlerin birinde yakalanıp, Tuman'ın kalesinde esir edildikten sonra dünyaya gelen Uruz, serpilip, mert bir delikanlı olduğu vakit tesadüfen bir köşede rastladığı tanıdık bir kişiden, Bayındır Han'ın, yani Kazan'ın kayın babasının değil, Tuman'ın kalesinde 15 yıldır zindanda yatan Kazan Han'ın oğlu olduğunu işitir. O hırslanmış bir şekilde annesinin yanına gelir, şöyle der :

"Mere ana. Ben Han Bayındır'ın oğlu değilmişem, Han Kazan oğlu imişem. Mere kavat kıztı, bunu bana ne için demezdin? Ana hakkı Tanrı hakkı değilmeseydi? Kara polad öz kılıcım tartaydım, gafillice görklü başın keseydim, alca kanın yeryüzüne dökseydim-dedi. Anası ağladı, aydır : -Oğul, baban sağdır, anma söylemeye korkardım, kâfire varasan, kendini vurup, helak olasan"⁽²⁰⁾

Kurdoğlu da gelişip, yiğit bir kişi olana kadar babasının kim olduğunu bilmez. Çünkü Köroğlu, Mu'mine Hatun'la evlendikten sonra toplam 40 gün

Derbend'de kalıp, Çamlıbel'e geri dönmüştür. Bir gün o da, Uruz gibi bir köşede işitir ki, onun babası başka biridir. Gazaplı bir halde anasının yanına gelip, der :

"De görüm, benim atam kimdir?" ...Mu'mine Hatun önceleri istemedi, işin olanını açıp desin, Gözünün ağı-karası, ayıca azizi-halefi, balası idi. Dedi; deyerem, çıkar gider. Onu aldatmak istedi : -Bala senin atan yoktur.

Kurdoğlu gördü yok, deyesen. Anası demiyor. dedi; -Ana düzünü de görem, benim atam kimdir? Demesen bu saat, seni de öldürürem, özümü de... Mu'mine Hanım elacı kesildi, dedi : -Oğul men sana demek istemirdim. İndi ki, böyle oldu, bil. Âgâh ol. Senin atan var, özü de hanlara, paşalara kan yutturan Çamlıbelli koç Köroğlu'dur."⁽²¹⁾

Her iki civan yiğit bu olaylardan sonra kendi babalarının ardı sıra giderler. Bu gidişte sadece bir fark mevcuttur. Uruz, babasını eşaretten kurtarmaya, Kurdoğlu ise babasını tanımak maksadıyla gider. Netice itibarıyla her ikisi de babalarına sahip olurlar. Çok ilgi çekici benzeşim sonuçta baba ve oğulun ilk karşılaşmalarında olur. Her iki baba ve oğul birbirleriyle vuruşurlar. Uruz'un düşman bilerek, hücum edip, vurduğu darbeden Kazan sarsılır ve *"Alpım Uruz, aslanım Uruz, ağ sakallı babana kıyma oğul"* -demekle bildiklik verir ve öpüşüp, kucaklaşırlar. Aynı biçimde Kurdoğlu tanımadığı halde Köroğlu ile vuruşur. Oğul iki defa babasını yere yıkar ve üçüncüde onu yıkan Köroğlu Nigar'ın tasallutuyla Kurdoğlu'nu bağışlar, bildiklik verirken, baba-oğul öpüşüp, kucaklaşırlar.

Buradan, her iki sahada motifin, olayların çok az farkla tekrar olunduğunu görürüz. Uruz adı ile Ayvaz adlarındaki ses benzeşmesi de bu yakınlığı bir daha tasdik eder.

Kazan ile Köroğlu tiplerini birbirine bağlayan başka karakteristik olaylar da vardır. Av zamanı Kazan bir menzilde yiyip-içip dinlenirken düşmanları onu yarattığı yerde yakalar, elini-kolunu bağlayıp, Tuman'ın kalesinde kuyuya atarlar. Köroğlu'nu da silahsız bir durumda, düşman koruluğunda gezindiği zaman, Bolu Beğ'i tutup getirir ve bahçesindeki derin bir kuyuya tutsak eder.

Esiri kuyuda tutmak geleneği Azerbaycan hükümdarlarının sarayında XVIII. asra kadar mevcut idi. Bu kuralın Şeki Hanlığında uygulanması üzerine R.B.

(18) Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, s. 76.

(19) Aynı Eser, s. 81.

(20) Aynı Eser, s. 148-149.

(21) "Köroğlu", Bakü, 1959, s. 341.

Efendiyev şöyle bilgi verir : “*Nuha'nın doğu tarafında olan dağın üstünde Selim Han Kuyusu adında hükümdarın hapishanesi var idi. Oraya katilleri, suçluları atarlardı ve mahpus olarak tutarlardı.*”⁽²²⁾

İlgi çekici olan, böyle bir durumda her iki kahramanı kuyudan çıkararak, onları tutsak eden düşmanın hanımlarıdır. Köroğlu'nun kuyudan çıkıp, düşmana saldırdığı vakit şiirle söylediği sözler, konu itibarı ile Kazan'ın kuyudan çıkarılırken düşman önünde söylediği cesaret dolu sözlerle benziyor.

“*Bayezid Seferi*”nde Köroğlu'nun, Ayvaz'ı darağacından kurtarması, Kazan'ın aynı durumdaki oğlu Uruz'u kurtarmasına benzer. Her iki destanda babanın, oğlu düşman esaretinden kurtarmasına ait ayrı düzenlenmiş hikayeler vardır. mesela, *XI. boyda* Uruz, esir olan babası Kazan'ı tutsaklıktan kurtardığı şekilde, Ayvaz'da “*Kars Seferi*”nde muhasara edilmiş olan babası Köroğlu'nu, hücum ederek, arab pehlivanın elinden kurtarır.

Onların atlarının adında da bir yakınlık vardır. Köroğlu'nun “*Kır Atı*” olduğu gibi, Kazan'ın da “*Konur Atı*” bulunmaktadır. “*Konur*” sözü aslında “n” sessizinin düşmesi ve “o” seslisinin uzun telaffuzu ile “*Kor*” şeklinde Azeri şivelerinde şimdi de kullanılır. (Kor tut, yani konur tut). Konur renkli at halen Azerbaycan'da *semend at* ismi ile meşhurdur. Bu ise evvelki adın arabçalaşmış biçimidir.⁽²³⁾

Genellikle, “...*esasını vatana, halka muhabbet; düşmana gazab, kin ve nefret teşkil eden her iki destan, içtimai mazmunu ve bediiliği itibarıyla*”⁽²⁴⁾ aynı yaratıcılık çeşmesinden gıda almıştır. Onların arasındaki benzer yönler, sadece bu iki kahramanın şahsiyetinde değil, geriye kalan diğer tipler arasında da bulunmaktadır. Kara Göne, Kan Turalı, Emen, Beğrek, Segrek, Aruz Koca, Pay Biçen gibi Dede Korkud kahramanlarının her birinde Köroğlu'na has olan bir sıfat vardır. Mesela, “*Çepe çalınalı, karakuş erdemli, kur-kurma kuşaklı, kulağı altın küpeli, Kalın Oğuz beğlerini bir bir atından yıkıcı Kazılık Koca oğlu beğ Yeğenek*”⁽²⁵⁾, “*Altmış erkek derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen, altı ögeç derisinden külâh etse kulaklarını örtmeyen, kolu-budu haralça, uzun baldırları ince, Kazan Beğ'in dayısı at ağızlı Aruz Koca*”⁽²⁶⁾ “*Açığı tutanda bıyıklarından kan çıkan, bıyığı kanlı Emen*”⁽²⁷⁾ gibi kahra-

manlar bütün görkemleri, dış görünüşleri ile Köroğlu'nu hatırlatır. Köroğlu'nun “*İstanbul Seferi*”, Kan Turalı'nın Trabzon seferine benzer.

H. Araslı, Köroğlu ve Dede Korkud destan kahramanlarının birbirleriyle çok karakteristik benzerliğe sahip olduğunu vaktiyle görüp, kaleme almış, “*Bıyığını kulağının dibinde yedi kere düğün Kara Göne'nin*, Köroğlu'na çok benzediğini ve Beğrek'in de kendi kadınının toyunda gösterdiği davranışların (kaseyi düşürüp, çıkması ve bütün kazanları boşaltıp gitmesi, yemeği görgüsüz biçimde yemesi gibi hareketlerin) tıpkı Köroğlu'nun Tokat seferinde, Geçal Hamza'nın toyunda gösterdiği hareketlerde tekrar olunduğunu kaydetmiştir.⁽²⁸⁾

M.H. Tahmasib, Köroğlu destanının meydana çıkıp, inkişaf etmesinde Dede Korkud hikâyelerinin mühim rol oynadığını; atların, savaş gereçlerinin benzerliği gibi konu bağlarını teşkil eden hadiseler ve motiflerin de birbirine yakın olduğunu göstermiştir.⁽²⁹⁾

Bütün bunlardan başka, epik karakterli alametler, yüce karakterli ifadeler, özdeyişler, tek tek anlatımlar vardır ki, bunlar her iki edebi eseri, biri diğerinin devamı gibi, birbirlerine yakınlıktır.

Dede Korkud kahramanları başlarına sarık sarar ve cübbe giyerler. Bu Köroğlu Delilerine de has olan giyim biçimidir.

*Sarığını eğri saranlar,
Sabah bunda ikrar olur.
Sarığı başdan gedincek
Dağılır tarumar olur*⁽³⁰⁾
*Cübbe-cılgava geyenler,
Ağır ölkeler yeyenler
Gölgede menem deyenler
Meydan başına dar olur*⁽³¹⁾

Köroğlu'nun etrafına toplanmış yiğitler “*deli*” olarak isimlendirilirler. Dede Korkud'da da bir kısım kahramanlar “*deli*” lakabı ile anılırlar. (Deli Dünder, Deli Karçar, Deli Dumlul, gibi) Her iki destanda tasvir edilen hadiselerin coğrafi sahası., savaşların karakteri, teke tek döğüş usulü, esir edilen düşmanın

(22) “Azerbaycan Âsâr-ı Atika, Sanat ve Tabiatını Muhafaza Haberleri”, Bakü 1929, s. 12.

(23) Mahmud KAŞGARİ, Divan-ı Lügatü't-Türk, C. I., İstanbul, 1333, s. 273.

(24) E. KARABAĞLI, “Dede Korkud Destanı”, Mektebde Şifahi Halk Edebiyatının Tedrisi, Bakü, 1961, s. 36.

(25) K.D.K., s. 36.

(26) Aynı Yer.

(27) Aynı Yer.

(28) H. ARASLI, Kitab-ı Dede Korkud, Bakü, 1939, mukaddime, s. 15.

(29) M.H. TAHMASIB, “Halk Edebiyatının İnkişafı”, “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi I. c., Bakü, 1943, s. 248.

(30) “Köroğlu”, Bakü, 1956, s. 413.

(31) Aynı Yer.

bağışlanması, kaçanın kovalanmaması, insanperverlik, insanların şahsiyetleri cemiyetle münasebetleri, adetleri, atın büyük değeri gibi hususiyetler bu destanların birbiriyle ne kadar yakından benzeştiğini sabit kılmaktadır.

Bütün bu yakınlık ve benzerlik alametleri ile beraber, Dede Korkud ile Köroğlu arasında hadiselerin gidiş istikameti ve bedii özelliği bakımından farklılıklar yok değildir.

Herşeyden önce Köroğlu'nda savaşanlar muharib sınıftandır. Ancak bunlar, hakim tabakanın-hanların, paşaların-zulmünden kaçarak, yüce dağların başına yerleşen deliler (yiğitler) topluluğudur. Bu topluluk destanda, özerk fakat iptidai bir teşkilat düzeninde birleşmiştir.

Burada esas tâbîlik kol gücüne bağlıdır. Dede Korkud'da tasvir edilen Oğuz hayatı, Köroğlu'na nisbeten daha geniş ve daha müteşekkildir. Burada Oğuz mefhumu bilinen sınırları, devlet hakimiyeti ve askerî lideri olan bir memleketi ifade eder. Köroğlu'ndaki Çamlıbel ise bu mefhum için son derece sınırlıdır, küçüktür. Çamlıbel çoğu durumlarda, yüce bir dağın yüksek bir zirvesinde bulunan sığınaklardan ibarettir.

Lakin, genelde Dede Korkud'daki "Oğuz" kavramının yerinde, Köroğlu'nda Çamlıbel bulunur. Burada ilgi çekici bir husus da, Kazan'ın tutsak olduğu hikayede, düşman karşısında kendi neslini, ecdadını överken "Ağ kayanın kaplanının erkeğinde bir köküm var" demesidir.⁽³²⁾

Köroğlu'nda ise "Ağ Kaya", Çamlıbel'in bir parçası olarak gösterilir. Niğar Hanım ve Köroğlu çok zaman huzur dolu vakitlerini Ağ Kaya'da geçirirler.⁽³³⁾ Şimdi ise Ağ Kaya, Azerbaycan'ın Şamhor, Nahçıvan, Göğçay, ve Gelbecer bölgelerinde bilinen dağ adlarıdır.⁽³⁴⁾

Kitab-ı Dede Korkud boylarının bu destan ile mukayesesini gösterir ki, Köroğlu Destanı XVII. asırda başlamış, XX. asrın başlarına kadar, özünün her meydana çıktığı ve tamamlandığı devirde sürekli inkişafa uğramış, bir taraftan gerçek tarihi hadiseler ile, diğer taraftan da Dede Korkud hikâyeleri ile bedii açıdan beslenmiştir.

Dede Korkud boylarında bir edebi vasıta olan "Allah'a sığınma", Köroğlu'nda yoktur. Burada kahramanı en zor durumdan kendi kuvveti, be-

cerisi kurtarır. Bu da halk şuurunun gittikçe daha gerçek esaslar üzerine oturulması, geleceğe olan büyük inancın gittikçe kuvvetlenmesi ve halk birliğinin yenilmezliği fikrinin azametinden kaynaklanır. Köroğlu kahramanlarının hiç birisinin ölmemesi boşuna değildir. Kocayıp, elden düşmüş Köroğlu'nun kendisi bile, düşmanın baş kaldırdığı anda yeniden ayağa kalkar, "Mısri kılıncını" eline alıp, Çamlıbel ovalarında atını seyirtir.

Dede Korkud Kitabı'nın ilk hikâyelerinde başlayan vatanseverlik mücadelesinin, son hikâyelerde Kazan Han ve onun yiğit yoldaşlarının galebesi ile bitmesi, onları gözümüzde ebedi mücadelede bulunan yenilmez kahramanlar olarak canlandırır. Aynı şekilde, Köroğlu ve onun yiğit "delileri" hanlar, paşalar üzerindeki kesin zaferleri ile hafızamızda ölmez destan tipleri olarak yaşarlar.

"Aşık Garib", "Latif Şah" ve "Şah İsmail" destanları da Kitab-ı Dede Korkud'un ayrı ayrı hikâyeleri ile umumi konu yakınlığına sahiptir. Biz burada adı geçen bedii eserler arasındaki yakınlık alakalarını geniş biçimde şerh etmeyecek fakat, bu destanların herbiri için çok önemli bulunan ilişkileri gözden geçireceğiz.

Elçilik sahnesinden sonra Garib'in başına gelen olaylar, Beğrek'in daha sonra başına gelen hadiseleri hatırlatır. Deli Karçar'ın kardeşi Banu Çiçek için başlık olarak istediği şeyler her ne kadar gülünçse dahi, yerine getirilmesi zor olan şeylerdir. Hoca Sinan da 40 kese kızıl başlık istemekle, elçiyi güç ve içinden çıkılmaz bir durumda bırakır. Mahiyet itibarıyla bu şartın her ikisi "vermiyorum kıztı!" cevabından ibarettir.

Uyku her iki destanda kahramanları belâya bulaştıran bir motiftir. Şahsenem ile buluşmayı kararlaştıran ve buluşma yeri olan bahçeye biraz erken giden Garib'i, orada uyku tutar. Neticede büyük bir tehlikeden zorlukla kurtulur. Beğrek'i de 39 yoldaşı ile yattığı yerde düşman esir eder. Beğrek gurbette esir düşerken, nişanlısı onu 16 yıl bekler. Garib de Şahsenem'den ayrılırken 7 yıl için kızıdan söz alır; Her iki kahramanın hasret çeken nişanlısına talipler çıkar. Ve kahramanın gömleğine kurdun-kuşun kanını bulaştırdıktan sonra getirirler. Kızın gözünü böylece yoldan uzaklaştırırlar. Sonuçta, kızları kendileriyle evlenmeye mecbur bırakırlar. Her iki kahramanın annesi, yol gözlemekten kör olmuştur. Hem Beğrek, hem de Garib, kadınlarının nice gündür devam eden toylarının son gününde çıkagelir. Onların ilk önce rastladıkları, yas tutan kız kardeşleri olur. Kahramanın ikisi de evine gelirken,

(32) K.D.K., s. 144.

(33) "Köroğlu", Bakü, 1956, s. 373, 383.

(34) İzahlı Coğrafi Adlar Lügati", Bakü, 1960, s. 9.

öncelikle koyup gittikleri, en sevdiği eşyaları; ok-keman ve kopuzlarını yok-larlar. Nihayet, toy meclisine gidip, kendilerini tanıtarak, yalancı nişanlıları ifşâ ve mağlup ederek, muratlarına ererler.

Gördüğümüz gibi elçilik sahnesinden sonra, hadisenin esas gidiş merkez-leri, görüş açıları her iki destan için çok yakın mazmun ve karaktere sahiptir. Fakat Beğrek'e nisbeten, Garib tipi fiziki bakımdan zayıftır. Bütün bu gerçek-ler Bamsı Beğrek hikâyesinin Aşık Garib destanı üzerinde kuvvetli tesire sa-hip olduğunu gösterir. Her iki alanda konu ve bedii tasvîr biçimlerinin bu kadar yakından benzeşmesi, XVI. - XVII. asırlardan itibaren oluşmaya başlayan **Aşık Garib Destanı**'nın menşe' itibariyle, o devirlere kadar gelen halk edebiyatı geleneklerinden etkilendiğini ispat etmektedir. Özellikle Dede Korkud Hikâye-leri silsilesinden olan Bamsı Beğrek boyundan, bu destan güçlü bedii gıdalar almıştır.⁽³⁵⁾

Latif Şah Destanı : Uzun zamandan beri evlat hasreti ile inleyen Dertli Şah'ın birçok nezir-ihsan verdikten sonra güzel bir oğlu olur. Adını Latif Şah koyarlar. O, her ilme vâkıf olmakla beraber, silah kullanma ve avcılığı da çok güzel öğrenir.

Bir gün evde yatarken Hindistan padişahının kızı Mihriban Sultan'ı rüyasında görür. Babasının yanına verdiği Lala ile gidip Fars hükümdarının kız için gönderdiği büyük askeri birliği tek başına kırıp, mağlup eder, Ser-kerde İsfendiyar pehlivanı öldürür. Sevgilisine kavuşan Latif Şah, orada bir hayli kalır. Deniz seyrine çıkarken, habersizce yeniden hücum eden Fars hükümdarı tarafından esir alınır. Burada padişahın kızı Esma Hanım, Latif Şah'a vurulur ve onu idam cezasından kurtarır "*Bir gece kız zindanın kapısına yanaşıp, Latif Şah'a der : "De görü(yü)m. Seni buradan kurtarsam meni alar-san mı?"*"⁽³⁶⁾. Latif Şah olumlu cevap verdikten sonra Mihriban Sultan onu zindandan çıkarır, ikisi birlikte mihriban Sultan'ın otağına gelirler. Daha sonra, iki kadınla vatanına dönen Latif Şah yeniden 40 gün 40 gece toy verip, rahat bir hayat sürmeye başlar.

Hadisenin coğrafi bakımdan uzaklığına bakmasak dahi, Latif Şah destanı Bamsı Beğrek boyu ile kendi konu çerçevesi ve tasvir ilişkileri ile çok yakından benzeşmektedir. Tasvir edilen olayların esas karakterleri, birbiriyle bağlanması,

bütün konu gidişi ve muhtelif unsurları ile her iki destanda karşılıklı olarak uygun düşer.

Latif Şah da Beğrek gibi yiğit ve kahramandır. Her iki kahraman uzun zaman evlatsız kalan babalarının büyük ihsan ve hediyeler vermesinden sonra dünyaya gelirler. Latif Şah tek başına bütün Fars ordularını mağlup eder, sonra esir alınıp, zindana atılır. Beğrek gibi onu da düşman kızı kurtarır. Gurbetten dönerken her iki kahraman ülkeyi yasa bürünmüş görür ve onlar bu münasebetle, acı çeken sadâkatli adamları ile (çobanlar ve çiftçiler) karşılaşır. Her ikisinin ana-babası ağlamaktan kör olmuştur.

Destanların bitişi, her ikisinde aşıkların-kahramanların sevgililerine kavuşup, mutlu olmalarıyla neticelendirilir. Sadece aralarında şu fark vardır; Beğrek kendini zindandan kurtaran kâfir kızına belirli bir süre tanır, kendi-siyle birlikte götürmez. Latif Şah ise kızı beraberinde getirir ve onunla ev-lenir. Bu fark, devrin şartlarının gereği olarak ve Beğrek'in zamanında monogami bulunmaması, bu âdetin daha sonraları yayılması hakikâtinin bir neticesi olarak düşünülmelidir. Fakat birçok destanda kahramanlar, "*Hak Aşığı*" olarak adlandırıldıkları halde, "*Rüyâda vurulan sevgililerden*"⁽³⁷⁾ başka daha birçok kızla geri döner ve birden fazla kadınla beraber yaşarlar. Dede Korkud kahramanlarına ise bu gelenek yabancıdır. Onlar gerçek bir sevgi sahibi olup, aile ile münâsebetleri saf ve temizdir.

"Şah İsmail ve Gülizar" : Evlat için hasret çeken Adilşah'ın birçok he-diye, adak vermesinden sonra bir oğlu olur. Adını Şah İsmail koyarlar. Onun Kamertay adlı atı da kendisi ile aynı günde, kendisi gibi sihirli bir şekilde doğar. Büyüdüğünde, babası Türkmen, annesi Şirazlı olan Gülizar Hanıma vurulur, onun ardı sıra gider. Yolda düşmandan kurtardığı Ramdar Peri'yi, doğuştan mağlup ettiği Arabi Zengi'yi de Gülzar Hanımla birlikte götürür. Ve böylece üç kadınla geri döner. sarayda ona ihanet eden babasını tahttan uzaklaştırır, yerine geçer.

Hikâye bağlantılarına ve hadiselerin inkişafına, hareketine göre Şah İsmail Destanı Bamsı Beğrek boyuna konu itibariyle daha yakındır. Kahramanlar aynı olaylar sebebiyle, yani evlatsızlık yüzünden dert çeken babanın, ihsan verip, adakta bulunması sebebiyle dünyaya gelirler. Büyüyüp serpildiklerinde Şah İsmail de Beğrek gibi tuttuğunu koparan bir kahraman olur. Avda onun cey-lan kovalaması aynen Beğrek'in ceylanın peşine düşüp, gitmesine benzer.

(35) Bak: S.Z. YAKUBOVA, Azerbaydjanskoe Narodnoe Skazanie "Aşık Garib", Bakü, 1968, s. 108.

(36) "Azerbaycan Halk Destanları, I. c., s. 346.

(37) Vatikan nüshasında ise Beyrek kızı alıp, getirir. Bu şüphesiz ki, daha sonraki ahlâki görüşlerin in'ikasıdır.

Her ikisinde de ceylan, sevdikleri kızın yeşil çimenlikte kurulmuş olan çadırına girer ve onlar sevgililerini burada görüp, anlaşırlar. Fark sadece, kahramanı Beğrek hikâyesinde gerçek bir ceylanın, Şah İsmail'de ise sihirli bir ceylanın kendisine çekip, ardı-sıra götürmesidir.

Şah İsmail'in, Gülzar'ın peşinden giderken zor yollardan geçip, Arabî Zengi ile güreşmesi, burada rakibini yıkmak için oynadığı hile, yani güreşin sonunda onun kız olduğunu bilerek göğüslerinden tutup, yıkması ve onunla anlaşması, aynen Beğrek'in Banu Çiçek'le olan güreşini hatırlatır.

Destanda Şah İsmail sûretinde, Beğrek'ten başka bir çok Dede Korkud kahramanının benzer sıfatlarına rastlarız. Meselâ, Şah İsmail'in Ramdar Peri ile evlendiğinde zıfaf gecesinde kendi kılıcını sıyırıp, kız ile kendisi arasına koyarak, Gülzar'ı kurtarıp, getirmeyince kıza el sürmeyeceğine and içmesi, tıpkı Beğrek'in gerdek gecesinde kılıcını çıkarıp, kıza kendisi arasına koyarak and içmesini hatırlatır. Birçok masalda tesadüf edilen bu motif, destanlarda da ulvî ve bedîî bir güçle ses vermektedir. Şah İsmail, Gülzar'ı alıp, çıktıktan sonra yarı yolda uzanıp, yattığı zaman kızın babasının askerlerine karşı Arabî Zengi'nin tek başına vuruşması ve olağanüstü bir yiğitlikle onları kovması, Kan Turalı'nın Trabzon Tekfurunun kızını alıp, getirirken yolun yarısında yattığı zaman, tekfurun gönderdiği birliğe karşı kızın cesaretle karşı koyması sahnesine benzer. Biricik oğlunu Arabî Zengi'nin meydanına gönderme sırasının gelmesinden dert çeken ananın, Şah İsmail'den yardım alması, Dede Korkud'da biricik oğlunu sırası geldiğinde Tepegöz'ün pençesine atmak korkusundan kurtulmak için Basat'ın yanına gelen kadının durumunu hatırlatır. Bu umumi hususlar Şah İsmail Destanının Bamsı Beğrek Boyu ile ne kadar yakından çağrışım yaptığını gösterir. Ancak bütün bu benzer yönlerini göz önünde tutmaz isek, Şah İsmail'le Beğrek arasında derinden farklılıklar bulunduğunu da söyleyebiliriz. Bu fark, her bir destanın müstakil bir eser olması, her birinin ayrı ayrı devirlerin, farklı içtimai şartların yaratıcılık mahsulu bulunması gibi hususlarda kendini hissettirmektedir.

* *

Dede Korkud Destanının Azerbaycan Edebiyatının gelişmesindeki rolü sadece bu örneklerle sınırlandırılmaz. Halk bu emsalsiz eseri, oradaki kahramanların kendi isimleri ile bugün de yaşatır. Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde Dede Korkud'un, Karaçuk Çoban'ın, Kazan Han'ın, Burla Hatun'un ve benzerlerinin adı ile ilgili olan rivayetler ve toponimler bunu açıkça göstermektedir. Bu rivayet ve toponimlerin çoğu, bundan çok önceleri yazılmış kaynaklarda

da etkisini göstermiştir. 1637'de, Derbend'de Dede Korkud'un kabrini ziyaret eden Alman Seyyahı Adam Oleari, yerli halktan duyduklarına göre şöyle kaydeder :

"Dede Korkud, henüz peygamber eyyamına yakın, bu yerlerde hakim olan Kazan Han'ın veziri, halkın müdrik ak sakallısı imiş. O, burada yabancı düşmanlarla yapılan savaşta şahit düşmüştür. Kazan Han Tebriz'de, eşi Burla Hatun ise Urmiye'de defnedilmiştir."⁽³⁸⁾

Adam Oleari'nin gezideki gözlemlerine dayanarak kaleme aldığı bu hakikat, Orta Asya Tarihçisi Ebu'l-Gazi'nin birçok Dede Korkud araştırmacısı için esas kaynak sayılan *"Şecere-i Terakime"* isimli eserinden 28 yıl ve Kitab-ı Dede Korkud'un oluşup, yüzeye çıkmasından 137 yıl evvel yazılmıştır.

Bunlardan başka bir çok Azerbaycan dil ve tarihçisinin eserlerinde Dede Korkud'un adı müdrik bir el aksakallısı, ulu bir halk bilicisi gibi kaydolunmaktadır.

XIX. asır Azerbaycan'ının büyük eğitimcisi, mütefekkir ve yazarı M.F. Ahundov'un, şimdi de halk edebiyatında yaşayan :

*Geline ayran demedi o Dede Korkud
Ayrana doğran demedi o Dede Korkud
İğneye tiken demedi o Dede Korkud
Tikene söken demedi o Dede Korkud*⁽³⁹⁾

şiiirini, oluşturduğu yeni alfabe ile kayda alması özellikle dikkati çeker.

XV. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Kul Ata adlı Azerbaycan şairinin *"Leyla ve Mecnun"* isimli manzum destanında Dede Korkud hakkında yazdığı şiirler de bu bakımdan çok ilgi çekicidir :

*Hoş demiş Korkud tehemmül hoş durur,
Neyşeker tek kahr udmag hoşdurur,
Şeytan aklına iş işledik müdem
Ta olur böyle işimiz şöyle hem,
Pişgedemler sözün eşitmek gerek,
Her ne ki, pirlar demiş etmek gerek.*

(38) E.İ. GOZUBOVSKİY, "İstoriya Goroda Derbenda", Teymurhanşûra, 1906, s. 63-64.

(39) M.F. Ahundov, arşivi, REF; senet no. 120; E. DEMİRCİZADE, "M.F. Ahundov'un Arşivinde Dede korkud'un İzleri", Edebiyat ve İncəsənət Gazetesi, 21 Nisan 1957.

*Bedesil kişilerin işi budur,
Gıybet, yalan, böhtan edışı budur,
Dede Korkud der ki, ol beten durur.*

*

*Dede Korkud söyledi ki, düşmenin
Ölüsü ölse sevinmen kimsenin,
Nideyim? bu cümle başlardan geçer,
Cümle âlem bu şerbetten içer.⁽⁴⁰⁾*

Korkud adının meydana çıkması, onun etimolojisi hakkında da Azerbaycan'ın güngörmüş yaşlıları, ata-babalarından işittikleri çok ilgi çekici rivayetler söylerler. Ucar vilayetinin Gazıgumlag kenti sakini 80 yaşındaki Yahya Efendiye⁽⁴¹⁾, kendinden evvelki yaşlılardan duyduğu böyle bir rivayeti anlatır : “Korkud’un ilk adı Dede imiş. Çok akıllı, tedbirli, başbilen adammış. Bir gün yaşlılık devrinde uzaktan Azrail’in geldiğini görür, tez evden çıkar, soyunup, kendini yakındaki gölcüğe bırakır. tanınmasın diye, bütün bedenini çamura, balçığa buluşturup, köşede oynayan çocuklara karışır. Azrail bunların yanından geçtiğinde :

— Ey çocuklar. Dede’nin evi hangisidir? Onun canını almaya gidiyorum -diye sorar. Hepsinden evvel Dede öne çıkar ve kendini çocuk gibi göstererek aksi tarafı işaret eder; —Dede’nin evi bak, o taraftadır. Kendi de bu saat evdedir, der. Azrail onu gazapla süzerek şöyle der :

— Ey karabaldır, gidiyorum. Eğer Dede’yi evde bulamazsam, gelip, senin canını alacağım.

Azrail’in bu sözünden Dede çok korkar ve titremeye başlar. Azrail’den korktuğu için, onu “Dede Korkdu” - “Dede Korkudu” ve sonunda “Dede Korkud” diye anmışlar.

Bu rivayet, dinî-efsanevî mazmununa bakmaz isek, Dede Korkud isminin bugün de Azeriler arasında yaşadığını göstermek bakımından çok önemlidir. Bütün bunlar Kitab-ı Dede Korkud’un Azerbaycan şifahi halk edebiyatındaki büyük etkileyici konumunu idrak etmemize bir kez daha imkân verir.

* *
*

Böylelikle, muhtelif bakımlardan araştırdığımız meselelerin izahından görürüz ki, Kitab-ı Dede Korkud, aks ettirdiği hadiselerin coğrafi sahası, be-

dii yapısı, esas konusu ve kendinden sonra gelen halk destanlarının inkişafındaki mevkii bakımından, tamamen Azerbaycan halkının tarihi-içtimai hayatı ve be-dii halk yaratıcılığı ananeleri ile bağlı ölmez bir eserdir. Burada halka, vatana derin muhabbet ve kahramanlık duyguları tebliğ edilir. Hele dokuzuncu hikâyede harici bir tecavüz tehlikesi karşısında kalan Begil’in “*Elbette ve elbette Kazan Han bana yetişsin; değil gelmez olsan memleket bozulup harap olur, kızım-gelinim esir gider böyle bilgil*” -diye, merkezden Salur Kazan’ı yardıma çağıran nidâları, destandaki, vatani müdafaa ülküsünün parlak bir ifadesidir.

(40) O.Ş. GÖKYAY, Dede Korkud, İstanbul, 1938, s. XXXIV.

(41) Bu rivayeti biz 1960’da kaleme almış idik.

S Ö Z L Ü K

— A —

Acığı tutmak	: Kızmak, sinirlenmek, hiddetlenmek
Adaklı	: Sözlü
Aferin	: Alkış, dua, tebrik
Âgâh	: Bilgili, haberli, uyanık
Ağ ban ev	: Çok süslü, altın başlı, büyük çadır, ev
Ağzı dualı	: Kutlu kişi, dileği gerçekleşen kişi
Âhenkdâr	: Ahenkli, uygun, düzgün
Ahsent	: (Ahsen) pek güzel
Ahvâlât	: Durumlar, bulunuşlar, oluşlar
Ahvâl-i ruhiye	: Ruhî durum, insan psikolojisi
Ak sakallı	: Bir boyun en yaşlı, tecrübeli ve güvenilir kişisi; manevi lideri, ihtiyar
Ala'r-Sabah	: Ala, aydınlık, sabah vakti; seher
Ala sayvan	: Kırmızı gölgelik, güneşlik, büyük şemsiye
Alkış	: Hayır dua, övgü
Allegori	: Bir fikrin resim, tablo veya canlı bir varlık aracılığıyla anlatılması
Alma	: Elma
Alternatisya	: (Alterasiya) Müzikte bir sesin yarım ton yükseltilmesi veya düşürülmesi
Altun	: Altın
Alp	: Cesur, kahraman, yiğit, pehlivan
Aman vermek	: Can bağışlamak
Arig	: (Aruk) zayıf, çelimsiz
Arkaik	: Daha önceki bir çağa ait özellikler taşıyan kelime, cümle yapısı; eski, tarihi
Âsâr-ı atika	: Eski eserler
Ata	: Baba
Avlak	: Av yapılan, av düzenlenen yer
Avsıl (Öysel)	: Bir çeşit sığır hastalığı (TDK, Tarama Sözlüğü)
Ayal	: (Iyal) Çocuk, oğul
Âyân	: Bir memleketin ileri gelenleri
Ayışma	: Atışma, çekişme, söyleşme
Azad eyleme	: Bir esir hürriyetini verme, serbest bırakma

— B —

Bakı	: (Bahı) Ozan, kam
Banlamak	: Ezan okumak, bağırarak
Bârgâh	: Otak, ev
Başbilen	: Akıllı, olgun
Batman	: 6-8 okkalık bir ağırlık ölçüsü
Bay-varlı	: Zengin, eli açık
Bedesil	: Aslı kötü, soysuz

Bedhah	: Her işin fenalığını isteyen
Bedii	: Estetik zevke, sanata cevap veren; güzel, ince
Bedöy	: (Bidevi-bedevi) Sağlam, küheylan at; Arab atı
Behişt	: Cennet, uçmağ
Bele	: Böyle
Bend	: Ayrı ayrı kısımlardan ibaret bir şiirin her bir parçası
Berk	: Kuvvetli, sağlam, sıkı
Bezirgan	: Tâcir, tüccar
Boy	: Hikaye; Destanın veya masalın müstakil parçası.
Boy boylamak	: Destan söylemek, bir boyun hikâyesini anlatmak
Bozaç	: Boza çalan renk
Bozlama	: Bağırma; devenin çıkardığı ses, feryat etme
Böhtan	: Yalan söyleme, iftira
Börk	: Özellikle Türklerin kullandığı yünden, deriden yapılmış başlık
Bulag	: (Bulak) Pınar, kaynak
Büdrimek	: Sürçmek, tökezlemek, ayağın kayması

— C —

Cabbar	: Kudret sahibi; Allahın sıfatlarından
Câriye	: Kadın köle, hizmetçi
Cefâkeş	: Cefâ çeken, dertli
Cem'	: Toplama, biraraya gelme, yığma
Cıda	: Mızrak, süngü
Cılgavay	: (Çılkava) Kurdun ense postundan yapılan kürk
Cırtlan	: (Cırtlan) Siska, cılız
Cilasun	: Kahraman, babayiğit, gürbüz delikanlı
Cübbe	: Dışa giyilen, yensiz veya yenleri bol, dize kadar uzanan elbise
Cüg-	: Öküzün boyunduruğu

— Ç —

Çağıl	: Çakıl
Çapgun	: Baskın, akın, çapul
Çepe-çalumlu	: Fiyakalı, çalınalı
Çeri	: Asker
Çönge	: Zayıf, fersiz, bulanık gören, körleşmiş (alet)
Çuha	: Yünlü elbise, cübbe, pelerin

— D —

Dal	: Omuz (Talu; kürek kemiği, sırt)
Dâm etmek	: Tuzak kurmak
Darb-ı mesel	: Atasözü
Daş	: (Taş) Dış
Daye (Daya)	: Hizmetçi kadın
Derilmek	: Toplanmak, biraraya gelmek, bir olmak
Desmal	: (Destmal) Mendil
Dialekt	: Lehçe
Dialektolojiya	: (Dialektoloji) Lehçe bilimi
Dülek	: (Dölek) Sabit, dürüst, sessiz

Dünlü-günlü	: Geceli-gündüzlü
Dürüt-(Kötük)	: Peyda etmek, icât etmek, türetmek (TDK. Tarama Söz.)

— E —

Edük	: Çizme, mest
Elacı kesilmek	: Çaresini bulmak, deva olmak
El-İL	: Memleket, ülke, memleket halkı; devlet.
El-fazıla	: Fazilet sahibi, erdemli (Müennesi; fazıla)
Emçek	: Meme
Epik	: Destanla ilgili, dastana has
Epizot	: Bir şiirde, romanda, v.b., ana konuya bağlı ikinci dereceden anlatılan olay
Epos	: Destan
Erkeç	: Teke, erkek keçi
Esâtiri	: Mitoloji ile ilgili, bilinmeyen
Esrük	: Sarhoş
Eş'âr	: Şiirler
Etimoloji	: Bir dilin menşei, inceleyen ilim dalı
Etnonim	: Etnik yapı ile ilgili
Eyin	: Sırt; üst-baş
Eyyam	: Günler

— F —

Ferâset	: Anlayış, çabuk seziş, kavrayış
Fıtrî	: Tabii yaratılış içinde olan
Filial	: Büyük bir idarenin, kurumun belirli derecede müstakil şubesi
Forma	: Şekil, biçim, örnek, kuruluş, düzen
Fotofaksimile	: Tıpkıbasım fotoğrafı, kopyesi

— G —

Galebe çalmak	: Üstün gelmek
Garişganın gahmarı	: Karıncanın taraftarı (deyim)
Gassab	: Kasab; Ayvaz'ın babası
Gıybet	: Çekiştirme, dedikodu yapma
Gecavey	: Eskiden tanınmış adamların sefer anında yerleştikleri binek hayvanlarının, özellikle devenin üstünde hazırlanan üstü örtülü oturma yeri.
Goşa	: İki, çift
Göy	: Gök, maviye çalan; yeşillenmek
Görklü	: Güzel, sevgili
Gödelme	: Küçülme, eksilme
Gucuşma	: Kucaklaşma, sarılma
Güleşende	: Güreştiğinde
Güveği	: Damat

— H —

Hâcet dilemek	: Duâ etmek, Allah'tan niyaz etmek
Hâcib	: Sarayda vazifeli olup, protokolü sağlar. Orduda belirli bir birliğe komuta eden subay. (Siyasetname)
Hâdim	: Hizmet eden

Halal	: (Helâl) Haram olmayan; eş, karı-koca
Hampa	: Yoldaş, sırdaş
Haral-ça	: 1 — Kıldan yapılmış çuval; kötü. 2 — Kalın, kuvvetlice
Hâşiye	: Kenar; bir kitabın sahifeleri kenarına veya altına yazılan yazı
Hatun	: Kadın, eş
Haylbaş	: (Ser-hayl : Bir atlı birliğin komutanı. "Siyasetname" Yazarın belirttiği gibi Kılbaş okunmuyor.)
Heç	: Hiç
Heşem	: 1 — Kuru ot. 2 — Harmana hazırlanan tahıl
Hısım-kavim	: Yakınlar; kız tarafıyla kurulan akrabalık; kan veya evlenme yoluyla kurulan akrabalık
Hiş	: Çizgi, yerde bırakılan iz
Hod	: Farsça ifadeyi kuvvetlendirme edadı; kendi
Husûle gelmek	: Meydana gelmek, çıkmak, oluşmak
Hülâsâ	: Özet

— I —

İlkıcı	: At çobanı
İstilah	: Terim, tâbir, kavram
İşık	: (Işık) Demir başlık, miğfer, tolga

— İ —

İmâret	: Hayrat evi, aşhane, fakirlere yemek verilen yer
İmrahor	: (Emir-i âhur) Sultanın veya beğlin tavlalarına bakan; seyisbaş
İndi	: Şimdi
İn'ikas	: Mağlub olma, aksetme, tesir, tepki
İnkîşâf	: Gelişme, büyüme
İrelü	: İleri
İsmet	: Masumluk, günahsızlık, temizlik; Haramdan, nâmusu dokunur hallerden çekinme
İsm-i 'azam	: En büyük ad (Allahın esma-i hüsnâ denilen güzel sıfatlarına eş olan adı)
İsti'dâd	: Kâbiliyet, yetenek
İye	: Sahip, benlik

— J —

Jurnal	: Haber, bilgiverme; dergi
--------	----------------------------

— K —

Kâdim	: Eski, tarihi
Kaftan	: Cübbe, entari, uzun elbise
Kalaba doyum	: Ganimet, mal, yağma, bolluk, kalabalık
Kalın	: Sık, kesif; kalabalık, büyük, kuvvetli
Kalkubanı	: Kalktığında
Kam	: Eski Türk topluluklarında sihir, büyü gibi yollarla halkın müşkülünü çözdüğüne inanılan, hatta ruhânî bir vasıf kazandırılan kişi; Baksı
Kanda	: Nerede, nasıl
Karabaldır	: Fakir, avamdan olan kimse
Karabaş	: Dertli baş, derde düşmüş; hizmetçi
Karaul	: (Karavul) Karakol; bekçi, sınır muhafızı
Kâr eylemek	: Fayda getirmek, fayda etmek
Kargamak	: Beddua etmek

Kargı	: Ok ve mızrak yapılan sağlam kamış; mızrak
Kargıdalı	: Kargıdan yapılmış
Karı	: Yaşlı, ihtiyar
Karıcık	: Yaşlı kadın, hürmete lâyık ihtiyar
Kavim-kalil	: Akraba, hısım, sülâle
Kayıtmak	: Geri dönmek, geri döndürmek
Kazılık at	: Büyük, kuvvetli ve cins at; Kazılık Dağında yetişen at cinsi
Keniz	: Cariye
Kent	: Yerleşim yeri; burada daha çok küçük iskân yerleri kasdedilmektedir.
Kerki	: Kesere benzer bir âlet
Keyfiyet	: Nitelik, husus, iş
Kırım-	: Kırmak, bozmak, bozguna uğratmak
Kim	: Ki
Kinäye	: Maksadı kapalı şekilde anlatma
Koca	: İhtiyar, pîr
Kondurmak	: Yerleştirmek, iskân etmek
Konur at	: Koyu kızıl, yağız; kestane rengi at
Kopuz	: Eski Türklerde şairlerin düğünlerde, merasimlerde veya herhangi bir vesile ile şiirlerini okurken çaldıkları saza benzer müzik âleti
Kor	: Kör, yaramaz
Koşma	: Türk ve Azeri halk edebiyatında, bazı halk şiirlerine şekil, mevzû ve müzik bakımından gösterdikleri hususiyete göre verilen isim
Koyun arhacı	: Koyun sürülerinin otaklarda birarada tutulduğu yer; ağıl
Kunç	: (Korç) Ayaya giyilen şeylerin, ayak bileğinden baldıra doğru uzanan kısmı
Kunt	: Dayanıklı, sağlam, kuvvetli
Kur-kurma-	: İşlemeli, süslü, nakışlı
Kurş	: Kürsü; göğün sekizinci katı
Kulah	: Genellikle keçeden yapılan bir tür başlık
Külük	: Yel ayaklı, çevik

— L —

Leşker	: Asker, çeri
Lirik	: Eskiden biri eşliğinde okunan şiir; coşkun, ilham dolu şiir.

— M —

Mahni	: Türkü, şarkı, nağme
Maslahat	: İş, uygun iş; nasihat
Mazmun	: Eserde, şerh olunan aksettirilen şeyin mevzû; esas konu
Mecâz	: Bir kelimenin öz anlamıyla kullanılmayıp, Benzerlikle, benzetme yolu ile başka bir anlamda kullanılması
Mecra	: Bir işin gidiş yolu; su yolu
Me'hâz	: Bir şeyin alındığı, çıkarıldığı yer; kaynak
Men	: Ben
Mesnevi	: Her beytin, mısraları kendi aralarında kâfiyeli olan nazım türü
Metânet	: Dayanıklılık, metin olma
Min	: Bin
Monogami	: Tek eşle evlilik
Muhanet	: (Muhannet) Nâmerd, kalleş
Müdem	: Daim, ara vermeksizin
Mukaddime	: Başlangıç, giriş

Muntezi	: İntizâr eden, bekleyen, gözleyen
Müdrîk	: İdrak eden, anlayan; akıllı
Mülâhaza	: Düşünme, dikkatle bakma, iyice düşünme
Mürüvvetli	: (Mürüvvetli) İnsâniyetli, mert, fazilet sahibi
Müşâhib	: Biri ile sohbet eden
Müstecab	: Kabul, yerine getirme
Müstensih	: İstinsah eden, bir yazının sûretini, kopyesini çıkaran
Müşkül	: (Müşkil) Zorluk, çetinlik, güçlük
Mütefekkir	: Düşünür, filozof
Mütercim	: Tercüme eden, çeviren
Müteşekkîl	: Teşekkül etmiş, şekillenmiş, kurulmuş, oluşmuş

— N —

Nağıl	: (Nakl) Hikâye, rivâyet : Masal
Naib	: Vekil
Necib	: Asil, soylu, sopu temiz
Nehenk	: Son derece büyük, iri; azman
Neysaker	: Çubuklu şeker
Nezir	: Adak
Nikab	: Peçe, örtü, yüz örtüsü
Nümüne	: Örnek, misal

— O —

Oba	: Oymak, boy, kabile; oymağın oturduğu yer; göçebe çadırı
Obje	: Nesne
Obraz	: Tip; edebî eserde, destanlarda rol oynayan şahsiyet, karakter
Ozan	: XV. yüzyıla kadar Halk şairi; Aşık.

— Ö —

Ögeç	: İki yaşına girmiş koyun
Örü durmak	: Ayağa kalkmak, dikilmek, harekete geçmek

— P —

Pambığ	: Pamuk
Pâyitaht	: Başkent, başşehir
Pergâr	: (Perkâr) Nizam, kaide, düzen
Peyzaj	: Manzara, çevre
Pir	: Yaşlı, ihtiyar
Pişgedem	: (Pişkadem) Önderlik eden; dergâhda hizmet eden derviş
Poema	: Manzum hikâye, şiir
Polad	: (Polat) Çelik
Portre	: İnsan tasviri, karakter, tip
Pud	: Rusların 16.4 kg.'a denk olan eski bir ağırlık ölçüsü
Pul	: Para

— R —

Redif	: Her beytin kafiye sonrasına tekrarlanan kelimesi,
Reyon	: Vilâyet, ülke veya devletlerin, ayrıca Büyük şehirlerin birliğine dahil olan idârî- arazi birliği
Ric'at	: Geri dönme, tekrar

— S —

Sagrak sürmek	: İçki dolaştırmak, sâkilik etmek
Sahabe	: Bizzat Hz. Muhammed'i gören, onun sohbetinde bulunan
Sañç	: Batırmak, saplamak
Sapan ayası	: Sapanın taş konulan geniş kısmı
Sarallam	: Sarılamak, saralım
Sası	: Kokmuş, pis
Saya	: Ağıl; Gebe koyunların karnındaki yavru yüz günlük olunca çobanların yaptığı tören
Sayacı-sözleri	: Saya törenlerinde söylenen şiirler, maniler ve tekerlemeler
Say cıda	: Düzgün, cilalı, parlak süngü, muzrak
Sayra-	: Ötme, bülbül gibi şakıma
Saziş	: Anlaşma, mukavele
Seb'a	: Yedi
Sebat	: Dayanma, yerinde durma, kararından vaz geçmeme
Sebze	: Yeşillik; sebze
Sec'i	: Nesirde yapılan kafiye
Seciye	: Huy, tabiat, karakter
Sed	: Yüz; bir ifadeyi abartmada kullanılır.
Semend	: Konur at, çevik ve güzel at
Semit	: Sessiz harfler; Sâmî dil grubundan olan
Senâ	: Övme, övüş
Sentaks	: Dilbilgisinin cümle yapısını inceleyen bölümü
Serkerde	: Bir topluluğun başı, lideri
Sermer-	: (Sermür) Uykudan sıçrayıp kalkmak, uyanmak
Sermüze	: Çizme
Sığın geyik	: Büyük cins geyik; yaban geyiği
Sıldırımı	: Yalçın, yüce
Sındırma	: (Namusu) lekeleme, kırmak, yermek
Sınığ	: Kırık
Sırğa	: Kadınların kulaklarına taktıkları, madenî süs; küpe
Sicilleme	: Azeri halk şiirinde bir tür
Sikklop	: İki gözün birleşerek tek göz haline gelmesi; Yunan mitolojisindeki "Tepegöz" tipi
Silsilevî	: Soy-sop, ocakla ilgili; ardarda gelen şeylerin oluşturduğu dizi
Sine	: Göğüs, döş; yamaç; öz
Soy soylamak	: Destan manzumesi söylemek; deyiş demek
Söken	: (Söğen-süyen) Bağ, bahçe çitlerinde kullanılan kazık
Söküm	: Kuvvetle yürüyüp gelme, sökün, çıkış tarzı
Subh-ı dem	: Sabah vakti
Sufiâne	: Tasavvufî ilgilili olan gibi, sofuya yakışır
Süğü	: (Sünü) Süngü, mızrak
Sujet	: Konu, mevzû

— Ş —

Şahbaz	: Yiğit, güzel
Şarkiyat	: Doğu dili, edebiyatı, tarihi ile uğraşan ilim dallarına verilen ad
Şerâit	: Şartlar, durumlar
Şifâhî	: Sözle ilgili, sözlü
Şiiriyet	: Şiirimsi, şiirle ilgili
Şiven	: Feryat, figân, ağlama-sızlama
Şuerâ	: Şairler

— T —

Tâbi	: Birinin emri altında bulunan, bağlı olan
Tabib	: Doktor, hekim
Tahayyül	: Canlandırma, hayale getirme
Tapmaça	: Muamma, bilmece
Tapırma	: Havale etmek; birinin işini üzerine almak; bildirmek
Tapıbsan	: Arasan
Tasallut	: Sataşma, musallat olma
Tat'eri	: Dili yabancı kişi; Acem, Fars asıllı kişi
Tâzim	: Saygı gösterme, ikram etme, büyükleme
Tehemmül	: (Tahammül), dayanma
Tehkiye	: Edebi eserin tasvirinden farklı olan, bir hadise hakkında açıklamadan ibaret olan kısım
Tekebbür	: Büyüklük satma, kibirlenme
Tekür	: (Tekfur) Kâfir beği, melik
Telesen teleye düşer:	(Atasözü) Tuzak kuran tuzağa düşer
Tema	: Eserde işlenen konu, fikir, amaç
Teşbih	: Benzetme
Tevekkül	: İşi Allaha bırakıp, kadere razı olma
Tezkire	: Pusula, izin kağıdı, biyografi
Tiken	: Diken
Toklu	: Bir yaşında kuzu
Tolma	: (Dolama), Çevre, beşik dolaması
Toponomi	: Yer adlarının menşe ve etimolojisini inceleyen ilim dalı
Toz-	: Yayın kabzası üzerine sarılan kirş
Töğme	: Döğme, kopça; Yücelik, yükseklik
Turagay	: (Toygar-Turgay) Çayır kuşu
Turaç-	: Sülüne benzer bir çeşit keklik
Turş	: Ekşi, asık surat
Tüst-ü	: Tütsü, is, duman
Tümen	: On bin; Tümen-tümen; Çok kalabalık

— U —

Uçmağ	: (Uçmak) Eski Türklerde cennet manasına kullanılan bir kelime, behişt
Udmağ	: Tahammül etmek, yutmak
Uğur-	: (Bir uğurdan) Hep birden, hep beraber, bir yoldan
Ulaşiban	: Ulaştığı zaman, ulaştığında
Ulufeci	: Süvari ocaklısı, süvari
Ulu toy	: Büyük düğün, şenlik, ziyafet; yılda bir kez yapılması âdet olan eski bir toplanma geleneği
Ulviyet	: Yükseklik yücelik, büyüklük
Um-	: Umut, ümit
Umur	: İşler
Urum	: Rum
Us-	: Sanmak, ummak, doymak

— Ü —

Üçyaşar	: Üç yaşında
Ün ünleme	: Adını sanını yayma, kendini övme

— V —

Varak	: Yaprak, kağıt veya kitap yaprağı
Var-devlet	: Servet, mal-mülk
Varyant	: Bir şeyin başka şekli, değişik biçimi
Vasatbaşı	: Ordu teşkilatında bir birlik komutanı: Visakbaşı (Siyasetnâme)
Verst	: 1.6 km.'lik bir uzunluk ölçüsü birimi
Vüzerâ	: Vezirler

— Y —

Yağı	: Düşman
Yağma	: Çapul, zorla mal kapma; fakirler için hazırlanan sofrası
Yahşi	: Güzel, iyi
Yalıncak	: Çıplak, giyimi perişan; fakir
Yapı(ğu)	: Örtü(sü), kılıf(ı)
Yaratıcılık	: Bir eser vücûda getirme; edebî anlamda
Yarı	: Bahtiyar olmak
Yarıçiteli	: Yırtmaç, parça, yama
Yarçı	: Nimet ve ihsana boğulmak, bahtiyar olmak
Yarımamasun-	
Yarçımamasun	: Beddua
Yaşmak	: Tülbent, yüz örtüsü, işlemeli baş örtüsü
Yaylun-	: Otlak, mera; yayılmak
Yazı	: Ova, sahra, kır, yaban yer
Yazığ	: Acıma
Yetir-	: Yerine getirmek, ulaştırmak, yetiştirmek
Yetman	: (Yetmen) Olgun, yetişmiş, erdemli
Yıgnak olmak	: Toplanmak, biraraya gelmek; meclis kurmak
Yortma	: Hızla at sürme; tın tırıs gidişi
Yöm	: Dua, hayır dua, uğur, kut, bereket
Yüngül	: Hafif, kolay, ciddi olmayan
Yüyen	: (Yüğen) Dizgin, gem

— Z —

Zarb eylemek	: Zorlamak, darbe, zor, şiddet kullanma
Zarılık kılma	: İnleme, inilti, feryat
Zehn-	: (zihin) Akıl, zihin
Zifaf gecesi	: Gerdek gecesi
Zürriyet	: Nesil, kuşak, soy, döl

İ N D E K S

Şahıs İsimleri İndeksi

— A —

A.A. Divayev : 2,
 Abbaskulu Ağa Bakıhanov : 19, 20, 46,
 Adam Oleari : 61, 139,
 Adil Şah : 137,
 A.G. Tumanski : 3,
 A. Hasanov : 58,
 Ahmed Kabaklı : 62,
 Ahmed Yesevî : 34,
 A.K. Elekberli : 61,
 Alaaddin Turali Beğ : 80,
 Alpamış : 11, 95, 120,
 Alp Rüstem : 55, 76, 77,
 Alp Vuran : 47, 81,
 A. Musahanlı : 4,
 A.N. Kononov : 3, 15,
 Arabî Zengi : 137, 138,
 Arşinoğlu Direk : 106,
 Aruz Koca : 32, 43, 55, 56, 70-78, 91, 105, 132,
 Aslı ile Kerem : 12,
 Aşık Ali : 104,
 (Aşık) Garib : 12, 135, 136,
 Aydın Oy : 34,
 Ay Kutlu : 23,
 (Gassab oğlu) Ayvaz : 129, 131, 132,
 Azrail : 91, 92, 114, 140,
 A.Y. Yakubovski : 3, 13, 15,

— B —

B.A. Karriyev : 8, 13,
 Bamsı Beğrek : 11, 25, 30, 54, 64, 127, 136, 137,
 Banu Çiçek : 30, 31, 65, 85, 87, 90, 109, 110,
 117, 135, 138,
 Basat : 27, 30, 53, 55, 64, 65, 73-76, 99, 100,
 106, 107, 110, 122, 138,
 Bayat Abbas : 7, 67,
 Bayındır Han : 9, 10, 25, 33, 34, 47, 54-56, 64,
 65, 69, 78, 92, 108, 113, 117, 119,

Bay Püre (Baybura) : 25, 30, 54-56, 123, 124,
 Begil : 14, 27, 29, 31, 33, 38-40, 43-46, 54, 55,
 69, 71, 73, 76, 78, 89, 109, 141,
 Beğrek (Beyrek) : 28, 30, 31, 35, 37, 41, 54, 55,
 64, 71-78, 82, 87, 90, 95, 101, 107-111, 116,
 117, 123, 125, 132, 133, 135-138,
 Bektaş : 77,
 Boğaç : 25, 54, 55, 64, 73, 78, 79, 87, 92, 108,
 112, 113, 123,
 Bolu Beği : 131,
 Burla Hatun : 43, 47, 73, 81-85, 98, 108, 114-
 117, 129, 138, 139,
 Budak Münşi : 22,

— C - D —

Cafer Paşa : 20,
 Cigalaoglu Sinan Paşa : 20,
 D.E. Bertels : 57,
 Dede Korkud-Kitabı : Hemen her sahifede
 Deli Dumrul : 7, 9, 25, 55, 78-81, 88-90, 114,
 133,
 Deli Dünder : 26, 43, 49, 55, 78-81, 123,
 Deli Karçar (Koçar) : 64, 65, 77, 119, 133, 135,
 Dirse (Dursa) Han : 25, 30, 54-56, 73, 78-81,
 84, 89, 91, 107, 113, 117, 123, 124,
 Donuzgüç : 82, 108,
 Duha Koca : 25,
 Dölek Evren (Dölekvuran) : 55, 81,
 Düyer : 49,

— E - F

E. Abdullayev : 7,
 E. Abidin : 4, 5,
 E. Alibeyli : 60,
 E.A. Sultanlı : 6, 60, 122,
 E.B. Hakverdiyev : 99,
 Ebu'l-Gazi Bahadır Han : 6, 139,
 E. Çobanzade : 5,

E. Demircizade : 5-7, 11, 13, 15, 58,
Eğrek : 27, 39-45, 49, 55, 73, 78, 79, 84, 89,
E. Karabağlı : 121,
(Bügdüz) Emen : 55, 73, 75, 76, 97, 105-107,
132,
Emren : 27, 33, 54, 55, 71, 73, 76-79, 109, 118,
E. Rahimov : 22,
Erkış Kır : 49,
Esmâ Hanım : 136,
Ettore Rossi : 9, 38,
Evliya Çelebi : 20, 21,
Euripides : 9,
Fahreddin Kırzioğlu : 4, 38, 40,
Fuad Köprülü-zade : 33,
Fleischer : 1, 19,
Faruk Sümer : 10, 11,

— G —

Gaga : 57,
Geçal Hamza : 133,
George Ebers : 57, 59,
Gülizar Hanım : 137, 138,
Gün Han : 67,

— H —

Halife Osman : 23,
H. Araslı : 4-6, 13, 15, 17, 27, 40, 60, 62, 96,
103, 121, 133,
Haydar Şah : 20,
Haylbaş-ı : 76, 77,
Heinrich F. Diez : 2, 9, 14, 59, 122,
Hızır (Aleyhisselam) : 62, 92,
Hızır-İlyas : 125,
Hacı Mahmud Siyavuşani : 22,
H. Köroğlu : 12,
Hoca Sinan : 135,
Homer : 120, 122,
Hüseyn b. Ali Amasî : 59,
Hz. Ali : 23,
H. Zarifov : 11,
Hz. Muhammed : 23, 61,
Hz. Nuh : 44,

— İ —

İ. Cembişbayev : 8,
İ. Hikmet : 4,
İmran Babayev : 6,

İ. S. Braginski : 11,
İskender Beğ Münşi : 20, 21,

— K - L —

Kabangüç : 82, 108,
Kadılık Koca : 26, 55, 73, 132,
K.A. İnstrantsev : 3,
Kanlı Koca : 26, 30, 54, 89, 112,
Kan Turalı : 26, 29, 42, 54, 73, 78-80, 87, 89,
100, 107-110, 116, 125-127, 132, 133, 138,
Kara Budak : 51, 55, 73,
Kara Çekir : 107,
Karaca Çoban : 34,
Karaçuk Çoban : 33-38, 43, 48, 51, 55, 65, 70,
73, 82-84, 103-107, 110, 118, 119, 138,
Kara Göne : 31, 42, 43, 55, 69, 73-77, 105, 106,
132, 133,

Kara Han (Köroğlu'nda) : 23,
Karahana (Oğuz Destanı'nda) : 23,
Kara Konuk : 55,
Kara Tekür : 128, 129,
Kasım Şâdişah : 22,
Kazım Ağa Salık : 39,
Kazan Han : Hemen Her Sahifede,
Kazan Han (İhanlı hük.) : 80,
Kılbaş : 55, 69, 76, 77,
Kıpçak Melik : 47,
Kırk Konak : 107,
Kıyan Selçuk : 55, 76, 78, 110,
Kilisli M. Rıfat : 4, 40, 96,
Kor-kut (Gorgut) : 57, 58,
Korkut Ata : 2, 6, 45, 47, 62,
Korkut Evliya : 8,
Köroğlu : 11, 12, 59, 72, 128-135,
Kul Ata : 139,
Kurdoğlu : 130, 131,
Kutluk Beğ : 80,
Lala Paşa : 19,
L.A. Meyer : 2,
Latif Şah : 124, 135-137,

— M - N —

Mahmud Kaşgari : 66,
M. Arif : 7,
M.A. Şiraliyev : 7, 49,
M. Ergin : 4, 13, 33, 40, 57,
Mevlâna Mirali : 22,

Mevlâna Sultaneli : 22,
Mevlâna Sultan Muhammed Han : 22,
M.F. Ahundov : 99, 114, 139,
M.H. Tahmasib : 5, 6, 11, 13, 15, 40, 57, 133,
M. İbrahimov : 7,
Mihriban Sultan : 136,
Mirali Seyidov : 6,
Mirza Adıgüzel Beğ : 104,
Mirzali Han : 124,
M. Köseyev : 8,
Molla Mirali : 22,
Molla Nasreddin-Hoca : 62,
Molla Penah Vakıf : 66, 67,
M. Rafili : 7,
M. Şerifli : 22,
Muaviye : 23,
Mucireddin : 66,
(Muhammed) Fuzuli : 66, 67, 99, 105, 114,
Muhammed Sultan : 22,
Mumine Hatun : 129, 130, 131,
Müneccimbaşı-Ahmed Dede : 22,
N. Hazri : 7,
Nigar Hanım : 129, 131, 134,
Nizami (Genceli) : 6, 89, 121,
Nizamü'l-mülk : 77,

— O —

Odessiya : 75, 120, 122,
Oğuz Han : 30, 37, 38, 44, 67,
(Özdemiroğlu) Osman Paşa : 1, 19-23,
O. Şaik Gökyay : 4, 40, 41,
Oşır (Avşar) Han : 44,

— P —

P.A. Falev : 84,
Paşa Efendiyev : 6,
Pay Biçen (Baybican) : 55, 56, 73, 74, 77, 90,
110, 132,
Peçevi-İbrahim Efendi : 20,
Peri Kızı : 91, 92,
Peygamber : 35, 76, 106,
P. Naili Boratav : 4,

— R —

Ramdar Peri : 137, 138,
R.B. Efendiyev : 131, 132,
Resul Aleyhisselam : 45, 60,

Reşideddin-Fazlullah : 37, 44, 61,
Rüşen : 130,

— S —

Sadi Şirazi : 77,
Salur Kazan : 14, 25, 28, 38, 39, 45, 49, 50, 80,
97, 114, 127, 141,
Sarı Çoban : 50, 110,
Segrek : 27, 39-42, 50, 55, 73, 78, 79, 84, 89,
112, 129, 132,
Sehend : 7,
Selcen Hatun : 79-81, 85, 87, 108, 116, 126,
Selman Mümtaz : 66,
Serkerde İsfendiyar : 136,
Suat Hizarcı : 4, 34,
(Sultan) II. Bayezid : 61,
Sultan Muhammed Nur : 22,
Sultan III. Murad : 19, 20, 22,
(Sultan) II. Selim : 22,
S. Vurgun : 7,

— Ş —

Ş.A. Cemşidov : 40,
Şah I. Abbas : 20,
Şah İsmail : 137, 138,
Şah İsmail Hıtaşi : 99, 101, 105, 114,
Şahkulu Sultan : 22,
Şahsenem : 135,
(Şah) I. Tahmasib : 21, 22,
(Şehzade) Korkud : 1, 61,
Şeref Han Bitlisi : 20, 21,
Şir Şemseddin : 55, 81,
Şökülü Melik : 14, 27, 38, 53, 54, 70, 71, 76,
79, 83, 85, 89, 90, 107, 112, 118,

— T —

Tahir ve Zöhre : 12,
Tebizli Hasan b. Mahmud : 23,
Tepegöz : 2, 9, 27, 30, 31, 53, 59, 64, 65, 75-
77, 82, 91, 99, 100, 110, 119, 121-123, 138,
Tersuzamış : 27, 39, 79, 84,
Theodor Nöldeke : 2,
Trabzon Tekfurı : 27,
Tuman : 10

— U - Ü —

Ulaş-Han : 30, 50, 69,
Uluğ Beğ : 37,
Uşun Koca : 27, 39, 43, 56, 73, 79, 84, 89, 115,

Uruz : 25, 28, 53-55, 65, 73, 76, 84-86, 89, 90,
95, 97, 107, 108, 128-132,
Uzun Hasan : 80,
Ürgeç Dede : 23,

— V - W —

Vakıf Veliyev : 6,
V. Gukasyan : 17,
V.M. Jimunski : 3, 15, 81, 95,
V.V. Barthold : 2, 3, 8, 13-15, 19, 34, 40,
V.V. Velyaminov : 2,

Walter Ruben : 2, 9,
Wilhelm Grimm : 2, 59,

— Y - Z —

Yafes (Hz. Nuh oğlu) : 44,
Yahya Efendiyeve : 140,
Yalançı oğlu Yalınçak : 111,
Yegenek : 26, 55, 73, 76, 97, 105-107, 127, 132,
Yıldız Han : 44,
Y.V. Çemenzeminli : 37,
Ziya Gökalp : 10, *

Yer, Topluluk, Kavim Adları İndeksi

— A —

Afganistan : 14,
Ağcabedi (Reyonu R) : 34,
Ağcabend : 67,
Ağulgan Dağı : 35,
Ağkaya : 38, 39, 45, 134,
Ağ(Kent: K) : 46,
Ağrıböri (Ağdiböri) : 38,
Ağstafa : 39,
Ahıska Kalesi : 25,
Akçakale-Sürmeli : 26,
Akdam R. : 50,
Akhisar Kalesi : 28,
Akkoyunlular : 9, 80,
Aksu : 48,
Aladağ : 38, 39, 42,
Alaşar-Bulovar Sıradağları : 47,
Albanya : 9, 33,
Alınça-Kalesi : 10, 27, 28, 34, 39, 40, 41, 42,
45, 49, 118,
Alınça-Çayı : 28, 49,
Almanya : 2, 19, 23,
Alpan K. : 47,
Almuşka R. : 90,
Altay Türkleri : 62,
Amerika : 8, 23,
Amid (Diyarbakır) : 9,
Amid-Suyu : 9, 10, 80,
Anadolu : 9, 11, 12, 15, 20, 33, 38, 90,
Ani-Şehri : 40,
Aras-Nehri : 33, 38, 40, 41, 42, 49,
Arran : 37, 38, 40, 42,
Astarahan Pazar : 47,
Asur : 17,
Asya : 122,
Aşhabad : 23,
Avnik Kalesi : 10, 41,
Avrupa : 2, 42,
Azablı Deresi : 49,

Azerbaycan : Hemen her sahifede,
Azeri-Türkleri : 7, 11, 15, 19, 22, 23, 33, 43,
58-59, 61, 122, 123, 132, 140,

— B —

Bakü : 4, 5, 6, 19, 22, 23, 46, 49, 96,
Bağdat : 102,
Başaçık Tatyan Kalesi : 25, 28,
Bayındır Çayı : 47,
Bayındırlı Köyü : 47,
Bayat-Boyu : 23, 24, 60, 66, 67,
Bayat Köyü : 28, 45, 66,
(Doğu) Bayezit : 132,
Bayburt : 10, 25, 90,
Berde : 10, 12, 13, 14, 27, 28, 29, 34, 39, 40,
45, 46, 47,
Berlin : 2, 4,
Beylegan : 33, 40, 66,
Bizans-lılar : 9,
Bozaklar Köyü : 47,
Bozdağları : 48,
Boz Ok-lar : 10, 28, 31, 32, 37, 47,

— C —

Cebraill R. : 47,
Cevanşir Eli : 44,
Ceylangöl Ovası : 48,
Cızıglar -Dağı : 35,
Culfa R. : 48, 49,
Cüherasad : 22,
Çamlıbel : 129, 131, 134, 135,

— D —

Daşöz K. : 43, 48,
Dağıstan : 43,
Dedeli K. : 48,
Demirkapı-Derbendi : 26, 27, 39, 49,
Derbend : 12, 14, 17, 19-23, 42, 43, 46, 47, 48,
61, 62, 129, 131, 139,

Deleşam : 27, 28, 34, 41, 42, 43, 48,
Dış (Daş) Oğuz : 10, 25-32, 37, 43, 55, 56, 73,
74, 76, 77, 78, 91, 124,
Diyarbakır : 33,
Diyar-ı Acem : 20,
Domrul Tepesi : 39,
Döğerli Köyü : 39, 49,
Dresten : 1-4 9, 10, 13, 19, 21-23, 40, 54,
Dündarkuşçu K. : 49,
Dündarlı-Köyleri : 39,
Düzümürt Kalesi : 26, 28, 89, 106,

— E —

Eğirik K. : 49,
Eğriçay Vadisi : 48,
Elbak Şehri : 21,
Ercivan K. : 50,
Erkeç K. : 49,
Ermeniler : 15, 58, 89, 90, 120,
Ermenistan : 33, 43,
Erzurum : 10, 42,
Evlâd-ı Erdebil : 20,

— F —

Fars-lar : 120, 137,
Fuzulî R. : 43, 48, 49,
Finlandiya : 23,

— G —

Gah R. : 48,
Galatepe (Kaletape) : 36, 37,
Garcistan : 14,
Gazigümlak : 62, 140,
Gebeday R. : 39, 45,
Gelbecer : 45, 134,
Gence : 10, 12-14, 27-29, 33, 34, 39, 40, 45, 46,
49,
Göğçay : 24, 45, 134,
Göğçe Dağ : 25, 27,
Gökçe Deniz : 27, 28, 39, 41,
Gökçe Göl : 14, 33, 34, 38, 39, 41-43,
Gökem : 38, 39,
Gubadlı R. : 26,
Gutgaşen R. : 43, 49,
Güney Azerbaycan : 14, 33, 42, 45, 47,
Gürcistan : 10, 14, 25, 27-29, 33, 38-40, 43, 54,
65, 78, 89, 90,
Gürcü-ler : 15, 89,
Gürkân-lar : 37,

— H —

Halhallı K. : 39,
Hamid (Amid) Kalesi : 9,
Hamzaçemen K. : 39,
Hanlar R. : 47,
Harun Eli : 28,
Hazarlar : 12,
Hıdırlı K. : 50,
Hindistan : 136,
Hocakan K. : 50,
Hocavent R. : 35,
Honaşin-Çayı : 34, 35,
Horasan : 33,
Hoy : 33, 42, 43,
Hülâgular : 37,

— İ —

İç Oğuz : 10, 25-32, 37, 49, 55, 56, 73, 76, 78,
91, 124,
İçöz K. : 43, 49,
İlhanlı-lar : 80,
İlisu : 48,
İngiltere : 8, 23,
İran : 19, 21, 24,
İskit Tepeleri : 37,
İstanbul : 4, 22, 28, 37, 60, 133,
İsviçre : 8, 23,

— K —

Kabe : 23,
Kaçmaz K. : 48,
Kafkas-ya : 3, 9, 12-15, 17, 25,
Kalın Oğuz : 28, 31, 69, 73, 132,
Kan Abhaz Eli : 25, 28, 89, 90,
Kapılar Derbendi : 25, 28, 45,
Karabağ : 24, 25, 33, 34, 43, 44, 46, 67,
Karabağ Hanlığı : 66,
Karaca Dağ : 34, 45,
Karaçuk-Dağı : 25, 28, 33-36, 38, 43, 46, 48,
69, 95, 107,
Karaçuk Köyü : 45,
(Karşı Yatan) Karadağ : 24-27, 28, 33,
Kara Deniz : 26, 53, 97,
Kara Dere : 10,
Karakoyunlu-lar : 80,
Karatepe : 34, 42, 43,
Kars : 40, 132,
Kazanbulak : 39, 47,
Kazançı K. : 49,

Kazandağ : 39,
Kazangöl : 47, 48,
Kazılık Dağı : 25, 28,
Kazakistan : 61,
Kazak-lar : 15,
Kazak-Sihli Cemaati : 39,
Kerbela : 57,
Kıpçak K. : 47,
Kıpçaklar : 12,
Kırgızlar : 62,
Kızılbaş-Cemaati : 20, 21,
Köroğlu Kalesi : 39,
Kuba R. : 47, 50,
Kubadlı R. : 49, 50,
Kulağlular K. : 50,
Kura-Kalesi : 20,
Küçük Asya : 15,
Kür-Irmağı : 14, 33, 38, 40, 42, 48,

— L —

Laçın R. : 49,
Leningrat : 6, 23,
Londra : 8,

— M —

Mahmudabad : 21,
Maku R. : 14,
Martuni R. : 46, 48,
Maymağ K. : 39,
Mekke : 20,
Mısır : 57, 59, 60,
Mil-Ovası : 25, 33, 34, 36, 37, 42, 44, 108,
Moskova : 23, 46,
Mingçeçevir : 17,
Mugan : 24, 33, 37, 38, 42,
Mustafaağalı K. : 50,
Musul : 33, 80,

— N —

Nahcivan : 18, 21, 25, 44-46, 48, 134,
Nergiz Tepe : 35,
Naturlu Kasabası : 21,
Nuha R. : 45, 49, 132,

— O - Ö —

Oğuzlar : Heimen her sahifede
Oğuz Eli : 10, 23, 25, 29, 31, 33, 38, 42, 43,
49, 53, 56, 57, 65, 74, 83, 92, 115,
Ordubad R. : 47,
Orenburg Eyaleti : 2,

Orta Asya : 2, 8, 9, 11, 12, 15, 16, 33, 34, 58,
62, 63, 139,
Osmanlı-lar : 1, 9, 10, 19, 20, 21, 22,
Örenkale : 34,
Özbek-ler : 11, 12, 15, 120,

— P - R —

Parasaruñ Bayburt Hisarı : 25, 28,
Pasin : 10, 41, 42,
Paris M. Kütüphanesi : 37,
Rum Eli (Anadolu) : 25, 26, 28, 29,
Rus-lar : 23, 120,

— S —

Salur K. : 49,
Sallahane Kayası : 27,
Salyan K. : 21, 45,
Samaniler : 77,
Sarı Çoban K. : 49,
Savalan Dağları : 38,
Selçuklu-lar : 37, 77,
Selim Han Kuyusu : 132,
Sirderya : 62, 63,
Sovyetler Birliği : 4, 23, 34,
Sümer-Akad : 57, 58, 59,

— Ş —

Şah Dağ : 48,
Şam : 26, 28, 29,
Şamahı : 19-24, 45,
Şamhor R. : 39, 45, 49, 134,
Şeki : 21-23, 43, 48, 50,
Şeki Hanlığı : 131,
Şerur : 12, 27, 39, 40, 41,
Şihli Yaylakları : 39,
Şiröğven (Şürnün) : 40, 41,
Şirvan : 19, 21, 22, 37, 42,

— T —

Tacikler-Farslar : 58,
Taşkent : 49,
Tebriiz : 5, 14, 20-24, 33, 38, 43, 139,
Tesu Kasabası : 21,
Tokat : 133,
Tovuz R. : 26, 47, 48, 49,
Trabzon : 26, 28, 29, 42, 53, 63, 80, 89, 110,
112, 116, 126, 133, 138
Tuman'ın Kalesi : 28, 89, 130, 131,

Tunguzlar : 62,
Turkular (Turuhlar) : 17,
Tülekeren K. : 50,
Türk-ler : 14-17, 19-22, 33, 37, 42, 62, 63, 92,
Türk Boyları : 8, 9, 11, 12, 13, 15, 24, 62,
Türkistan : 33, 95,
Türkiye : 2, 4, 9, 19-24, 34, 39, 61, 122,
Türkmen : 3, 8, 12, 13, 15, 30, 80, 129, 137,
Türkmenistan : 38,

— U - Ü —

Ucan Yaylaları : 38, 140,
Udinler : 17, 18,
Ulaşın K. : 39,
Ulaşlı K. : 50,
Ukrayna : 37,
Urmiye-Gölü : 14, 17, 33, 42, 43, 47, 139,

(U)rum : 96,
Utü Bölgesi : 17,
Üç Ok-lar : 10, 28, 31, 32, 37, 47,
Üçtepe : 34, 36, 37,

— V-Y-Z —

Van-Gölü : 21, 42,
Varteşen R. : 108,
Vatikan : 2, 4, 9, 10, 54, 65, 90,
Yahni Dağları : 40,
Yakutlar : 62,
Yenikent K. : 50,
Yevlak K. : 48,
Yunan-lılar : 9, 58, 81, 120, 122,
Zagatala R. : 43,
Zengezur Zirvesi : 47,
Zürih : 8, 23,

90.06.Y.0001 - 1171

№ 0309